

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ
DPBI606

Edited By:
Dr. Sona

L OVELY
P ROFESSIONAL
U NIVERSITY

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ
Edited By
Dr. Sona

ਤਤਕਰਾ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਅਧਿਆਇ ਨੰਬਰ	ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਨਾਮ	ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ	ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ
ਅਧਿਆਇ-1	ਭਾਸ਼ਾ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	1-14
ਅਧਿਆਇ-2	ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	15-28
ਅਧਿਆਇ-3	ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	29-39
ਅਧਿਆਇ-4	ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	40-54
ਅਧਿਆਇ-5	ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਵਰਗੀਕਰਨ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	55-68
ਅਧਿਆਇ-6	ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਖੇਤਰ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	69-82
ਅਧਿਆਇ-7	ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	83-98
ਅਧਿਆਇ-8	ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	99-112
ਅਧਿਆਇ-9	ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	113-126
ਅਧਿਆਇ-10	ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਸਮਾਂ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	127-140
ਅਧਿਆਇ-11	ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਚਣੌਤੀਆਂ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	141-155
ਅਧਿਆਇ-12	ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	156-169
ਅਧਿਆਇ-13	ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ, ਨਿਕਾਸ ਵਿਕਾਸ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	170-182
ਅਧਿਆਇ-14	ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਅਤੇ ਨਿਯਮ	ਡਾ. ਸੋਨਾ	183-191

ਅਧਿਆਇ -1: ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਣਗੇ
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਿਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਧੂਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਜਿਉਣ ਢੰਗ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਸਤਾਂ, ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਯਮਬੱਧ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਆਕਰਨ ਹੈ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਨ ਬੱਚਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਕੱਲੇ-ਕਹਿਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਰੱਟਾ ਲਾ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕਥਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨਹੀਂ, ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਹਨ ਹੈ। ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵਾਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਬੰਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਬਿੰਬ ਜ਼ਰੂਰ ਰਾਜ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛੀਏ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਇਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਦੇਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਕ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਗੇ। ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਇਹੋ ਰਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤਾਂ ਏਨੀ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਬਹੁਪਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟਣਾ ਬਿਖਮ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਈ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ 'ਜੀਭ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪੰਨ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਰੂਪਾਂ, ਧਾਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਲਈ 'ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਹੋਵੇਗੀ।' ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਜਾਵੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

- 1) ਸਾਪਿਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਭਾਸ਼ਾ ਸਵੈਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸੁੱਧ ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਜਮਾਂਦਰੂ ਢੰਗ ਹੈ।"
- 2) ਆਟੋ ਜੈਸਪਰਸਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।
- 3) ਬਲਾਕ ਅਤੇ ਟ੍ਰੇਗਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਹੁਦਰੇ ਧੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।"
- 4) ਸੀ. ਐੱਲ. ਬਾਰਬਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿੰਨਕਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- 5) ਬਾਲਮਬਰਗ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- 6) ਹੈਲੀਡੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਸਟਮਾਂ ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਹੈ।
- 7) ਜਾਨ ਲਾਇਨਜ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।"
- 8) ਸੈਂਸਿਊਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ।
- 9) ਚੌਮਸਕੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ।
- 10) ਹਾਲ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।

11) ਸਵੀਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜਚੋਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਆਧਾਰ ਸੂਤਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ- ਮਾਧਿਅਮਨੁੱਖ, ਸਿਸਟਮਨੁੱਖ, ਬਣਤਰਮੁੱਖ, ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਅਤੇ ਚਿੰਨਮੂਲਕ ਆਦਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਕਤ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ।

(ਅ) ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੰਚਾਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 6 ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨੀ ਸੌਸਿਊਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਚਾਰਮੁੱਖ ਜਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਬਲਪੂਰਵਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੌਸਿਊਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰ ਜਾਂ ਬੋਲ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਹੈ। ਇਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੈਰਿਦਾ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਸੁਭਾਵਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੈਰਿਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਜਾਂ ਉਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਨਹੀਂ, ਲਿਖਤ ਦੀ ਹੈ। ਦੈਰਿਦਾ ਨੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ "ਐਫ-ਮੇਟਾਲੇਜੀ" ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਸ ਅਭਿਧਾਰਨਾ ਕਿ ਬੋਲ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਉਪਰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਹਾਸਲ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਤਰਕ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੋਲ/ਲਿਖਤ ਦੀ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੰਮ ਬੋਲ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਕੰਮ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹਥਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬੋਲਚਾਲੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੁਗਤਾਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਰੂਪ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੋਲਚਾਲੀ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਕਤੋਂ -ਸਰੋਤੋਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਬਾਹਰੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੁਪਤ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ, ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਤੱਥ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ:

1. ਉਸ ਨੇ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ।
2. ਉਸ ਨੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ।
3. ਮੈਂ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ।
4. ਮੈਂ ਚਾਹ ਪੀਤੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਵਾਕ ਵਿਚ / ਨੇ / ਦੀ ਇਕਾਈ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੌਮਸਕੀ ਭਾਵ-ਬਣਤਰ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਵੱਧ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੋਲਚਾਲੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦਾ ਬੋਲ ਸਰੂਪ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਤ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨੀ ਆਂਦਰੇ ਮਾਰਤੀਨੇ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦੂਹਰੇ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਚਾਰਨ ਵਾਕਾਤਮਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚੌਮਸਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 'ਵਾਕ ਸਮੂਹ' ਕਹਿ ਕੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਅਤੇ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਨਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਸਾਰਥਕ ਟੇਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰੇ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਉਂਤਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਉਚਾਰਨ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਟੇਟਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਵੰਡੀਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਦੂਹਰੇ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਗੁਣ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ

ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਸ਼ੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰ ਬੋਲੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵ-ਜੁਗਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ-ਜੁਗਤ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਵ-ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਤੀਜਾ ਉਚਾਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਚੌਥਾ ਉਚਾਰਨ ਜੋ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲੇ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬਣਤਰਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਸੋਸਿਊਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਾਮਾਵਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਸਤੂ-ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੋਸਿਊਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਮ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਸਤੂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚਿੰਨੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਧੁਨੀਬਿੰਬ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੋਸਿਊਰ ਨੇ ਧੁਨੀਬਿੰਬ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਚਿੰਨਤ ਕਹਿ ਕੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਅਨਿੱਖੜ ਹੋਂਦ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਕਿਰਤੀ ਆਪਹੁਦਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲਕੀਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਆਪਹੁਦਰੀ ਪ੍ਰਭੂਕਿਰਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਸਲਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਉਚਾਰਨ 'ਗਊ' ਹੈ। ਗਊ ਇੱਕ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਉਚਾਰਨ ਉਸ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਉਸ ਜਾਨਵਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਲਈ ਘੜਿਆ ਜਾਂ ਬਣਾਇਆ ਧੁਨੀ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਇਸੇ ਜਾਨਵਰ ਲਈ ਹੋਰ ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਜਾਨਵਰ ਲਈ ਇੱਕੋ ਉਚਾਰਨ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਜਾਨਵਰ ਲਈ ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਕਿਰਤੀ ਆਪਹੁਦਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਪਹੁਦਰਾ ਹੈ, ਚਿੰਨਕ ਤੇ ਚਿੰਨਤ ਵਿਚਕਾਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੁਦਰਤੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਚਿੰਨਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਆਪਹੁਦਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਦਰਅਸਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਆਪਹੁਦਰਾ ਸੁਭਾ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਕਿਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ, ਕਿਸੇ ਚਿੰਨਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਚਿੰਨਕ ਚੁਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਵੇਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਚਿੰਨਕ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਰਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਸੋਸਿਊਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਕੀਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਲਕੀਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੰਚਾਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਕੀਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨੇ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਕਿਸੇ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਹਰੇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਰੇਖਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਕੀਰੀ ਪ੍ਰਭੂਕਿਰਤੀ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨੀ ਸੁਭਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਚਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕਾਲਿਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਫੈਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਇਕਾਲਿਕ ਸੰਗਲੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਇੱਕੋ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਲਕੀਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ, ਰੂਪਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਵਾਕਾਤਮਿਕ ਆਦਿ ਸਭ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਉਂ ਸੋਸਿਊਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਭੂਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਈ। ਸੋਸਿਊਰ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮੁੱਚਾ ਸਿਸਟਮ ਮੰਨਿਆ ਜੋ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਸੋਸਿਊਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਨਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨ ਅਮੂਰਤ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਵੈਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਨਿਖੇੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਕ ਇਕਾਈ ਧੁਨੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ, ਦੂਜੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸੋਚਣ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਸ਼ਾਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਸਮਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਪੱਖ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਰ ਪੱਖ ਵੱਲ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਸਾਰ ਪੱਖ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਪੱਖ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਦਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਪੱਖ ਦੀ ਵਸਤੂ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣਹਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਉਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਲਣਹਾਰਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੂਲ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਹੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ-ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂਗਤ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ, ਨਿਵੇਕਲੀ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਹੋਂਦ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਨਿਵੇਕਲੇ ਗੁਣਾਂ-ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ, ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨੀ ਚਾਰਲਸ ਹਾਕੇਟ (1970:574) ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੱਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਾਕੇਟ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੱਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- 1) ਦੁੱਖਤਾ (duality)
- 2) ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕਤਾ (productivity)
- 3) ਆਪਹੁਦਰਾਪਣ (arbitrariness)
- 4) ਅੰਤਰਵਟਾਂਦਰਾ (inter-changeability)
- 5) ਵਿਸਥਾਪਨ (displacement)
- 6) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ (specialization)
- 7) ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸੰਚਾਰਨ

1. ਦੁੱਖਤਾ :

ਦੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਆਂਦਰੇ ਮਾਰਤੀਨੋ ਨੇ ਦੁਹਰਾ ਉਚਾਰਨ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ 'ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਤਹਿਤ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਧਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਇੱਕ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ। ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਜਾਂ ਵਾਕਾਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਧਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਪੱਧਰ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਧਰ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਧਰ ਨਾਲੇ-ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦੁੱਖਤਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਸ਼ੂ-ਭਾਸ਼ਾ, ਮਨੁੱਖ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਹ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਪਸ਼ੂ ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਵ ਪਸ਼ੂ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕਹਿਰੇ ਪੱਖ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੂਹਰੇ ਪੱਖ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਆਰੇਖ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ = ਧੁਨੀ → ਰੂਪ → ਅਰਥ

ਪਸ਼ੂ ਭਾਸ਼ਾ = ਧੁਨੀ →→→→ ਅਰਥ

2. ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕਤਾ:

ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਹਾਕੇਟ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ Productivity ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਤਪਾਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨੀ ਚੈਮਸਕੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ Creativity ਸੰਕਲਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈਯੋਗਤਾ ਇੱਕ ਜੈਵਿਕ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਪਸ਼ੂ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕ ਬੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਸੁਣੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਚੈਮਸਕੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਸੀਮਤ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ cultural transmission) ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸੀਮਤ

ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਸੀਮਤ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਗਣਿਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 0. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 9 ਤੱਕ ਦੀਆਂ 10 ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

3. ਆਪਹੁਦਰਾਪਣ:

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕੇਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਘੋੜਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਘੋੜਾ ਜਾਨਵਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਜਾਨਵਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਜਾਨਵਰ ਲਈ Horse ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਕੁਦਰਤੀ ਹੋਦਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਾਸਲ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ ਤੇ ਸੂਰਜ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ Moon ਅਤੇ Sun ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕੋ ਵਸਤੂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੈਂਸਿਊਰ ਨੇ ਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਆਪਹੁਦਰੀ ਪ੍ਰਧੂਕਿਰਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

4. ਅੰਤਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ:

ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਰਕਟ ਵਾਂਗ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਸਰਕਟ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਰੋਤਾ ਦਰਮਿਆਨ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਰੇਕ ਬੁਲਾਰਾ ਸਰੋਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸ੍ਰੋਤਾ ਬੁਲਾਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਦ ਦੇ ਪਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਟਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਣ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੁਣ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਬੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਬਹਿਰੇ ਦਾ ਗੂੰਗਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰੇ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਰੋਤਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਪਾਸ ਭਾਸ਼ਾ ਯੋਗਤਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਨਹੀਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪਸ਼ੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਪਾਸ ਭਾਸ਼ਾ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਉਪਰ ਵਕਤੋ-ਸ੍ਰੋਤੋ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਸ਼ੂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅੰਤਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

5. ਵਿਸਥਾਪਨ:

ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੇ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਾਂਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਿਪੀ ਦੀ ਕਾਢ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਰਬਕਾਲੀ ਸਦੀਵਤਾ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਫੋਨ, ਰੇਡੀਓ, ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡ, ਟੀ.ਵੀ. ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਆਦਿ ਯੰਤਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮੇ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਧੁਨੀਆਂ, ਇਸਾਰੇ, ਸੈਨਤਾਂ ਜਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

6. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ

ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ, ਨਿਰਵਿਘਨ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਲਝਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣੀ ਜਾਂ ਸੁਣਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਖਾਣੇ ਦੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਬਰਤਨ ਵਗ਼ੈਰਾ ਰੱਖਣੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੰਚਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਖਾਣਾ ਪਰੇਸਣਾ ਇੱਕ ਸੰਚਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣਾ ਭੌਤਿਕ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਥੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ, "ਖਾਣਾ ਪਰੇਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਆਓ ਖਾਣਾ ਖਾਓ" ਇਹ ਭਾਸ਼ਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਹੈ। ਗ਼ੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰਾਂ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ। ਸੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਤੁਰਨ-ਫਿਰਨ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਸੌਣ ਵਾਂਗ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਕ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਜਮਾਂਦਰੂ ਨਹੀਂ।

7. ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸੰਚਾਰਨ:

ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਜਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਧਿਆਨਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇੱਕ ਕਾਲ ਬਿੰਦੂ ਉੱਪਰ ਕਈ ਪੀੜੀਆਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਦਾ-ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਤਿੰਨੋਂ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸਾਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੀੜੀ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪੀੜੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਬਦੀਲੀ, ਪੀੜੀ-ਦਰ-ਪੀੜੀ ਨਹੀਂ, ਪੀੜੀ-ਸਹਿ-ਪੀੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕੀਮਤਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਭਾਬੀ, ਨਣਾਨ, ਸਾਲੀ, ਤਾਇਆ, ਚਾਚਾ, ਮਾਮਾ, ਨਾਨਾ, ਨਾਨੀ, ਮਾਸੀ ਆਦਿ ਕਾਚਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਖੁੰਡ-ਚੁਕਾਈ, ਮੂੰਹ-ਦਿਖਾਈ, ਨਾਈ ਧੋਈ, ਗਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਅਤੇ ਮਾਈਏਂ ਪੈਣਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸੰਚਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਪਸ਼ੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਹੀਂ।

ਸਾਰੰਸ਼

ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੇਕੋਟ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਸਟਮੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਨਵ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਕਕਾਤਮਕ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਕਤਾਤਿਕ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਅਤੇ ਦਾਤ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ ਆਦਿ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਹੀ ਹਨ, ਵੱਖਰੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ---ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ---ਕੁਦਰਤ

ਸੰਚਾਰ---ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਤਰੀਕਾ

ਖੁਦਮੁੱਖਤਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ---ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੋਂਦ

ਸਮਕਾਲੀ ---ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਿਸ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ
 ਓ. ਭਾਸ਼ ....
 ਅ. ਭਾਸ਼ਾਈ
 ਏ. ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤ
 ਸ. ਲਾਂਗ
2. ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਲਈ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

- ੳ. ਭਾਸ਼ਾ
ਅ. ਆਵਾਜ਼
ੲ. ਜੁਬਾਨ.....
ਸ. ਲੈਂਗੁਏਜ
3. ਕੇਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ
ੳ. ਕੋਈ ਮਨ ਚਿੱਤ ਲੱਗਦਾ ਬੱਝਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਅ. ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਕ
ੲ. ਨਿਕਾਸ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ...
ਸ. ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਸਟਮ ਹੈ
4. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਕਿੰਨਾ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ
ੳ. ਤਿੰਨ
ਅ. ਦੋ ....
ੲ. ਇੱਕ
ਸ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹਨ
ੳ. ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ / ਗਾਉਣ ਵਿਸ਼ੇ ....
ਅ. ਪਸ਼ੂ ਭਾਸ਼ਾ/ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ
ੲ. ਲੈਂਗ/ ਪੈਰੇਲ
ਸ. ਇਕਾਲਕ ਤੇ ਦੁਕਾਲਖ
6. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕਰਤਾ
ੳ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ
ਅ. ਦੇਵ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ
ੲ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ
ਸ. ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਗੁਪਤਾ ....
7. ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ
ੳ. ਸਮਿਊਰ .....
ਅ. ਜਾਨ ਲਾਇਨਜ਼
ੲ. ਚੌਮਸਕੀ
ਸ. ਬਲਾਕ ਤੇ ਟਾਇਗਰ
8. ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸ ਦੀ ਹੈ
ੳ. ਜੀਰੀਵਜ਼
ਅ. ਆਟੋ ਜੈਸ ਪਰਸਨ ....
ੲ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਸ. ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ
9. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਣਿਨੀ ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ
ੳ. ਛੰਦ ਰਹਿਤ
ਅ. ਛੰਦ ਸਾਹਿਤ
ੲ. ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ
ਸ. ਛੰਦਿਸ .....

10. ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ
ੳ. 42
ਅ. 51
ੲ. 52....
ਸ. 35
11. ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ
ੳ. 3060
ਅ. 3064...
ੲ. 3040
ਸ. 3050
12. ਸ ਖ ਗ ਜ ਲ ਫ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ
ੳ. ਅਰਬੀ
ਅ. ਉਰਦੂ
ੲ. ਫ਼ਾਰਸੀ ....
ਸ. ਬ੍ਰਜ
13. ਭਾਸ਼ਾ
ੳ. ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ....
ਅ. ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ
ੲ. ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਸਮੁੱਚ
ਸ. ਅਰਥ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ
14. ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ੳ. ਮਾਂ ਪਿਓ ਤੋਂ
ਅ. ਸਕੂਲ ਤੋਂ
ੲ. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ.....
ਸ. ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚੋਂ
15. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ
ੳ. ਧੁਨੀ ....
ਅ. ਅਰਥ
ੲ. ਰੂਪ ਗਰਾਮ
ਸ. ਵਾਕ ਬਣਤਰ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ
2. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਰਤੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ
4. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ?

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<https://www.youtube.com/watch?v=nsI2p9ahnFg>

<https://gwcgandhinagar.com/econtent/document/1588228751bhasha%20diyan%20vishashtanvan.pdf>

<https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B6%E0%A8%BE+%E0%A8%A6%E0%A9%80+%E0%A8%AA%E0%A9%8D%E0%A8%B0%E0%A8%95%E0%A8%BF%E0%A8%B0%E0%A8%A4%E0%A9%80>

ਅਧਿਆਇ-2: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮੌਹਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਣਗੇ
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਣਗੇ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੋਣਗੇ
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ:

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਵੰਡ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ-ਸੰਰਚਨਾ (ਵਿਆਕਰਨ) ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (semantics) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਹਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ: ਨਾਮਕਰਣ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

‘ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹੱਤਾ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ‘ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ‘ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਨਾਮਕਰਣ

ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤ ਭੇਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਾਮ ਸੁਝਾਏ ਗਏ, ਕਈ ਲੋਪ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਨਾਮ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਆਮ ਲੋਕ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਪਹਿਲੇ-ਪਹਿਲ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਆਕਰਣ’ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਸਿਰਫ਼ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਆਕਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਮ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਅੰਦਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ comparative philology ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਨਾਮ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਤੱਕ ਚਲਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਤਰਾਜ਼ ‘comparative’ ਸ਼ਬਦ ਉੱਤੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਟਕਸਾਲੀ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਪਣੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਾਧੂ ਹੈ।

ਸੰਨ 1716 ਈ. ਵਿੱਚ ਡੇਵੀਜ਼ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ glossology ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਤੱਕ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨ 1841 ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਮ glottology ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਮ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਫਰਕ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ Tucker ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਕੇ glottology ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਵੋਤਮ ਦਸਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਨਾਮ ਵੀ ਮਕਬੂਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਕਈਆਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ Philology ਨਾਮ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਲਾਲੋਜੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ philos ਅਰਥ ‘ਪਿਆਰ’ ਹੈ ਅਤੇ logos ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਲੈਟਿਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ philologia, ਫ਼ਾਂਸੀਸੀ ਵਿੱਚ philologie ਤੇ ਜਰਮਨ ਵਿੱਚ philologie ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਰਥ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੁਲਨਾਤਮਕ philology ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ philologie ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਸੋ-ਰੋਮਨ (Greeco-Roman) ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਤਾ-ਪੂਰਣ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ philology ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਵਰਤੋਂ 1883 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਆਲੋਚਨਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ। ਪਰੰਤੂ ਪਿਛੋਂ ਆ ਕੇ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਬਦਲ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰਲੇ ਪੈਰੇ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ philology ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ

philology ਸ਼ਬਦ ਦੇ 'ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ' ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਈਆਂ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ science of language ਨਾਮ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਾਮ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ linguistics ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ general, historical, comparative, descriptive, synchronic, diachronic, anthropological ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

Linguistics ਦਾ ਮੂਲ ਲੈਟਿਨ ਸ਼ਬਦ lingua ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ 'ਜੀਭ' ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਅੰਦਰ linguistique ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਚਿਰਾਂ ਲਈ linguistic ਅਤੇ linguistics ਦੋਵੇਂ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਹੁਣ linguistics ਹੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ mathematics. ਫ੍ਰੈਂਚ linguistique, ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ : ਨਾਮਕਰਣ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ sprachwissenschaft, il yzeiko znanie TE si fefame e rafa ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ (ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਰਗੇ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨਿਰਵਚਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਵਿਆਕਰਣ, ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਸ਼ਾਸ਼ਾਸਤਰ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਤਤ੍ਵ ਨਾਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।

ਕਈ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ philology ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ linguistics ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ' ਨਾਮ ਹੀ ਠੀਕ ਜੱਚਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕ੍ਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ (A systematic history of linguistics)

ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। 16ਵੀਂ ਤੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਯਥਾਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਰੀਕ, ਲੇਟਿਨ, ਹੀਬਰੂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾਸੀਕਲ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੂਝ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਗੀ ਜਟਿਲ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਖਣਾ ਤੇ ਪਰਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਵੀਂ ਵਿਦਿਆ 'ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਫਰਦੀਨਾ ਦ ਸਾਸਿਊਰ (De Saussure) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Course in General Linguistics' ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਅਜਿਹੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ grammar, ਜਰਮਨ ਵਿੱਚ grammatik ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 'ਵਿਆਕਰਣ' ਆਖਦੇ ਸਨ। ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁੱਧ ਤੇ ਅਧ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰੀਤ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮ ਪਛਾਣੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਸਥਿਰ ਰਹੇ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ normative discipline ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਸੀ।

ਵਿਆਕਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਪੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਨਾਮ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਫਿਲਾਲੋਜੀ (philology) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। 777 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਰਮਨ ਲੇਖਕ Friedrich August Wolf ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅਰੰਭਿਆ। ਮੁੱਢ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਵਿਭਿੰਨ ਯੁਗਾਂ ਦੇ ਟੈਕਸਟਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਸਾਸਿਊਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਫਿਲਾਲੋਜੀ, ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਧਿਐਨ

ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਉਂਦੀ ਮੌਖਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਅਖੌ ਉਹਲੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਕ ਤੇ ਲੇਟਿਨ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਵਾਸਤਾ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ ਪੜਾ : 1794 ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਲਿਅਮ ਜੋਨਜ਼ ਨੇ (William Jones) ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ (Comparative Philology) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਬਾਕੀ Gernamic ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰੀਕ ਤੇ ਲੈਟਿਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜਰਮਨੀ ਦੇ Bopp ਨੇ ਹੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਰਨੀ, ਇਹ ਰੀਤ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਦਾ ਰੋਲ ਪਰਾਣੀਆਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨਿਖਾਰਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਪਰੰਤੂ ਲੈਪਸਕੀ Lepsky ਨੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਆਕਰਨ ਜਾਂ ਫਿਲਾਲੋਜੀ ਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Indo-European) ਦੀਆਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਮੇਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਫਿਲਾਲੋਜੀ ਨੇ ਭਾਰੋਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲੱਭੇ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਨਿਯਮਾਂ (Phonetic laws) ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ।

ਅਸਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜਨਮ ਰੋਮਾਂਸ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰਮੈਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਹਿਟਨੇ (Whitney) ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਜਿਸਨੇ 1875 ਵਿੱਚ Life And Growth of Language ਲਿਖੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਵ-ਵਿਆਕਰਨਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਕੂਲ (neogrammarians) ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਜਿਸਨੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੋਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜਤਨ ਜਨਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਫਰਦੀਨਾ ਦਾ ਸਾਸਿਊਰ (Ferdinand de Saussure) (1857-1913) ਇੱਕ ਸਵਿਸ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਉਹ ਮੂਲ-ਭਾਰੋਪੀਯ (Proto-Indo-European) ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ 1906 ਤੋਂ 1911 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ Geneva ਜੂਨੀਵਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਸੈਸਿਊਰ ਨੇ General Linguistics ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੇ ਭਾਸ਼ਨ ਤੇ ਕਲਾਸ ਨੋਟਸ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਮਰਨ-ਉਪਰੰਤ ਸੰਨ 1915 ਵਿੱਚ Cours de Linguistique Generale (Course in General Linguistics) ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਪੁਸਤਕ ਜਿਹੜੀ ਲਗਭਗ ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਨਵ-ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਪੁਸਤਕ 'Course in General Linguistics' ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਆਧਾਰਭੂਮੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਾਸਿਊਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਹੈ। ਸਾਸਿਊਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਨਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਹਨ।

‘ਕੋਰਸ ਇਨ ਜਨਰਲ ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕਸ’ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ -

1. ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜੀਉਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਕੋਰੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ
2. ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮੌਖਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਹੈ, ਲਿਖਤੀ ਪਾਠ ਦਾ ਨਹੀਂ।

3. ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ (integrated) ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਂਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੀ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ; ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਤੁਲਨਾਵਾਂ (ਟਾਕਰੇ) ਜਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ।

4. ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ ਭੌਤਿਕ ਸਬੁਲ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਨਹੀਂ, ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਕ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ (social behaviour) ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਲਈ ਸਾਸਿਊਰ ਨੇ ਕਈ ਨਵੀਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਸਿਊਰ ਨੇ ਯੁਗਮ-ਵਿਰੋਧਤਾ (Binary opposition) ਜਾਂ ਦੁਵੱਲੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦੁਵੱਲੀ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ (dichotomy) ਇਹ ਹਨ -

ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਚਾਰ (Langue/Parole)

ਕੜੀਦਾਰ ਤੇ ਲੜੀਦਾਰ ਸੰਬੰਧ (Syntagmatic/Paradigmatic) .

ਇਕਾਲਿਕ ਤੇ ਕਾਲਮਿਕ (Synchronic/Diachronic)

ਸਾਸਿਊਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕੋਰਸ ਇਨ ਜਨਰਲ ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕਸ' ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਪਰਾਗ ਸਕੂਲ (Prague School) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਗਪਗ ਸੰਨ 1926 ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਿਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ Phonemics ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰੁਬਕਾਇ (Trubetzkoy) (1890-1938) ਦਾ ਨਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਧੁਨੀਆਂ ਕਦੋਂ ਧੁਨੀਮ ਜਾਂ ਫੋਨੀਮ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਗ ਸਕੂਲ ਨੇ Contrastive methodology ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਸੀ। ਧੁਨੀਮ ਦੇ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਮ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ (Structural linguistics) ਦਾ ਉਦੇ ਇਸ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੋਏਜ਼, ਸੈਪਿਰ ਅਤੇ ਬਲੂਮਫੀਲਡ (1887-1949) ਦੇ ਨਾਮ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰਹਿਣਗੇ। ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'Language' 1933 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਦੀ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਰਵੋਚਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹੇ। ਲੂਈ ਯੇਲਮਸਲੇਵ (Louis Hjelmslev) (1899-1965) ਕੋਪਨਹੇਗਨ (Copenhagen) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ। ਸੰਨ 1953 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਪ੍ਰੋਲੋਗਮਿਨਾ ਟੂ ਏ ਥਿਊਰੀ ਆਫ ਲੈਂਗੁਏਜ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਛਪੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਯੇਲਮਸਲੇਵ ਨੇ ਈਜਾਦ ਕੀਤਾ ਉਸਨੂੰ 'ਗਲਾਸੀਮ ਵਿਗਿਆਨ' (glossematics) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇ. ਆਰ. ਫਰਥ (J. R. Firth) (1890-1960) ਲੰਦਨ ਸਕੂਲ ਆਫ ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕਸ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਸਨ। ਆਚਾਰੀਆਂ ਫਰਥ ਨੇ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੇਕ ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਰਥ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਚ ਅਰਥ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਦਕਿ ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਮਰੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਰਥ-ਤੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰੀ ਉਦਾਸੀਨ ਸਨ। ਫਰਥ ਦੇ 'Linguistic Analysis as a theory of Meaning', 'A new Approach to Grammar' ਆਦਿ ਲੇਖ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਐਮ. ਏ. ਕੇ. ਹੈਲੀਡੇ (M. A. K. Halliday) (1925 ਜਨਮ) ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਹੈਲੀਡੇ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਉਤੇ ਫਰਥ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਹੈ। ਹੈਲੀਡੇ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਸੰਕਲਪ 'Scale and Category Grammar' ਲੇਖ 1961 ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੈਲੀਡੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ system-structure theory ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈਲੀਡੇ ਦੇ ਸਿਸਟਮੀ ਗ੍ਰਾਮਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਚਾਮਸਕੀ ਦੇ ਟ੍ਰਾਂਸਫਾਰਮੇਸ਼ਨਲ ਗ੍ਰਾਮਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਹਨ।

ਨੋਮ ਚਾਮਸਕੀ (Noam chomsky ਜਨਮ 1928) ਦੇ 'ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ 1957 ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧੁੰਮਾਂ ਪਾ ਛੱਡੀਆਂ ਹਨ। ਚਾਮਸਕੀ ਦੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'Aspect of the theory of Syntax (1965)' ਨਾਲ Transformational-generative Grammar ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition of Linguistics)

ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ 'ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਤੱਥ ਤੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਖੋਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਬਣ ਸਕਣ ਅਤੇ ਖੋਜ ਅਧੀਨ ਵਸਤੂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਉਲੀਕ ਸਕਣ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ (ਆਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ) ਦੇ ਸਰੂਪ, ਗਠਨ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਸੰਰਚਨਾ, ਯੋਜਨਾ, ਅੰਗ-ਵਿਵਸਥਾ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ-ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਸਾਇੰਸ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਹੈ। ਕੈਰੋਲ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵ ਭਰ ਵਿੱਚ, ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੁਦਾਇ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ (ਜੀਵੰਤ ਜਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਗਈਆਂ (ਮਿਤ) ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।।

. ਡਾ. ਭੋਲਾਨਾਥ ਤਿਵਾਰੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਨੋਰਥ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ - "ਜਿਸ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਮਾਨਯ (general) ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ, ਸੰਰਚਨਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"2

H. A. Gleason 'ਸੰਰਚਨਾ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ -

ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ 'ਆਂਤਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ।3)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਅਪੜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸੈਖੀ ਤੇ ਸਰਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਪਰਖ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ 'ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ 'ਭਾਸ਼ਾ।

ਵਿਗਿਆਨਿਕ

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਫੇਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੀ ਡੂੰਘੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ, ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਵਿਆਕਰਣ, ਨਿਰੁਕਤੀ, ਜਯੋਤਿਸ਼ ਤੇ ਕਲਪ ਹਨ। ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਨਿਰੁਕਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ-ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਯੁੱਗਾਂ ਅੰਦਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੇ ਢੇਰ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਯੂਨਾਨੀ ਕਾਲ ਤੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਪਲੇਟੋ, ਅਰਸਤੂ, ਸਿਸਰੋ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੇਵੀਂ-ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਦੇ ਚੱਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਡੂੰਘੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਣੀ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਅਜੇਕੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਫਰਕ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਯੁੱਗਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਵਿਗਿਆਨਿਕ' ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨੀ ਅਧਿਐਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿਫਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਜੇਕੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ 'ਵਿਗਿਆਨਿਕਤਾ' ਬੋਲੀ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਯੰਤਰਾਂ, ਇਲੈਕਟਰੋਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ (Symbology) ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਣਿਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਸਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕੈਮਿਸਟਰੀ, ਫਿਜ਼ਿਕਸ, ਬਾਇਓਲੋਜੀ) ਦੀ ਜੋ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵੀ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਤੱਥ-ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਆਬਜ਼ਰਵ ਕਰਕੇ

ਕੋਈ ਪੂਰਵ-ਕਲਪਨਾ (hypothesis) ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਕੇ ਐਕਸਪੈਰੀਮੈਂਟ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਵ-ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਅਜੋਕੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵੀ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦਾ ਇਹ | ਲੰਮਾ-ਚੌੜਾ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ

ਇਸੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ 'ਭਾਸ਼ਾ' ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਬੜਾ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਜਟਿਲ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੋਈ ਇਕ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥ ਇੰਦਰਾਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਮ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਕੋਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਨਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਰੋਲਾ-ਰੱਪਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹੈ।

ਪਰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਰਵੱਈਆਂ ਨਿਰਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿਖਿਆ ਹੈ। ਗਲਤੀਆਂ ਤੇ ਸੋਧ (errors and trial) ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਥਾਈ ਲੰਘਦੇ ਦੇ ਅਸੀਂ ਮਸਾ ਜਾਂ ਕੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਟੈਂਡਰਡ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਿਖ ਸਕੇ ਹਾਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਪਾਦਰ ਵਿਰਾਸਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਸਿਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਵੇਸਲੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਪਬਲਿਕ ਸਪੀਚ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਤਰੁਟੀ-ਪੂਰਨ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਇਲਾਜ (ਚਿਕਿਤਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮਤਾਵਾਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪਤੀ ਚੇਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ 'ਭਾਸ਼ਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਵਰਣਨ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਕ ਦੁਰਗਮ ਤੇ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦੇ-ਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਦੇ-ਚਾਰ ਫਿਕਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦੇ-ਚਾਰ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ - ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਥਵਾ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ।

ਕਾਰਜੀ ਪਹਿਲੂ (Functional view)

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਰਜੀ ਪਹਿਲੂ ਕੀ ਹੈ? ਅਰਥਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਰਅੰਜਾਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ? ਇਸਦਾ ਜਵਾਬ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ - "ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਨਵੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸੁਵਿਕਸਿਤ ਅਹਿਮ ਵਸੀਲਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬੜੀ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਕ 'ਸੁਨੇਹਾ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭੇਜਣਵਾਲੇ ਬੁਲਾਰੇ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਰੋਤੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੋਲਾਰਾ ਤੇ ਸੋਣਾ ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ 'ਸੁਨੇਹਾ' ਜ਼ਬਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਹਵਾ ਥਾਈ, ਜਾ ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ ਅੰਕਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜਣ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੱਖੀਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਮੱਛੀਆਂ, ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਠੋਰ ਹਦਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਸੁਨੇਹੇ-ਪ੍ਰਸਾਰਕ ਅਵੱਸ਼ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੋਕਾਰ 'ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨਾਲ ਗੂੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜੋ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਦਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮਾਰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁਖ-ਮੁਦਰਾ ਤੇ ਹੋਰ ਆੰਗਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਸਹੂਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਮਾਨਵੀ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਉਸ ਬੋਲ-ਸਿਸਟਮ ਤਾਈਂ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਕੰਠ ਤੋਂ ਸਾਰਥਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ (Aims & Objects of Linguistics) ਉੱਪਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਖਰਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹੜੇ ਮੰਤਵ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥ ਕੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਬਿਉਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਮਾਨਯ (ਜਨਰਲ) ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਚਨਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋੜੀਂਦੇ ਤੱਥ ਲੱਭਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ (ਆਬਜੈਕਟਿਵ) ਹੋਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਉਚਾਰ ਉਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਗੈਰ-ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਹੁਕਮੀਆਂ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ (prescriptive) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਰਣਨਾਤਮਕ (descriptive, synchronic) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੀ ਇਸ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸੰਜਮ (ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ) ਹੈ ਬਲਕਿ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਖੋਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

ਡੈਵਿਡ ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਨੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਡੈਵਿਡ ਕ੍ਰਿਸਟਲ (1982 : 5) ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਰਜ਼-ਤਾਸੀਰ ਬਾਰੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਕੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ 'ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਿਤ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਖਰਿਆਇਆ ਹੈ -

1 ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਫਿਲਾਲੋਜੀ (Philology) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਲਾਲੋਜੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਪਸ਼ਨ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਧਿਐਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਲਘੂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਲਾਲੋਜੀ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ/ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2. ਭਾਸ਼ਾ Polyglottism/ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ-ਗਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਹੁਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਨਿਪੁੰਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਸਕੀਏ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਾਣ ਲਈ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਦੂਜੇਲਾ ਕਰਮ ਹੈ।

3. ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ (literary criticism) ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਕ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਚਾਰ-ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਪਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਪੈਟਰਨਾਂ, ਉਸਦੇ ਵਿਆਕਰਣ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਲੋਚਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ, ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਣ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਕਈਆਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਣ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਨ। ਰਵਾਇਤੀ ਮਰ ਇਹ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਬਹੁਵਚਨ 'Suffix' ਪਿਛੇਤਰ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ 'S' ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਚਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਸਲਨ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ boats, trains ਅਤੇ horses ਤਿੰਨ ਬਹੁਵਚਨੀ ਨਾਂਵ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਉਚਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾ /-s/ ਹੈ, ਦੂਜਾ /-z/ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜਾ /-iz/ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾ ਲਾਤੀਨੀ (ਲੇਟਿਨ) ਹੈ। ਪਰ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ-ਵਿਧਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨੇ ਸਰਾਸਰ ਅਨੁਚਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਣ ਨਾਲ ਸਮਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਂਹ-ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰੰਸ਼

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜੋ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ "ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜੁੱਗ" ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਕੰਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਡੋ-ਯੂਰੋਪੀਅਨ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੋ-ਇੰਡੋ-ਯੂਰਪੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਤੱਕ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਫੇਰਡੀਨਾਂਡ ਡੀ ਸੋਊਸੂਰ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਐਡਵਰਡ ਸਪਰ ਅਤੇ ਲਿਓਨਾਰਡ ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। 1960ਵਿਆਂ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੇਆਮ ਚੋਮਸਕੀ ਦੀ ਜੈਨਰੇਟਿਵ ਵਿਆਕਰਣ, ਵਿਲੀਅਮ ਲਬੋਵ ਦਾ ਸਮਾਜੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਮਾਈਕਲ ਹਾਲੀਡੇ ਦਾ ਸਿਸਟਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ, ਡੀ ਸੋਊਸੂਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੂਤਰਪਾਤ ਵਿੱਚ ਲਾਂਗ ਅਤੇ ਪੈਰੇਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਖਰੇਵਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੈਰੇਲ ਸਪੀਚ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਚਾਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਾਂਗ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਨੇਆਮ ਚੋਮਸਕੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ---ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਵਰਤੋਂ

ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਸ਼ਤਰ---ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਦ

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ---ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ

ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ---ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆਂ

literary criticism --- ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਸੰਗਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ

ੳ. ਕੜੀਦਾਰ ਸ਼ਬਦ ....

ਅ. ਲੜੀਦਾਰ ਸ਼ਬਦ

ੲ. ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨੋਂ

ਸ. ਕੋਈ ਨਹੀਂ

2. ਭਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ

ੳ. ਜੀ ਬੀ ਸਿੰਘ

ਅ. ਸਸਿਊਰ

ੲ. ਚੌਮਸਕੀ ....

ਸ. ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ

3. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ

ੳ. ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਅ. ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ

ੲ. ਸੂਚਨਾ ਵਿਗਿਆਨ

ਸ. ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ .....

4. ਲਾਗ

ੳ. ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰੂਪ ਦਾ ਸਿਸਟਮ

ਅ. ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤੀ ਭਾਸ਼ਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹ ਸਮੱਗਰੀ

ੲ. ਇਹ ਵਿਆਕਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ

ਸ. ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ .....

5. ਪੈਰੇਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ

ੳ. ਭਾਸ਼ਾ

ਅ. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ

ੲ. ਉਚਾਰ ....

ਸ. ਉਚਾਰਣ ਗੀਤ

6. ਭਾਸ਼ਕ ਸਿਸਟਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ

ੳ. ਲਾਂਗ

ਅ. ਪੈਰੇਲ

ੲ. ਲਾਂਗ ਤੇ ਪੈਰੇਲ ....

ਸ. ਕੋਈ ਨਹੀਂ

7. ਲਾਂਗ

ੳ. ਵਿਅਕਤੀਗਤ

ਅ. ਸਮੂਹਿਕ ....

ੲ. ਅਸਥਿਰ

ਸ. ਮਨ ਘੜਤ

8. ਪੈਰੋਲ

ੳ. ਸਮੂਹਿਕ

ਅ. ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ੲ. ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ

ਸ. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ....

10. ਪੈਰੋਲ ਦਾ ਕਾਰਜ

ੳ. ਵਿਅਕਤੀਗਤ

ਅ. ਆਪ ਹੁਦਰਾ

ੲ. ਮਨਘੜਤ

ਸ. ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੋਂ ....

11. ਲੈਂਗ ਨੂੰ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਪੈਰੋਲ ਨੂੰ ਨਿਭਾਓ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ

ੳ. ਸਸਿਊਰ

ਅ. ਚੌਮਸਕੀ ....

ੲ. ਰਮਨ ਜੈਕਬਸਨ

ਸ. ਰਾਬਰਟ ਜੋਸ਼

12. ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਮਾਡਲ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ

ੳ. ਰਾਬਰਟ ਜੋਸ਼

ਅ. ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ .....

ੲ. ਲਿਨ ਮੈਨ

ਸ. ਜੀ.ਬੀ ਸਿੰਘ

13. ਚਿਹਨ ਤੇ ਚਿਹਨਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ੳ. ਆਪਹੁਦਰਾ ....

ਅ. ਰੂੜੀ ਪਰਕ

ੲ. ਸਮਾਜਿਕ

ਸ. ਸਮੂਹਿਕ

14. ਇਕਾਲਕ ਤੇ ਕਾਲਕਮਿਕ ਕੀ ਹੈ

ੳ. ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ....

ਅ. ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਸਮੂਹ

ੲ. ਲੈਂਗ ਤੇ ਪੈਰੇਲ

ਸ. ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤ

15. ਸਾਸਿਊਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿ ਨਾ ਦਿੱਤਾ

ੳ. ਕਲਾ

ਅ. ਕਾਵਿ ਰੂਪ

ੲ. ਸਿਸਟਮ ...

ਸ. ਲੜੀ ਬੱਧਤਾ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸੋ।
2. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
4. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B6%E0%A8%BE-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8>

https://pa.wikipedia.org/wiki/%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B8%E0%A8%BC%E0%A8%BE_%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8_%E0%A8%A6%E0%A8%BE_%E0%A8%87%E0%A8%A4%E0%A8%BF%E0%A8%B9%E0%A8%BE%E0%A8%B8

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B6%E0%A8%BE%20%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8>

ਅਧਿਆਇ - 2: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ

ਆਧਿਆਇ-3: ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਮੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਸਟਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਾਰਤੀ- ਯੂਰਪੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ:

ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ: ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਬੜੀ ਘਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਹਰ ਦੇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੱਡਰੀ ਹੈ, ਦੇਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯੂਨੇਸਕੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ 6500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਾਡੇ ਖਾਨਦਾਨਾਂ, ਕੁਲਾਂ, ਬੰਸਾਂ ਜਾਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੱਦਾਂ-ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਫਰੇਲ ਕੇ, ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਜਾਪੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ 'ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ' ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸਾਕ ਸਕੀਰੀ ਮੇਲਣ ਲਈ ਘਰੇਲੂ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੈੜ ਨੱਪ ਕੇ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਉੱਤਰੀ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਪਰਿਵਾਰ (ਭਾਰਤ-ਯੂਰਪੀ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ:

ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸਾਕਾਚਾਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਪੀੜੀਆਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ-ਬਾਰਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

1. ਭਾਰਤ-ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ: ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਭਾਰਤ-ਜਰਮਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਲਾਤੀਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਈਰਾਨੀ, ਰੂਸੀ, ਜਰਮਨੀ, ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉੱਘੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ :

1. ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਜੋਗਾਤਮਿਕ ਸਨ । ਇਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਜੋਗਾਤਮਿਕਤਾ ਵੱਲ ਵਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਅਜੋਕੀਆਂ ਭਾਰਤ-ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਗ-ਪਗ ਵਿਜੋਗਾਤਮਿਕ ਹਨ ।

2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ - ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਾਤੀਨੀ, ਗ੍ਰੀਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭਕਤੀਆਂ (ਪਿਛੇਤਰਾਂ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਸੰਬੰਧਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ । ਅਜੋਕੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਵੀ ਅਜੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ ਗੱਡੀਓ ਉਤਰਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ "ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਾਓ ਅਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ ਦੀ ਵਿਭਕਤੀ ਹੈ; ਇਵੇਂ ਹੀ "ਅਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਵਿਚ 'ਅੱਖ' ਨਾਲ ਲੱਗੀ - "ਈਂ ਕਰਣ ਕਾਰਕ ਦੀ ਵਿਭਕਤੀ ਹੈ । ਪਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀਆਂ ਭਾਰਤ-ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧਕ ਹੀ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ । ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪਿਛੇਤਰੀ ਸੰਬੰਧਕ (postpositions) ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਆਦਿ ਅਗੇਤਰੀ ਸੰਬੰਧਕ (prepositions) ।

3. ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਗੇਤਰ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ 'ਲਿਖਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ-ਮੂਲ ਲਿਖ' ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਪਿਛੇਤਰ ਲੱਗੇ ਹਨ (ਲਿਖ+ਦ+ਈ+ਆਂ) । ਇਵੇਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇੰਡਸਟਰਅਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (industrialization) ਵਿਚ ਕਈ ਪਿਛੇਤਰ ਲੱਗੇ ਹਨ- (ਇੰਡਸਟਰੀ+ ਅਲ+ਆਈਜ਼+ਏਸ਼ਨ) ।

4. ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ-ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਹੱਥਘੜੀ, ਹੱਥਬੰਨ, ਕਮਰਕੱਸ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਲੈਕ-ਬਰਡ (black board) ਬਰੇਕਫਾਸਟ (breakfast) ਆਦਿ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ।

5. ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਅਜੋਕੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਕ ਦੇ ਕਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਕਈਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : ਜਿਵੇਂ ਹਰਦੇਵ ਨੇ ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਤੋਂ 'ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਹਰਦੇਵ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ' ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਤਾਅਲਕ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

6. ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਲਿੰਗ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਵਚਨ ਸਨ । ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਚਨ ਤਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ- ਇਕ ਵਚਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਲਿੰਗ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਹੀ ਹਨ-ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਤੇ ਪੁਲਿੰਗ । ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤੀਜਾ ਲਿੰਗ-ਨਪੁੰਸਕ-ਵੀ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

7. ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਸੰਜੋਗਾਤਮਿਕ ਸਨ, ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ । ਅੱਜ ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

2. ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ: ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਫੋਨੀਸ਼ੀਆ, ਆਰ- ਮੀਨੀਆ ਅਤੇ ਅਸੀਰੀਆ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਿਬਰੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰਬੀ, ਸਿਰੀਅਨ ਆਦਿ ਹਨ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹਿਬਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਬਾਈਬਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਰਚੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰਬੀ ਤੇ ਹਿਬਿਊ (ਯਹੂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਅਸੀਰੀ, (ਬਾਬਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ), ਅਰਮੀਨੀ ਤੇ ਫੁਨੀਸ਼ੀ ਵੀ ਏਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮੁਬਰਕ ਕਿਤਾਬ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਬਾਈਬਲ ਦੇ 'ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ (old Testament) ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਹਿਬਿਊ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਅਸੀਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਟਿੱਕੀਆਂ ਤੇ ਉਕਰਿਆ ਕਿੱਲ-ਅੱਖਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਹੱਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਰਮੀਨੀ, ਫੁਨੀਸ਼ੀ ਵਪਾਰੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

“ਅੱਜ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਾ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਰਬੀ ਹੈ। ਹਿਬਿਊ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਰਾਈਲ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਅਰਬੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਾਫੀ ਖੁਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਥੋਪੀਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।

ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਨੀ (ਸੰਘ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ) ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ਹ, ਕ, ਖ, ਗ, ਤੇ ਅ ਖੁਲੀ ਵਰਤੋਂ-ਮਾਤਰਾ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਨੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸ਼ਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਫਰਕ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਗੇਤਰਾਂ, ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਾਤੂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਿਅੰਜਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਵਰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਕ-ਤਲ ਨਾਲ, ਕਤਲ, ਕਾਤਲ, ਮਕਤਲ, ਮਕਤੂਲ ਆਦਿ ਰੂਪ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕ-ਤ-ਬ-ਕਤਰ, ਕਿਤਾਬ, ਕੁਤਬ, ਕਾਤਿਬ ਮਕਤਬ, ਮਕਤੂਬ ਆਦਿ। ਹ-ਕਮ-ਹੁਕਮ, ਹਾਕਿਮ, ਕਾਮ, ਇਹਕਾਮ, ਮਹਿਕੂਮ ਆਦਿ। ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਪੁਲਿੰਗ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਰੂਪ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਪਿਛੇਤਰ ਲਾਕੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3. ਹਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ: ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਮਿਸਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਪਟੀ, ਸਮਾਲੀਲੈਂਡ ਦੀ ਸਮਾਲੀ, ਲੀਬੀਆ ਦੀ ਲੀਬੀ, ਇਥੋਪੀਆ ਦੀ ਇਥੋਪੀ ਅਤੇ ਹਾਉਸਾ ਇਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਪਰ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

4. ਚੀਨੀ-ਤਿੱਬਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ: ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਚੀਨ, ਤਿੱਬਤ, ਬਰਮਾ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੀਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਡਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸੁਰਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਤਿੱਬਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਾਰੇ, ਬੇਦੇ, ਨਾਗਾ ਅਤੇ ਕੁਕੀ- ਚਿਨ ਆਦਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਰਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਤੀ-ਮੀ ਸਾਖਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤਿੱਬਤੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਹਨ।

ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੇ ਅਤੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-ਅਰਥਵਾਨ ਤੇ ਅਰਥਹੀਨ ਸ਼ਬਦ ॥ ਅਰਥਹੀਨ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੇ ਅਗੇਤਰਾਂ ਆਦਿ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਪੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰਾਂ (tones) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੰਡਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸੁਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚੀਨੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਵਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਧੁਨੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਲਈ ਵਖਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹੇਠ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚੀਨੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤਿੱਬਤੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਚੋਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਚੀਨੀ-ਤਿਬਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ ।

5. ਮਲਾਏ-ਪੋਲੀਨੇਸ਼ੀਅਨ ਪਰਿਵਾਰ: ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਮਡਗਾਸਕਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਵਾ, ਫਿਜੀ, ਸੁਮਾਤਰਾ, ਬੋਰਨੀਓ, ਮਲਾਇਆ, ਹਵਾਈ ਆਦਿ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਥਾਲੀ, ਕੋਲਾਂ ਅਤੇ ਭੀਲ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਟਰਾ, ਜਾਵਾ, ਬੋਰਨੀਓ ਆਦਿ ਦੀਪ-ਮਸੂਹ ਤੇ ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੂਰਬੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ! ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਈਸਟਰਲੈਂਡ, ਹਵਾਈ, ਵਿੱਕੀ ਦੇ ਆਦਿ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਏਸੇ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਵਖ-ਵਖ ਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਖਿਲਰੇ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਉਪ ਲੱਛਣ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ । ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕਵਚਨ ਤੇ ਬਹੁਵਚਨ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਵਚਨ ਤੇ - ਵਚਨ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਗੁਣ ਆਸਟਰੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਸਟਰੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਣਦੇ ਹਨ । ਅਗੇਤਰਾਂ, ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਚੇਤਰ (infix) ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਵਧੇਰੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਗਾਤਮਿਕ ਵੀ ਹਨ । ਅਧਿਕਤਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਲਿੰਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਦੇਹਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਆਸਟਰੀ-ਏਸ਼ੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਆਸਟਰੀ-ਏਸ਼ੀਆਈ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਫਰਕ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਆਸਟਰੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਓਨੀ ਵਿਆਪਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ।

6. ਕਦਾਈ ਪਰਿਵਾਰ: ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਚੀਨ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹੈਨਾ ਟਾਪੂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਥਾਈਲੈਂਡ ਦੀ ਥਾਈ ਜਾਂ ਸਿਆਮੀ, ਹਿੰਦ-ਚੀਨ ਦੀ ਲਾਸੀਅਨ ਜਾਂ ਲਾਓ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਸੇ ਕਦਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

7. ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ: ਵੈਸੇ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਸਥਾਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ-ਬੰਟੂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ, ਬੁਸ਼ਮੈਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸੂਡਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ। ਬੰਟੂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਕੇਪ-ਟਾਊਨ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਬੁਸ਼ਮੈਨ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸੂਡਾਨ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੰਟੂ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਹਾਮੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੱਛਮੀ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਂਟ (Ban-ntu), ਬੁਸ਼ਮੈਨ (Bushman) ਤੇ ਸੂਡਾਨ ਵਰਗ ।

ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸੂਡਾਨ ਵਰਗ ਤੇ ਹੋਰ ਪੱਛਮ ਵਲ ਬੁਸ਼ਮੈਨ ਵਰਗ ਖਿਲਰਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਰ ਸਵਾਹਿਲੀ (Sawahili) ਨੂੰ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਅਜਕਲ ਪੜਾਈ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ , ਪਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਚਖਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ - ਕਾਫ਼ਰ, ਕਾਂਗ, ਜਲ ਆਦਿ ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ-ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਜੋਗਾਤਮਿਕ ਹਨ । ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅਗੇਤਰ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਭਾਸ਼ਾਈ ਲਿੰਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ! ਨਾਂਵ ਵਿਚ ਇਕ ਵਚਨ ਤੇ ਬਹੁਵਚਨ ਦਾ ਫਰਕ, ਕਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਅਗੇਤਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੁਚਕਾਰੀਆਂ (clicks) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

(ਖ) ਬੁਸ਼ਮੈਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੱਖਣੀ-ਪੱਛਮੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਂਟੂ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ-ਬੁਸ਼ਮੈਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਹਨ । ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਦੀ ਥਾਂ ਜਾਨਦਾਰ ਤੋਂ ਬੇਜਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਹੁ-ਵਚਨ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਢੰਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇਹਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ, ਕਿਸੇ ਨਾਂਵ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰੀ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬੁਸ਼ਮੈਨ ਵਰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਚਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

(ਗ) ਸੂਡਾਨ ਵਰਗ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੇ ਉਤਰ ਵੱਲ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਈ, ਮੋਮ, ਨਬੀ ਆਦਿ ਕੁਝ ਸਿਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਈਆਂ ਵੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ-ਸੂਡਾਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਜੇਗਾਤਮਿਕ ਹਨ । ਸ਼ਬਦ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ, ਵਧੇਰੇ ਇਕ-ਉਚਾਰਖੰਡੀ (monosyllabic) ਹਨ। ਅਗੇਤਰ, ਪਿਛੇਤਰ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ । ਵਾਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਚੀਨੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਰਾਂ (tcnes) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਚੀਨੀ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਾਂਝੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਵਾਰਿਕ ਜਾਂ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਨਿਯਮ ਦੀ ਨਿਕਟਤਾ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੀ ਹੈ

8. ਅਮਰੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ: ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਆਦਿ-ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਸਮੂਹ ਹਨ-ਉੱਤਰੀ, ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ। ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਐਲਗਾ- ਨੀਜੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ 'ਤੇ ਕੈਰੋਲਿਨਾ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਲੈਬਰਾਡਾਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਸਮੂਹ ਮੈਸਾਚੁਸੇਟਸ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਈਲੀਅਟ ਨੇ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ 300 ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਿਵਾਰ ਮਯਾਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 300 ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੱਖੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇਚਿਜ- ਮੁਸਕੋਜੀਅਨ ਹੈ। ਹੋਰ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿਉਅਨ, ਕਾਦੂਅਨ, ਤੁਨੀਕਾਨ ਅਤੇ ਹੋਕਾਨ ਹਨ। ਅਮਰੀਕੀ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਈ 1200 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀ ਨ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਅੰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਨਕੀ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀਆਂ ਜਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਪਰਵਾਰਿਕ ਵੰਡ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਸਮੇਂ, ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ--ਉੱਤਰੀ, ਮੱਧਵਰਤੀ, ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ- ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ, ਇਹ ਵੰਡ ਸਿਰਫ ਖੇਤਰੀ ਹੈ, ਪਰਵਾਰਿਕ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਨਿਸਚਿਤ ਪਰਵਾਰਿਕ ਵੰਡ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ । ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਨਾਂ "ਅਮਰੀਕਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ", ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

9. ਆਸਟਰੀ-ਏਸ਼ੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ: ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੱਖਣੀ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੋਬਾਰ ਟਾਪੂ ਅਤੇ ਹਿੰਦ-ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਟਾਪੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁੰਡਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਖਾਸੀ, ਖਮੇਰਾ, ਮੇਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿੱਕੋਬਾਰ ਟਾਪੂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ-ਮੁੰਡਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗ-ਪਰ, ਸਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕ, ਚ, ਤੇ, ਪ, ਦਾ ਅੱਧ ਵਿਅੰਜਨ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਉਲਟਜੀਭੀ ਧੁਨੀਆਂ ਮੁੰਡਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹਨ । ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਜੋਗਾਤਮਿਕ ਹੈ । ਸਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿਛੇਤਰ ਤੇ ਵਿਚੇਤਰ (infix) ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹਨ । ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਲਿੰਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਲਿੰਗ ਭੇਦ, ਵਧੇਰੇ 'ਨਰ'; ਮਾਦਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਂਡੀਆਂਕੂਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ 'ਏਂਗਾਂਕੂਲ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ੇਰਨੀ । ਇੰਝ 'ਆਂਡੀਆ ਨਰ ਲਈ ਤੇ ਏਂਗ ਮਾਦਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਚਨ ਹਨ-ਇਕ ਵਚਨ ਦੇ ਵਚਨ ਤੇ ਬਹੁ ਵਚਨ । ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਵਾਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹੋ ਸ਼ਬਦ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਰਿਆ ਹੈ ਹੈ । ਇਸ ਤਰਾਂ ਵਾਕ-ਕਮ (ਵਾਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ । ਮੁੰਡਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਵੀਹਾਂ ਤਕ ਹੈ; ਦਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਹੁਣ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਦੋਹਰ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਅਰਥ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਕੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਜਿਵੇਂ, ਹੇਲੀ-ਹੇਲੀ, ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ, ਕਦੀ-ਕਦੀ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋਹਰ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ।

10. ਆਸਟਰੇਲੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ: ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਦੇ ਮਹਾਂਦੀਪ ਅਤੇ ਟਸਮੇਨੀਆ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਟਸਮੇਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੁਣ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।

11. ਦਰਾਵੜ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ: ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਰਾਵੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਆਰੀਆ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਵੱਸਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ, ਕੰਨੜ ਅਤੇ ਮਲਿਆਲਮ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

12. ਅਗਿਆਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ: ਉਪਰੋਕਤ ਪੱਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵੰਸ਼ ਅਜੇ ਲੱਭਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਬਾਰੂਵਾਂ 'ਅਗਿਆਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ' ਤਸੱਵਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਪੇਨ ਦੀ ਕੁਝ ਕੁ ਵੱਸੋਂ ਬਾਸਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਵੇਂ ਕਾਕੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਜਪਾਨ ਅਤੇ ਕੋਰੀਆ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਨਿਉਗੀਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵੰਡ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕੋਈ ਇੱਥੇ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅਜੇ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਮੁਤਾਬਕ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ: ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਅਧਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ : (i) ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵੰਡ ਅਤੇ (ii) ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰਾਤਮਕ ਵੰਡ। ਅਜੋਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਟਕਰਾਵੇਂ ਅਧਿਅਨ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲੇ ਵਿਆਕਰਨਕ, ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਂਝਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਵੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੀਮਤ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲੱਭਤ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ : ਵਿਲੀਅਮ ਜੌਨਜ਼ ਨੇ 1786 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਕ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਲੈਟਿਨ, ਗ੍ਰੀਕ, ਜਰਮੈਨਿਕ ਅਤੇ ਕੈਲਟਿਕ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਸਾਂਝਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ-ਯੋਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੋਈ ਸੌ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਤੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਨੌਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : ਅਲਤੋਕ, ਸੂਰਾਲਿਕ, ਦ੍ਰਾਵਿੜੀ, ਆਸਟਰੋ-ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ, ਸਿਨੋ-ਤਿੱਬਤੀ, ਆਸਟਰੋ-ਤਾਈ, ਆਸਟਰੇਲੀਅਨ, ਐਫਰੋ-ਏਸ਼ੀਆਇਕ, ਨੀਗਰ-ਕੋਰਡੋਫੈਨੀਅਨ।

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

- ਸਾਮੀ ---ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਾਮ
- ਆਸਟਰੀ --- ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਾਮ
- ਭਾਰੋਪੀ ---ਭਾਰਤ ਯੂਰਪੀ ਪਰਿਵਾਰ
- ਮਲਾਈ ਪੋਲੀਨੇਸ਼ੀ----- ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਾਮ
- ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ----- ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਹੜੇ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
  - ੳ. ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ / ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਆਧਾਰ
  - ਅ. ਕਲਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ
  - ੲ. ਕਾਲ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ
  - ਸ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

2. ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
  - ੳ. ਰੂਪ ਆਧਾਰਤ
  - ਅ. ਸੰਯੋਗਾਤਮਿਕ ਤੇ ਵਿਯੋਗਾਤਮਿਕ
  - ੲ. ਸੰਸਾਰ ਆਧਾਰਤ
  - ਸ. ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ .....

3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਗ੍ਰੀਕ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ..... ਹਨ
  - ੳ. ਫਾਰਸੀ
  - ਅ. ਵਿਯੋਗਾਤਮਿਕ
  - ੲ. ਸੰਯੋਗਾਤਮਿਕ
  - ਸ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਵਿਯੋਗਾਤਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।
  - ੳ. ਉਰਦੂ
  - ਅ. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
  - ੲ. ਪੰਜਾਬੀ
  - ਸ. ਚੀਨੀ

5. ਸੰਯੋਗਾਤਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।
  - ੳ. ਇਸਕੀਮੇ
  - ਅ. ਅਰਬੀ
  - ੲ. ਫਾਰਸੀ
  - ਸ. ਉਰਦੂ

6. ਪਰਵਾਰ ਮੂਲਕ ਭਾਸ਼ਾ..... ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
  - ੳ. ਵੱਖਰੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ
  - ਅ. ਇਕੋ ਮੂਲ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
  - ੲ. ਮਿਕਸ ਪਰਵਾਰ
  - ਸ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

7. ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ।
  - ੳ. ਉਰਦੂ
  - ਅ. ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਅਵੇਸਤਾ

ੲ. ਫਾਰਸੀ
ਸ. ਹਿੰਦੀ

8 ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿੰਨੇ ਹਨ

ੳ. ਨੌ
ਅ. ਦਸ
ੲ. ਤੇਰ੍ਹਾਂ
ਸ. ਗਿਆਰਾਂ

9. ਭਾਰੋਪੀ ਪਰਵਾਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ੳ. ਭਾਰਤ ਯੂਰਪੀ ਪਰਿਵਾਰ
ਅ. ਰਿਗਵੇਦ
ੲ. ਭਾਰਤ ਜਰਮਨ
ਸ. ਸਾਮੀ ਪਰਿਵਾਰ

10. ਚੀਨੀ ਤਿੱਬਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ

ੳ. ਸੰਜੁਗਤ
ਅ. ਵਿਯੋਗਾਤਮਿਕ
ੲ. ਸੰਯੋਗਾਤਮਿਕ
ਸ. ਉਪਰੋਕਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

11. ਭਾਰਤ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ।

ੳ. ਪੰਜ
ਅ. ਛੇ
ੲ. ਨੌ
ਸ. ਅੱਠ

12. ਭਾਰਤ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਰਗ ਕਿੰਨੇ ਹਨ

ੳ. ਇੱਕ
ਅ. ਚਾਰ
ੲ. ਦੋ
ਸ. ਨੌ

13. ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਲਿੰਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ

ੳ. ਦੋ
ਅ. ਤਿੰਨ
ੲ. ਚਾਰ
ਸ. ਇੱਕ

14. ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ

- ੳ. ਪਾਲੀ
- ਅ. ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ
- ੲ. ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼
- ਸ. ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ

15. ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ.....ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੈ।

- ੳ. ਨਾਸਿਕੀ
- ਅ. ਬੁੱਲੀ
- ੲ. ਘਟਾ ਵਾਧਕ
- ਸ. ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਆਸਟਰੀ ਏਸ਼ੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
3. ਮਲਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ
4. ਭਾਰਤੀ ਯੂਰਪੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ
5. ਸਾਮੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖੋ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ.ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B6%E0%A8%BE%20%E0%A8%AA%E0%A8%B0%E0%A8%BF%E0%A8%B5%E0%A8%BE%E0%A8%B0>

https://www.wikiwand.com/pa/%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B8%E0%A8%BC%E0%A8%BE_%E0%A8%AA%E0%A8%B0%E0%A8%BF%E0%A8%B5%E0%A8%BE%E0%A8%B0

<https://www.youtube.com/watch?v=b69yJdDonMM>

ਆਧਿਆਇ-4: ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ--

- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਗੇ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਗੇ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਣਗੇ
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਣਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ:

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰ (ਲੈਵਲ ਸਤਰ) ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧੁਨੀਗਤ ਪੱਧਰ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਪੱਧਰ ਹੈ ਧੁਨੀਗਤ ਤੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਇਕਾਈ 'ਧੁਨੀ' ਹੈ 'ਧੁਨੀ ਭਾਸ਼ਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ 'ਧੁਨੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਜਾਂ ਨੀਂਹ ਹੈ।

ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਜਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ (notion of composition) ਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਟਿਲ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਅਰਥਾਤ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਵਾਕ ਅਤੇ ਉਪਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਰਵਾਇਤੀ ਸੰਯੋਜਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਏਹੋ ਧਾਰਨਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਯੋਜਨ ਬਣਤਰੀ ਜੋੜ-ਮੇਲ) ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਕਸਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਗੋਦ/ਦੋਹਰੀ ਸੰਰਚਨਾ (double articulation/double structure) ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ (ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਜੁੜਕੇ ਉਪਰਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਅਰਥਾਤ 'ਸ਼ਬਦਾਂ' ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੇ ਤਲ (plane) ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਦੋਹਰੀ ਗੋਦ/ਦੋਹਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੜੇ ਸੰਜਮ ਤੇ ਕਠਾਇਤ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਗੋਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਧੁਨੀ ਕੀ ਹੈ

ਧੁਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨਿ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ phone ਜਾਂ sound ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਪਰਿਆਇ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਕਈਆਂ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ -

1. ਧੁਨੀ ਆਮ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ,
2. ਧੁਨੀ ਇੱਕ ਰਾਗ ਦੀ ਹੇਕ ਜਾਂ ਸੁਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ "ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਕੀ ਧੁਨੀ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ)
- 3 ਧੁਨੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਝਾ ਜਾਂ ਰਮਜ਼ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ suggestivity,
4. ਧੁਨੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਰਥਕ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ ਲਈ, sound ਅਤੇ phone ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, phone ਤੋਂ ਹੀ phonology, phonemics, phonetics ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ ਦੇ ਕਈ ਮਤਲਬ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਧੁਨੀ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਆਮ "ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਭਾਂਡਿਆਂ-ਟੀਂਡਿਆਂ ਦੀ ਖੜਖੜਾਹਟ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਖੜਕਾ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਛਲਛਲ ਆਦਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਧੁਨੀ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਹੈ, ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਆਮ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਧੁਨੀ ਨ ਕਹਿਕੇ 'ਭਾਸ਼ਾ-ਧੁਨੀ' (speech sound) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀਓ ਪੇਈ ਨੇ ਧੁਨੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ -

"ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਜਾਂ ਕੱਚੀ ਸਾਮਗਰੀ 'ਧੁਨੀ' ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮੁੱਢਲੀ, ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਾਸ਼ਾ-ਆਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਲਬਾਰਟਰੀ ਵਿੱਚ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇ. ਐਲ ਪਾਈਕ ਅਨੁਸਾਰ "ਭਾਸ਼ਾ-ਧੁਨੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਬੋਲ (ਉਚਾਰ = utterance) ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭੋਲਾਨਾਥ ਤਿਵਾਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਭਾਸ਼ਾ-ਧੁਨੀ ਇੱਕ ਅਜੇਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕੰਠ ਚੋਂ ਖਾਸ ਥਾਂ, ਖਾਸ ਯਤਨ ਤੇ ਖਾਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਉਚਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੋਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। 1964 ਵਿੱਚ ਛੱਪੇ 'ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਕੋਸ਼' ਵਿੱਚ ਡਾ. ਤਿਵਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ. 'ਭਾਸ਼ਾ-ਧੁਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਹ ਲਘੂਤਮ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਉੱਚਾਰਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ 'ਧੁਨੀ' ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਂਨ ਲਾਇਨਜ਼ ਨੇ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ -

ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜੂ ਧੁਨੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ 'ਧੁਨੀ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਉੱਚਾਰਨ-ਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਧੁਨੀ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕਾਈ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਧੁਨੀ-ਇਕਾਈਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੜਵੇਂ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ 'ਭਾਸ਼ਾ-ਧੁਨੀ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਡੈਵਿਡ ਕਰਿਸਟਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ -

ਫੋਨ ਕੀ ਹੈ? ਬੋਲੀ ਦੀ ਉਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ ਦੇ ਲਘੂਤਮ, ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਤੇ ਨਿੱਖੜਵੇਂ ਖੰਡ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ-ਧੁਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਫੋਨ' ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਧੁਨੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. ਧੁਨੀ ਭਾਸ਼ਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਹੈ।
2. (ਧੁਨੀ ਕੱਚਾ ਮਸਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਤੋਂ ਸਮਗਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਧੁਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ (ਲਘੂਤਮ) ਇਕਾਈ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਖੰਡ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਇਕਾਈ 'ਧੁਨੀ' ਹੈ। ਧੁਨੀ ਮਾਨਵੀ ਧੁਨੀ-ਯੰਤਰ (ਕੰਠ) 'ਚੋਂ ਖਾਸ ਯਤਨ ਨਾਲ ਉੱਚਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਧੁਨੀ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਨਿਖੜਵੇਂ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
5. (ਧੁਨੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾਰਨੀ ਤੇ ਸੁਵਣੀ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
6. ਧੁਨੀ ਇਕ ਮੌਖਿਕ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਲਿਖਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ।

ਕੇ.ਐਲ. ਪਾਈਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਤੋਂ ਪੱਕਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਫੋਨੈਟਿਕ ਧੁਨੀ ਦਾ ਅੰਕਨ ਬੈਕਟ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ (ਕ), ਪਰ ਧੁਨੀਮ ਗ੍ਰਾਮ (ਫੋਨੀਮ ਨੂੰ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ |ਕ|.

ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ-ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧੁਨੀਆਂ ਉੱਚਾਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੁਣਨ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ

- (1) ਧੁਨੀਆਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ
- (2) ਧੁਨੀਆਂ ਵਾਯੂ-ਲਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ
- (3) ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਦਿਮਾਗ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਉੱਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ (transmission) ਨਾਲ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਅਵਸਥਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੁਣਨ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ (perception) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਚਾਰ-ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Articulatory Phonetics), ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Acoustic Phonetics) ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਣਨ-ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Auditory Phonetics) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (1) ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਉਚਾਰਕ ਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੱਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਵਕਤਾ ਦੇ ਮੁਖ-ਪੇਲ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਹਰਕਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਉਚਾਰ-ਗਤ ਅਧਿਐਨ 'ਉਚਾਰ-ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ' ਹੈ।
- (2) ਉੱਚਾਰਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਧੁਨੀ-ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਗੁਣ ਲੱਛਣ, ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ 'ਸੰਚਾਰ-ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ' ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਉਚਾਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਅਪੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ, ਸੁਣਨ-ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ, ਅੰਗ, ਧੁਨੀ-ਤਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸੋਤੇ ਦੇ ਕੰਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕੀਰਣ, ਕੰਨ, ਤੰਤੂ-ਪ੍ਰਬੰਧ (nervous system), ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ tat Phonetics ਵੀ ਕਿਹਾ ਚੀਨੀ ਸੰਦ (instruments) ਵਰਤੋਂ 'ਸੁਣਨੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ' ਹੈ। | ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਤੌਰ ਤੇ Instrumental Phonet ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸੰਦ (instrume ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰੇਖਾ-ਚਿਤਰ ਧੁਨੀ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰ (ਸਤਰ)

ਵਕਤਾਂ	ਹਵਾ	ਸਰੋਤਾ
ਉਤਪਾਦਨ	ਸੰਚਾਰ	ਸੁਣਨ
ਮੂੰਹ	(ਧੁਨੀ-ਲਹਿਰ)	(ਕੰਨ)
ਉੱਚਾਰ-ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ	ਸੰਚਾਰ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ	ਸੁਣਨ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ

ਉਚਾਰ-ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (Articulatory Phonetics)

ਸਾਮਾਨਯ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਉਚਾਰ-ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਉਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਠੋਸ ਭੂਮਿਕਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਚਾਰ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਧੁਨੀ-ਯੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉੱਚਾਰ-ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ: ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉੱਚਾਰਕ (ਉਚਾਰਨੀ ਅੰਗ) ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਧੁਨੀ ਉਚਾਰ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਿਰਫ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਐਚ.ਏ. ਗਲੀਸਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਉਚਾਰ-ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਰੋਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਮਾਨਵੀ ਉਚਾਰਣੀ ਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਾਦਨ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੱਖ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਸਰੀਰਕ ਉੱਚਾਰਨੀ ਅੰਗ (Organs of Speech : Articulators)

ਭਾਸ਼ਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਥੋੜਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਕੁੱਝ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਜਬਾੜੇ, ਬੁੱਲ, ਜੀਭ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਬਾਕੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਚਾਰ-ਗਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸਾਡੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਣਡਿੱਠ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੰਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਐਕਸ-ਰੇ, ਲੈਰਿੰਗੋਸਕੋਪ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾਰਕ (articulators) ਜਾਂ ਉਚਾਰਨੀ ਅੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਚਾਰਕ ਅੰਗ

1. ਸਾਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
2. ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
3. ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

(ਸਾਹ (ਸੁਆਸ)

ਸਾਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਫੇਫੜੇ, ਛਾਤੀ ਦੇ ਪੱਠੇ (muscles) ਅਤੇ ਸਵਾਸਨਾਲੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਸਵਾਸ ਨਾਲੀ ਜਾਂ ਸਾਹ-ਨਾਲੀ ਨੂੰ trachea ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫੇਫੜੇ (lungs), ਛਾਤੀ ਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਨਾਲ, ਸਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਫੇਫੜੇ ਦਬਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਫੇਫੜੇ ਫੈਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਹਵਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਸਾਹ ਕੱਢਣ ਨੂੰ exhalation (breathing) ਅਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਨੂੰ inhalation ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਟ੍ਰੈਚੀਆ (trachea) ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਆਸ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੈ। ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਾਯੂ-ਧਾਰਾ ਮੁਹਈਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਵਾਯੂਧਾਰਾ ਹੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਸਾਰੀ ਊਰਜਾ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ (energy) ਦਾ ਸੋਮਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਚਾਰਕ ਅੰਗ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦੇ। ਉਚਾਰਨੀ ਅੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ ਇਸੇ ਵਾਯੂ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸੇ ਵਾਯੂਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੋ ਵਾਯੂ-ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਯੂ-ਧਾਰਾ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਗੇਜੀ ਵਿੱਚ pulmonic egressive airstream mechanism ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਬਾਹਰਵਰਤੀ ਵਾਯੂਧਾਰਾ ਵਿਧੀ। ਫੇਫੜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਵਾਯੂ ਧਾਰਾ ਦਾ ਵੇਗ ਬਾਹਰ ਦੀ ਤਰਫ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਹਰਵਰਤੀ ਵਾਯੂਧਾਰਾ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੰਧੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਸਿਰਾਇਕੀ ਪਾਕ ਪੰਜਾਬੀ) ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਧੁਨੀਆਂ ਅੰਦਰਵਰਤੀ ਵਾਯੂਧਾਰਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ implosive sounds (ਅੰਤਰ-ਸਫੇਟਕ ਧੁਨੀਆਂ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ Respiratory System ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ : (phonatory system)

ਫੇਫੜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਵਾਯੂਧਾਰਾ (air stream) ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੇਕ ਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹ ਦੀ ਨਾਲੀ (wind pipe) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹ ਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਏ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਅੰਗ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਹੈ ਕੰਠ ਪਿਟਾਰੀ (larynx) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੈ ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ (Ha-fei) (vocal cords) ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ।

ਕੰਠ-ਪਿਟਾਰੀ (larynx)

ਫੇਫੜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਸਾਹ-ਨਾਲੀ (wind pipe trachea) ਵਿੱਚ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਤਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ ਅੱਗੇ ਵਾਲੀ ਨੋਕ 'ਘੰਡੀ' ਹੈ ਜੋ ਠੋਡੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ, ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉੱਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੰਠ ਪਟਾਰੀ

ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇੱਕ ਢੱਕਣ (valve) ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੋੜ ਹੋਵੇ larynx ਫੇਫੜਿਆਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ-ਜਾਂਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਾਹ-ਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਕਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੋ ਬੁੱਲਾਂ ਵਰਗਾ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ/ਸੁਰ-ਤੰਦਾਂ (Vocal cords) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ (vocal cords)

ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ (phonology system) ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ (vocal cords) ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਲੇਟੇ ਦਾਅ (horizontally) ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਅਗਲਾ ਜਾਂ ਮੁਹਰਲਾ ਭਾਗ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਭਾਗ ਅੱਲਗ-ਥਲਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਾ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ (position) ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ : ਪੂਰੀਆਂ ਖੁਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਦੋਂ ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਖੁਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਾਲੀ ਵਿੱਥ (glottis) ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ, ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੰਬਣੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਜਾਂ ਅਘੋਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ (voiceless sounds) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ ਸਿਥਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ: ਜਦੋਂ ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ ਇਸ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਤੰਤਰੀਆਂ ਕੰਬਣੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਦ-ਧੁਨੀ ਉਤਪੰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਘੋਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ, ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ : ਸਿਥਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ, ਉਦੋਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਤੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਬਣੀ (vibration) ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਬਣੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਦ ਧੁਨੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਦ-ਧੁਨੀ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਨਾਦੀ-ਧੁਨੀਆਂ, ਸਘੋਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ voiced sounds ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ : ਮੁਕੰਮਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਦੋਂ ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿੱਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਦੋਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਾਦ-ਤੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬੰਦ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਭੋਜਨ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘੱਟ ਸਾਹ ਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਾਯੂ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਦਬਾਉ ਹੇਠ ਤੰਤਰੀਆਂ ਇਕ ਦਮ ਖੁਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਸਫੋਟ ਵਰਗੀ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ glottal Sound ਜਾਂ 'ਸੁਰਯੰਤਰੀ ਧੁਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਚਾਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Articulatory system)

ਉਚਾਰਣ-ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੀਜਾ ਸਿਸਟਮ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Respiratory) ਅਤੇ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ (phonatory) ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਉੱਚਾਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਧੁਨੀ-ਯੰਤਰ ਦੇ ਅੰਗ ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁੱਲਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਾਰਾ ਮੂੰਹ-ਪੇਲ (Oral cavity) ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਠ-ਮਾਰਗ (Pharyngeal Cavity) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ Articulatory System (ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ) ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ-ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰਿਆਂ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੰਠ-ਪਟਾਰੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਕ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੂੰਹ-ਪੇਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

1. ਹੇਠ,ਬੁਲ੍ਹ- lips
2. ਦੰਦ- teeth
3. ਵਰਤਸ, ਬੁੱਟ-alveolar (alveolar)
4. ਕਠੋਰ ਤਾਲੂ-hard palate
5. ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ-soft palate
6. ਕਾਂ uvula (Adam's apple)
7. ਜੀਭ ਨੋਕ-tip of the tongue
8. ਜੀਭ-ਅੱਗਾ-front of the tongue
9. ਜੀਭ-ਵਿਚਾਲਾ-middle of the tongue
10. ਜੀਭ-ਪਿੱਛਾ-back of the tongue
11. ਕੰਠ-ਮਾਰਗ-pharynx
12. ਸੁਰ-ਯੰਤ-ਆਵਰਣ-epiglottis
13. ਕੰਠ ਪਟਾਰੀ-larynx
14. ਸਾਹ ਦੀ ਨਾਲੀ wind pipe (trachea)

15. ਨਾਸਕੀ ਪੇਲ-nasal cavity
16. ਮੂੰਹ-ਪੇਲ-mouth cavity (oral cavity)
17. ਸੁਰ-ਤੰਤਰੀ ਨਾਦ-ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ vocal cords
18. ਫੇਫੜੇ lungs
19. ਵਿੱਥ, ਸੁਰ ਯੰਤਰ-glottis

ਫੇਫੜੇ (lungs)

ਫੇਫੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਅੰਗ ਹਨ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਹੈ। ਫੇਫੜੇ ਧੌਕਣੀ ਵਾਂਗ ਫੈਲਦੇ ਤੇ ਸੁੰਗੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਭਰਦੀ ਤੇ ਨਿਕਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਫੇਫੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਹ-ਨਾਲੀ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮੂੰਹ ਜਾਂ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਆਈ ਹਵਾ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਜਾਂ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਦੇ ਦੋ ਵਹਿਣ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਅੰਦਰਵਰਤੀ ਵਹਿਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਬਾਹਰ ਦੀ ਸਾਫ਼-ਸੁੱਧ ਹਵਾ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬਾਹਰਵਰਤੀ ਵਹਿਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਗੰਦੀ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਧ-ਸਾਫ਼ ਹਵਾ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਮਾਨਵੀ ਧੁਨੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ (ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਫਰੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ implosive ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ) ਪਰ ਸੱਚ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੂਜੇ ਵਹਿਣ ਦੀ ਗੰਦੀ ਹਵਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਥਲ ਜਾਂ ਉਤਜਾ-ਸੋਮਾ ਫੇਫੜਿਆਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਸਵਾਸ ਧਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਪ੍ਰਾਣ-ਵਾਯੂ ਹੈ।

ਕੰਠ-ਪਿਟਾਰੀ (Larynx)

ਫੇਫੜਿਆਂ ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ, ਸਾਹ-ਨਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ (ਜਿਸਨੂੰ Trachea ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਤਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੰਠ-ਪਿਟਾਰੀ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰ-ਤੰਦਾਂ (vocal cords) ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਠ-ਪਿਟਾਰੀ ਇਕ ਬਕਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਗਾਂ ਜਾਂ ਨੇਕ, ਘੰਡੀ ਹੈ ਜੋ ਠੇਡੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉੱਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਪਿਟਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਰ-ਤੰਦਾਂ ਪਿਛੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਨਾਦ - ਨੂੰ ਨੇੜੇ-ਨੇੜੇ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਜੁਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਤੰਦਾਂ ਸੰਨ ਵਾਲੇ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ glottis ਜਾਂ ਨਾਦ ਯੰਤਰ/ਧੁਨੀ ਜੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ ਯੰਤਰ ਨੂੰ ਕੱਸ ਕੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਢਿੱਲਾ ਕਰਕੇ ਸੁਰ-ਤੰਦਾਂ ਅੱਡ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ glottal stop ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਹਮਜ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੂੰਹ (The mouth)

ਮੂੰਹ ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧੁਨੀਆਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਉੱਚਾਰਕ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੁਸਤ ਤੇ ਚੁਸਤ ਉੱਚਾਰਕ (passive & active)। ਸੁਸਤ ਉੱਚਾਰਕ ਇੱਕ ਥਾਂ ਖੜੋਤੇ ਉਹ ਉਚਾਰ-ਅੰਗ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਪਰਲੇ ਦੰਦ, ਉਪਰਲਾ ਬੁੱਲ, ਤਾਲੂ। ਚੁਸਤ ਉੱਚਾਰਕ ਉਹ ਉਚਾਰ-ਅੰਗ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਟਿਕਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਹਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ-ਪੇਲ (mouth cavity/oral cavity) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਜੀਭ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਆਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੂੰਹ-ਪੇਲ (mouth cavity)

ਮੂੰਹ-ਪੇਲ ਦੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਚਾਰ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਲੂ ਤੇ ਜੀਭ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂੰਹ ਦੀ ਛੱਤ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (Daniel Jones). ਦੰਦ-ਪਠਾਰ (teeth ridge) ਉਪਰਲੇ ਦੰਦਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਮ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਇੱਕ ਸਖਤ ਸਤਹ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਅ) ਕਠੋਰ-ਤਾਲੂ (Hard Palate), ਟੀਥ ਰਿਜ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਕਠੋਰ ਤਾਲੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਇਹ ਸਖਤ ਮਿਹਰਾਬ ਜਾਂ ਡਾਟ ਵਰਗਾ ਕਮਾਨੀ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਗੋਲਾਈਦਾਰ ਥਾਂ ਹੈ। ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ (Soft palate/velum), ਨਰਮ ਤਾਲੂ ਮਨੁੱਖੀ ਤਾਲੂ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਂ (uvula : ਕਾਕਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਖਤ ਤਾਲ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਿਸਾ ਨਰਮ, ਕੋਮਲ, ਮਾਸਲ ਤੋਂ ਲਚਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤੇ ਹਿਲਾਇਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਰਮ ਤਾਲੂ ਨੀਚੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨੱਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਾਸਕੀ ਪੇਲ ਖੁਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਨੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ velum ਨਰਮ ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸਕੀ sound) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ (ਓ, ਏ, ਓ, ਓ, ਮ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।

ਜੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਨੇਕ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਬਾਹਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ nasalised vowel sounds ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਵਿਚਲੀ (ਐਂ) ਧੁਨੀ। ਜੇਕਰ ਨਰਮ ਤਾਲੂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੱਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਨਾਸਕੀ-ਪੇਲ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਧੁਨੀਆਂ (oral sounds) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ (ਕ, ਚ, ਟ, ਤ, ਪ ਮੌਖਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।

ਜੀਭ (The tongue)

ਤਾਲੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੂੰਹ-ਪੇਲ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਚਾਰਨੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਜੀਭ ਉਚਾਰਨੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਜੀਭ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਾਨ' ਲਾਤੀਨੀ ਵਿੱਚ (lingua) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ/ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਮਾਨ-ਅਰਥਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੋਹਾਂ ਲਈ tongue (mother tongue) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਭ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲਚਕਦਾਰ, ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੇ ਚੁਸਤ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜੀਭ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ- ਜਦੋਂ ਜੀਭ ਆਮ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਹਿੱਲ ਤੇ ਨਿਰਚਲ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਠੇਰ/ਸਖਤ ਤਾਲੂ ਦੇ ਬਿਲਮੁਕਾਬਲ ਜੇ ਜੀਭ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਭ-ਅੱਗਾ (front) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਰਮ ਤਾਲੂ ਦੇ ਬਿਲਮੁਕਾਬਲ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਜੀਭ-ਪਿੱਛਾ, ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਸੰਗਮ ਨੂੰ ਮੱਝਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੰਦ-ਪਠਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਬਲੇਡ ਅਤੇ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਨੇਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੀਭ-ਨੇਕ- ਇਸ ਮੂਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ apex ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਭ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਜੀਭ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ-ਚਪਟੀ ਰਖਿਆਂ ਹੇਠਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੇਕ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਗੋਲ ਉਲਟਾ ਕੇ ਦੰਦ-ਪਠਾਰ ਨਾਲ ਛੁਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ (ਟ, ਠ, ਝ, ਞ) ਧੁਨੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। "ਟੱਕਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਧੁਨੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ।

ਬਲੇਡ- ਇਹ ਉਪਰਲੇ ਮਸ਼ੂਰਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਭ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ thank ਤੇ that ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਥ, ਦ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਲੇਡ ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਦੰਦ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜੀਭ-ਅੱਗਾ- ਜੀਭ-ਅੱਗਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਖਤ ਤਾਲੂ ਵੱਲ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ (ਸ਼, ਯ) ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜੀਭ-ਪਿੱਛਾ (dorsal) - ਇਹ ਜੀਭ ਦਾ ਸੰਘ ਵਲ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੀ ਕ, ਖ, ਗ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਨਰਮ ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਵੀ ਸਕਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ vain ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ c, (k), g ਧੁਨੀਆਂ ਜੀਭ-ਪਿੱਛਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜੀਭ-ਮੂਲ (root of the tongue) - ਜੀਭ-ਨੇਕ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਜੀਭ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਜਾਂ ਘਸਰਵੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਧੁਨੀਆਂ ਖ.ਗ.ਜਾਂ ਅਰਬੀ ਧੁਨੀ ਕ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ-ਮੂਲ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ (ਕ) ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਜਿਹਵਾਮੂਲੀਯ ਜੀਭ ਮੂਲਕ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਖ ਵਰਗਾ ਹੈ।

ਹੋਠ (the lips)

ਮੂੰਹ ਪੇਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ, ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹਿਲਜੁਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਪਰਲਾ ਬੁਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲਾ ਬੁਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਚਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕੱਲਾ ਬੁਲ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੇਠਲਾ ਬੁਲ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਲਾਈਦਾਰ ਜਾਂ ਗੋਲਾਈ-ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਗੋਲਾਈ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਵੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ quality ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਹੋਠ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਸਾਹ ਦੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਡਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੇਠੀ ਧੁਨੀਆਂ (ਪ, ਫ, ਬ) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ

ਦੰਦ (the teeth). ਭਾਵੇਂ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਜੀਵ-ਸਰੀਰਕ ਕੰਮ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਚਿੱਬਣਾ, ਚਬਾਉਣਾ ਤੇ ਤੋੜਨਾ ਹੈ ਪਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ-ਪੇਲ ਵਿੱਚ ਦੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਾਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਾਹ ਦੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਜੀਭ ਦੀ ਨੇਕ ਨਾਲ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਡੱਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ (ਤ, ਥ, ਦ) ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਭ ਦੀ ਨੇਕ ਤੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਜਬ ਤੌਰ ਤੇ Apico-dental sounds ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। Apico ਵਿਸ਼ੇਸ਼ Apex ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਜੀਭ ਦੀ ਨੇਕ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸਕ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸੰਖੇਪ ਨੁਕਤੇ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਜਰੂਰੀ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਿਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਰੀਰ-ਕਿਰਿਆ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਹਿਯੋਗ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਚਾਰਨੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਫੇਫੜੇ, ਕੰਠ-ਪਿਟਾਰੀ, ਨਰਮ ਤਾਲੂ, ਨਾਸਿਕੀ-ਪੇਲ, ਜੀਭ, ਮੂੰਹ ਪੇਲ ਦੀ ਛੱਤ, ਦੰਦ ਤੇ ਹੇਠ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਅਕਸਰ ਫੇਫੜਿਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਪੇਲ ਥਾਈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਵਾਯੂ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਦੁਹੰਠੀ, ਦੰਤੀ, ਤਾਲਵੀ, ਮੂਰਧਨੀ/ਉਲਟਜੀਭੀ, ਕੰਠੀ, ਨਾਸਿਕੀ ਆਦਿ।

ਸਾਰੰਸ਼:

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਖਾ ਰਾਹੀਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਪੱਖ ਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਪੱਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੰਦ ਵਜੋਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਢੰਗ, ਵਿਧੀ, ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸ੍ਰਵਣ-ਪਰਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਧੁਨਾਤਮਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ : ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਗਿਆਨ। ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ : (i) ਉਚਾਰਨੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ, (ii) ਸੰਚਾਰਨੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ (iii) ਸ੍ਰਵਣੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ। ਉਚਾਰਨੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਪੱਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗਾਂ, ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ, ਮੂੰਹ ਪੇਲ ਅਤੇ ਨੱਕ ਪੇਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ, ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਵਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਵਰਾਂ\ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

uvula (Adam's apple)..... ਕਾਂ

tip of the tongue..... ਜੀਭ ਨੋਕ

front of the tongue..... ਜੀਭ-ਅੱਗਾ

middle of the tongue..... ਜੀਭ-ਵਿਚਾਲਾ

back of the tongue .....ਜੀਭ-ਪਿੱਛਾ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੈ
ਉ. ਧੁਨੀ
ਅ. ਵਾਕੰਸ਼
ੲ. ਉਪਵਾਕ
ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
2. ਧੁਨੀ ਕੀ ਹੈ
ਉ. ਖਾਸ ਆਵਾਜ਼
ਅ. ਆਮ ਆਵਾਜ਼
ੲ. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ
ਸ. ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ
3. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨ ਪ ਤੇ ਬ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੈ।

- ੳ. ਡੱਕਵਾਂ ਅਲਪ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਹੋਠੀ
- ਅ. ਡੱਕਵਾਂ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਹੋਠੀ
- ੲ. ਅਡੱਕਵਾਂ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਹੋਠੀ
- ਸ. ਅਡੱਕਵਾਂ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਦੰਤੀ

4. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ

- ੳ. ਦਸ
- ਅ. ਪੰਦਰਾਂ
- ੲ. ਤਿੰਨ
- ਸ. ਸੱਤ

5. ਸ਼,ਖ਼,ਗ਼,ਜ਼,ਫ਼ ਧੁਨੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ

- ੳ. ਹਿੰਦੀ
- ਅ. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
- ੲ. ਫ਼ਾਰਸੀ
- ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ

6. ਸਿਧਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਹੈ

- ੳ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ
- ਅ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ
- ੲ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ
- ਸ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ

7. ਲਘੂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ

- ੳ. ਉ/ਇ/ਏ
- ਅ. ਉ/ਈ/ਓ
- ੲ. ਉ/ਔ/ਏ
- ਸ. ਉ/ਇ/ਅ

8. ਈ ਸਵਰ ਹੈ

- ੳ. ਅੱਗਲਾ/ਗੁਲਾਈ ਸਹਿਤ
- ਅ. ਪਿਛਲਾ/ਨੀਵਾ
- ੲ. ਅੱਗਲਾ/ਉਚਾ/ ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ
- ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

9. ਨਾਦਤੰਤਰੀਆਂ ਕਿੰਨੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ

- ੳ. ਤਿੰਨ
- ਅ. ਚਾਰ
- ੲ. ਪੰਜ
- ਸ. ਛੇ

10. ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ

- ੳ. ਦੋ
- ਅ. ਚਾਰ

ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ

ੲ. ਤਿੰਨ

ਸ. ਪੰਜ

11. ਫੋਨੋਲੋਜੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ।

ੳ. ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਅ. ਸਮਾਨਯ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ

ੲ. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

12. /ਪਾਈ/ ਅਤੇ /ਰਾਈ/ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਤੱਤ ਹੈ।

ੳ. ਜਾਈ

ਅ. ਤਾਈ

ੲ. ਆਈ.

ਸ. ਘਾਈ

13. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਧੁਨੀ ਅਖੰਡੀ ਹੈ

ੳ. ਸਵਰ

ਅ. ਵਿਅੰਜਨ

ੲ. ਨਾਸਿਕਤਾ.

ਸ. ਵਿਅੰਜਨ ਗੁੱਛੇ

14. ਦੰਤੀ ਧੁਨੀ ਨਹੀ ਹੈ

ੳ. ਲ

ਅ. ਤ

ੲ. ਬ

ਸ. ਦ

15. ਕਾ ਧੁਨੀ ਹੈ

ੳ. ਤਾਲਵੀ

ਅ. ਕੰਠੀ

ੲ. ਸੁਰਯੰਤਰੀ

ਸ. ਹੋਠੀ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
3. ਉਚਾਰਨ ਭਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖੋ।
4. ਸ਼ਵਣੀ ਭਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
5. ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012

ਆਧਿਆਇ -4 : ਯੂਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਯੂਨੀ ਵਿਉਂਤ

2. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ.ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A7%E0%A9%81%E0%A8%A8%E0%A9%80-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%89%E0%A8%82%E0%A8%A4>

<http://ns2.gurmukhifontconverter.com/topic.aspx?txt=%E0%A7%E0%A9%81%E0%A8%A8%E0%A9%80%20%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8>

<https://punjabipedia.org/posts/3230573743619482/>

ਅਧਿਆਇ-5: ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ: ਵਰਗੀਕਰਨ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਐਲੋਫੋਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਾਰਫੋਲੋਜੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ :

ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 10 ਸਵਰ ਹਨ ਤੇ 31 ਵਿਅੰਜਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 29 ਸੁਧ ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ \ਯ\ ਤੇ |ਵ|-ਅੱਧਸਵਰ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਸਿਕਤਾ, (nazalization), ਸੁਰ (tone), ਬਲ (stress) ਤੇ ਤਾਨ (pitch) ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ ।

16.2. ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਸਾਂ ਸੂਰਾਂ ਵਿਚੋਂ /ਈ/, /ਇ/, /ਏ/ ਅਤੇ |ਐ| ਜੀਭ ਦੇ ਮੂਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂਹਰਲੇ ਸਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉ, ਉ, ਓ, ਤੇ ਔ ਜੀਭ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਉਚਾ ਕਰਕੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਿਛਲੇ ਸੂਰ ਹਨ । ਅ ਤੇ ਆ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਜੀਭ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਉਚਾ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਵਰ ਹਨ ਪਿਛਲੇ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਬਲ ਗੋਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਸਵਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਵਰ (ਮੂਹਰਲੇ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ) ਗੁਲਾਈ-ਰਹਿਤ ਹਨ । |ਈ| ਤੇ /ਉ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਜੀਭ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੀ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ 'ਉੱਚੇ ਸਵਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੀਭ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੀਭ ਤੇ ਤਾਲੂ ਵਿਚਾਲੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਿੱਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੀਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਮੀਟਵੇਂ ਸਵਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਲਟ ਐ, ਔ ਅਤੇ ਆ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਜੀਭ ਨੀਵੀਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ । ਜੀਭ ਤੇ ਤਾਲੂ ਵਿਚਾਲੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਮੂੰਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਖੁਲਵੇਂ ਸਵਰ' ਵੀ ਹਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇ, ਈ ਦਾ ਹੀ ਰੂਸਵ ਰੂਪ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਵਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਲਮਕਾ (ਲਮਾਈ) ਦਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੈ । ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ /ਇ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਜੀਭ /ਈ/ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ |ਉ| ਵੀ /ਉ/ ਦਾ ਰੂਸਵ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਇਹ |ਉ| ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ /ਉ/ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਉੱਚਾ ਹੈ /ਆ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਵੀ ਜੀਭ ਲਗ-ਪਗ ਓਨੀ ਹੀ ਉੱਚੀ ਉਠਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ /ਐ/ ਤੇ /ਔ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ । |ਏ| ਤੇ /ਓ/ ਅੱਧ ਮੀਟਵੇਂ ਸਵਰ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

/ਈ/ ਮੂਹਰਲਾਂ, ਮੀਟਵਾਂ (ਉੱਚਾਂ), ਗੁਲਾਈ-ਰਹਿਤ ਸਵਰ, ਪੂਰੇ ਲਮਕਾ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਹੈ।

/ਇ/ /ਈ/ ਦਾ ਰੂਸਵ ਰੂਪ, ਅੱਧੇ ਲਮਕਾ ਵਾਲਾ ਅਤੇ /ਈ/ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਮੀਟਵਾਂ।

/ਏ/ ਮੂਹਰਲਾ, ਅੱਧਮੀਟਵਾਂ (ਅੱਧਉਚਾ) ਗੁਲਾਈ-ਰਹਿਤ।

/ਐ/ ਮੂਹਰਲਾ, ਖੁਲਵਾਂ (ਨੀਵਾਂ) ਗੁਲਾਈ-ਰਹਿਤ ।

/ਅ/ ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਖੁਲਵਾਂ (ਪਰ |ਆ| ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਖੁਲਵਾਂ ਗੁਲਾਈ-ਰਹਿਤ ।

/ਆ/ ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਖਲਵਾਂ, ਗੁਲਾਈ-ਰਹਿਤ ।

/ਉ/ ਪਿਛਲਾ ਮੀਟਵਾਂ (ਉੱਚਾਂ), ਗੁਲਾਈਦਾਰੇ ।

/ਉ/ /ਉ/ ਦਾ ਰੂਸਵ ਰੂਪ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਮੀਟਵਾਂ, ਪਿਛਲਾ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ । |

/ਓ/ ਪਿਛਲਾ, ਅੱਧ ਮੀਟਵਾਂ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ।

/ਔ/ ਪਿਛਲਾ, ਖੁਲਵਾਂ, ਗੁਲਾਈਦਾਰ ।

ਨਾਸਕੀ ਸਵਰ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਸਵਰ ਨਾਸਕੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਵਰ ਦੇ ਨਾਸਕੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ- ਬਾਗ ਤੇ ਬਾਂਗ, ਸਾਗ ਤੇ ਸਾਂਗ, ਕਰੇ ਤੇ ਕਰੋਂ, ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀਂ ਆਦਿ ਵਿਚ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਵਰ ਇਕੱਠੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਨਾਸਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜੇਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਵਰ ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸ਼ਬਦੇ 'ਆਈਆਂ' ਦਾ ਸਿਰਫ ਅੰਤਿਮ ਸਵਰ ਨਾਸਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ, ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ, (ਤਿੰਨੇ ਸਵਰ ਨਾਸਕੀ ਹੋ

ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਅਸੀਂ /ਆਈਆਂ/ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਧਆਇਆਂ, 'ਲਿਆਈਆਂ', ਆਦਿ ਦੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸਵਰ ਨਾਸਕੀ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ-ਝ, ਙ, ਞ, ਨ, ਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ, ਕੋਣ, ਜਾਨ, ਰਾਮ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਅਸੀਂ ਪਾਣੀ, ਕੋਣ, ਜਾਨ, ਰਾਮ, ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।

ਦੇਸੰਧੀ ਸਵਰ

ਜਦੋਂ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੋਹਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਇੱਝ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸਵਰ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਜੀਭ ਸਿੱਧੀ ਦੂਜੇ ਸਵਰ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਇੱਝ ਉਚਾਰੇ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸੰਧੀ ਸਵਰ (diphthong)' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸੰਜੁਗਤ ਸਵਰ' ਭੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਦੋਹਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਜੋਗ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਸਵਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਿੰਨਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈਸੰਧੀ ਸਵਰ' ਤੇ ਚੌਠੇ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ 'ਚੇਸੰਧੀ ਕਿਹਾ ਸਵਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋਸੰਧੀ ਸਵਰ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਕਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਧੀ ਤੇ ਚੇਸੰਧੀ ਸਵਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋਸੰਧੀ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗ ਹ੍ਰਸਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਦੀਰਘ । ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਇਹ ਹਨ :

ਦੇਸੰਧੀ ਸਵਰ	ਸ਼ਬਦ
/ਅਈ/	ਕਈ
/ਅਏ/	ਗਏ
/ਇਆ/	ਲਿਆ
/ਇਓ/	ਦਿਓਰ
/ਉਏ/	ਸੁਏਰੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਉਂਤ

(ਕ) ਅਜੇਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਹ੍ਰਸਵ ਸਵਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਲਿਖਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 'ਆਦਿ, ਅਤਿ . ਅਧਿਆਇ, ਕਿ ਸੁਝਾਉ' ਆਦਿ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹ੍ਰਸਵ ਸਵਰ ਲਾਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਹ ਰੂਪ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ।

(ਖ) ਵਿਚਾਲੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹ੍ਰਸਵ ਸਵਰ ਵੀ, ਕਈਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚੋਂ ਉੱਡ ਗਏ ਹਨ :

ਮੂਲ ਰੂਪ	ਅਜੋਕਾ ਉਚਾਰਨ
ਮੰਦਿਰ	ਮੰਦਰ
ਹਾਜ਼ਿਰ	ਹਾਜ਼ਰ
ਮਾਲਿਕ	ਮਾਲਕ
ਚਤੁਰ	ਚਤਰ
ਠਾਕੁਰ	ਠਾਕਰ
ਅਨੁਸਾਰ	ਅਨੁਸਾਰ

(ਗ) ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਵਰ ਇਕੱਠੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ, ਚਾਰ-ਚਾਰ ਸਵਰ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ : ਲਿਆਇਆ, ਲਿਆਇਆਈ, ਖੁਆਇਆਈ, ਜੁਆਈਆਂ, ਧੁਆਈਆਂ ਆਦਿ-ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ ।

ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਯੂਨੀਕੋਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

(੫) /ਐ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ /ਐ/ਮੌਜੂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਰ ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਕਈਆਂ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਇਹਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਓ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਛ) |ਅ| ਤੇ |ਆ| ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨ

(ਕ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 15 ਵਿਅੰਜਨ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਡਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ' (stops) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਡੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇੰਝ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੇਹੋਂਠੀ (bilabial) ਪ ਫ ਬ

ਦੰਤ-ਬੁੱਟੀ (dento-alveolar) ਤ ਥ ਦ

ਉਲਟਜੀਭੀ (retroflex) ਟ ਠ ਡ

ਤਾਲਵੀ (palatal) ਚ ਛ ਜ

ਕੋਮਲ ਤਾਲਵੀ (velar) ਕ ਖ ਗ

ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਯੁਨੀ, ਅਰਥਾਤ ਪ, ਤ, ਟੇ, ਚ, ਕ, ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਨਾਦ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਯੁਨੀ-ਫ, ਥ, ਠ, ਛ, ਖ-ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਯੁਨੀ, ਅਥਵਾ ਬ, ਦ, ਡ, ਜ, ਗ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ, ਨਾਦੀ ਹੈ। ਟ, ਠ, ਡ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਜੀਭ ਉਲਟੀ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਛੂਹਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਜੀਭੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

(ਖ) 5 ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਸਕੀ ਹਨ। ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ...ਮ, ਨ, ਣ, ਞ, ਙ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਉਚਾਰਨ-ਸਥਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਗ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ, ਨਾਦੀ ਅਤੇ ਨਾਸਕੀ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਡਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸਾਹ ਬਿਲਕੁਲ ਡੱਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਮੂੰਹ ਵਿਚਲਾ ਸਾਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਵਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਸਾਂ ਥਾਈਂ ਕੁਝ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਨਾਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਯੁਨੀ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

(ਗ) 5 ਖਹਿਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ (fricatives) ਹਨ- ਸ਼, ਜ਼, ਸ਼, ਫ਼, ਹ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼, ਜ਼ ਬੁੱਟੀ ਜਾਂ ਵਰਤਸੀ (alveolar) ਹਨ; /ਸ਼ ਤਾਲਵੀ ਹੈ ਤੇ ਹ/ ਕੰਠ-ਦੁਆਰੀ (pharyngeal) ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ ਤੇ |ਸ਼| ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਹਨ, ਅਤੇ /ਜ਼/ ਤੇ |ਹ| ਨਾਦੀ ਹਨ। |ਫ਼| ਹੋਠ-ਦੰਤੀ, ਨਾਦ ਰਹਿਤ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ, ਜੋ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਯੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਦੇ ਅੰਗ ਆਪਿਸ ਵਿੱਚ ਛੂੰਹਦੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਤੰਗ ਜਹੀ ਝੀਤ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਇਸ ਝੀਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਖਹਿਕੇ ਤੇ ਰਗੜ ਖਾਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਰਗੜ ਨਾਲ ਯੁਨੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜਵੀਆਂ ਜਾਂ 'ਖਹਿਵੀਆਂ' ਯੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(੫) 'ਰ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਬੁੱਟ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਜੀਭ ਵਿਚ ਕਾਂਬਾ ਜਿਹਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਰਬਰਾਹਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਂਬਵਾਂ ਵਿਅੰਜਨ (trill) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ, ਨਾਦੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ।

(ਛ) 'ਲ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਬੁੱਟ (ਮਸੂੜੇ) ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ ਦਾ ਅਗਲਾ ਹਿੱਸਾ ਮਸੂੜੇ ਨਾਲ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਭ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੀ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨੂੰ ਪਾਰਸਵਿਕ ਜਾਂ ਪਾਸੇਵੰਨੀ ਯੁਨੀ (lateral) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦੀ ਹੈ।

(ਚ) 'ਲ਼' ਵੀ ਪਾਰਸਵਿਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ 'ਲ' ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿੱਛੇ, ਕਠੋਰ ਤਾਲੂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ ਉਲਟ ਕੇ ਨੇਕ ਦਾ ਹੇਰਲਾ ਪਾਸਾ ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਨਾਦੀ ਹੈ।

(ਛ) 'ੜ' ਨੂੰ ਫਟਕਵੀਂ ਧੁਨੀ (flap) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਜੀਭ ਕਠੋਰ ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਫਟਕਾ ਵਜਦਾ ਹੈ ਲ ਵਾਂਗੂੰ, 'ੜ' ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਜੀਭ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਪਾਸਾ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਲ ਤੇ 'ੜ' ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਉਲਟਜੀਭੀ ਧੁਨੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ।

(ਜ) ਅੱਧ ਸਵਰ ਉਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੱਛਣ ਤਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ - ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਅੰਜਨ ਹੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਯ| ਤੇ |ਵ| ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅੱਧ-ਸਵਰ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੇ ਅੰਗ ਛੁੱਟਦੇ ਨਹੀਂ ਤੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦੀ ਵਿੱਥ ਖਹਿਵੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਘੱਟ ਖੁਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । 'ਯ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਠੋਰ ਤਾਲੂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵ ਦਾ ਹੇਠਲੇ ਦੰਦਾ ਨੂੰ ਉਤਲੇ ਬੁਲ ਕੇਲ ਲੈ ਜਾ ਸਕੇ ।

ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਉਂਤ . ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਬੰਧੀ

(ਕ) |ਙ| ਤੇ |ਞ| ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਦੋ ਧੁਨੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ |ਙ| ਦੀ ਥਾਂ |ਗ| ਅਤੇ |ਞ| ਦੀ ਥਾਂ |ਜ| ਵਰਤਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੰਛਣ ਲਈ 'ਕੰਗਣ ਅਤੇ 'ਸਿੰਛ' 'ਸਿੰਗ', 'ਜੰਵ' ਲਈ 'ਜੰਜ' 'ਉਵ ਲਈ ਉਂਜ', 'ਮੁੰਞ' ਲਈ 'ਮੂੰਜ' ਆਮ ਉਚਾਰੇ ਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

(ਖ) ਙ, ਞ, ਟ, ਲ, ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।

(ਗ) ਹ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਾਹਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹਦਾ ਉਚਾਰਨ |ਹ| ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । |ਹ| ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ ! ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਉਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਮਲਵਈ ਤੇ ਪੁਆਧ ਵਿਚ ਜੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦੇ |ਹ| ਪਿਛੋਂ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਹਾੜ 'ਰੁਹਾੜੀ, ਸਹੇਲੀ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਲਾ|ਹ| ਇਹਨਾਂ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਠੀਕ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਿਮ ਹ ਇਹਨਾਂ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ; ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ |ਹ| ਹਰ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਉਤੇ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡੋਗਰੀ (ਜੰਮੂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ |ਹ| ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਇਹਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

(ਘ) |ਣ, ਲ, ਰ, ਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ |ਣ| ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ! ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ 'ਪੂਰਨ, ਕਾਰਨ, ਉਚਾਰਨ, ਚਰਨ' ਆਦਿ ਹੈ, ਪੂਰਣ ਕਾਰਣ ਉਚਾਰਣ; 'ਚਰਣ ਨਹੀਂ। ਤਿਵੇਂ ਹੀ 'ਬਾਲਨਾਂ', 'ਸੁਣਨਾਂ', 'ਪੜਨਾਂ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ 'ਣ' ਦੀ ਥਾਂ '-ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

(ਙ) |ਯ| ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਭਾਰਤੀਯ, ਹਿਮਾਲਯ, ਜਯ', 'ਆਦਿ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਭਾਰਤੀ, ਹਿਮਾਲਾ ਜੈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਅਰਭਿਕ ਤੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦਾ |ਯ|, |ਜ| ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਯੰਤਰ> ਜੰਤਰ, ਯੋਗੀ> ਜੋਗੀ, ਯੁਗ ਜੁਗ, ਸੰਯੋਗ? ਸੰਜੋਗ, ਵਿਯੋਗ ਵਿਜੋਗ ਆਦਿ ਵਿਚ । ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ ਪੜਿਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਫੇਰ |ਯ| ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਵਰਤਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ।

(ਚ) ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅੱਰਧ- |ਯ, ਵ| ਵਧੇਰੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸਵਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ ਵਯੰਜਨ ਵਿਅੰਜਨ, ਵਯਕਤਿ> ਵਿਅਕਤੀ, ਵਯਵਹਾਰ ਵਿਹਾਰ, ਸਯਾਹੀ, > ਸਿਆਹੀ, ਸ੍ਵਾਮੀ ਸੁਆਮੀ, ਸ੍ਵਾਰਥ> ਸੁਆਰਥ, ਵ੍ਵਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਆਦਿ ।

(ਛ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਸੰਜੁਗਤ ਰੂਪ ਸਿਰਫ ਉਦੋਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਆਏ - ਕ੍ਰੇਯ, ਪ੍ਰੇਮ, ਪ੍ਰੀਤ, ' ਸਰਾਧ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸੰਜੁਗਤ, ਵਿਅੰਜਨ ਕੁਝ ਠੀਕ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪਰ 'ਯੰਤਰ , ਮੰਤਰ, ਇੰਦਰ' ਆਦਿ ਵਿਚ "ਕ੍ਰ" ਤੇ 'ਦ੍ਰ' ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸੰਜੁਗਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ । ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੰਜੁਗਤ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਅਵਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ-ਸਤੇ, ਮਸਤ, ਸੜਕ, ਸਰਤ, ਬਰਫ, ਆਦਿ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦੇਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ ਸੰਜੁਗਤ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

(ਜ) |ਲ| ਦੀ ਧੁਨੀ ਲਿਖਿਤ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਅਵਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ |ਲ| ਤੇ |ਲ਼| ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੋਲੀ ਤੇ ਗੋਲੀ, "ਡੋਲੀ", ਤੇ 'ਡੋਲੀ' 'ਦਲ, ਤੇ ਦਲ 'ਬਾਲ' ਤੇ "ਬਾਲ਼" 'ਤਲਾਂ ਤੇ 'ਤਲਾਂ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ |ਲ| ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਸਿਕਤਾ, ਬਲ, ਸੁਰ ਤੇ ਤਾਨ, ਚਾਰ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

(ਕ) ਸਵਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸਵਰਾਂ, ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਖ) ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਇਕੱਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਸਿਕਤਾ ' ਇਕੱਲੀ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ, ਕਿਸੇ ਸਵਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(ਗ) ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਉਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਸਿਕਤਾ (ਜਾਂ ਅਨੁਨਾਸਿਕਤਾ)

ਕਿਸੇ ਸਵਰ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਜੇ ਸਾਹ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਨਾਸਾਂ ਥਾਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਨਾਸਕੀ ਗੂੰਜ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਨਾਸਿਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਸਿਕਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਖੇੜ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਨਾਸਿਕਤਾ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਗ' ਤੇ 'ਬਾਂਗ' 'ਸਾਗ' ਤੇ 'ਸਾਂਗ' ਆਦਿ ਵਿਚ।

ਨਾਸਿਕਤਾ ਉਝ ਤਾਂ ਇਸੇ ਇਕੋ ਸਵਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਗਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ "ਖੁਆਇਆ" ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਅੰਤਿਮ ਸਵਰ -ਆਂ ਹੀ ਨਾਸਿਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਸਵਰ-ਆ ਤੇ -ਇ ਵੀ ਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਵੀ ਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - 'ਰਾਮ' 'ਸ਼ਾਮ'; 'ਜਾਨ', 'ਕਮ', 'ਸੋਨਾ' ਆਦਿ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਰਾਮ', "ਸ਼ਾਮ, ਜਾਨ" ਕੰਮ, ਸੋਨਾ' ਹੈ।

ਜੇ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਅੰਤਿਮ ਧੁਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨਾਸਿਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ "ਮਾਮਾ", 'ਨਾਨਾ', 'ਕਾਮਾ', 'ਸੋਹਣਾ', 'ਬੋਹਣੀ', ਆਦਿ ਦਾ ਉਚਾਰਣ 'ਮਾਮਾਂ', 'ਨਾਨਾਂ'; 'ਕੀਮਾਂ', 'ਸੋਹਣਾਂ', 'ਬੋਹਣੀ' ਹੈ।

ਬਲ ਜਾਂ ਦਬਾ

ਬਲ ਜਾਂ ਦਬਾ ਦੇ ਅਸਲ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ excuse present. import, ਆਦਿ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰਕੰਡ ਤੇ ਬਲ ਆਵੇ ਤਾਂ ਨਾਵ (noun) ਬਣਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਤੇ ਬਲ ਆਇਆ ਕਿਰਿਆ (verb)। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਜਿਸ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਅੱਧਕ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਬਲ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉੱਝ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਰੂਸਵ ਸਵਰ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪਿਛੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਹੀ ਰੋਮਨ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਆਦਿ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਵਿਅੰਜਨ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਿਖੇੜ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਸੱਤ' ਤੇ 'ਸਤ', 'ਪੱਤ' ਤੇ 'ਪਤ' ਦੱਸ' ਤੇ 'ਦਸ', 'ਮਿੱਟੀ' ਤੇ 'ਮਿਟੀ', 'ਚੁੱਖ', 'ਚੁੱਖ' ਆਦਿ ਵਿਚ।

ਸੁਰ

ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-ਉੱਚੀ, ਨੀਵੀਂ ਤੇ ਸਾਂਵੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਂਵੀਂ ਸੁਰ ਨੂੰ 'ਸੁਰ' ਕਹਿਣਾ ਸੁਧ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਰਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਇ ਹੈ। ਇਹ ਤੀਜੀ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੁਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ -ਲਮਕਾ (ਲਮਾਈ) ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ, ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪਲੁਤ ਸਵਰ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਅਵਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕਰੀਏ, ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ

ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ	ਉਚਰਿਤ ਰੂਪ
ਬਾਹਰ	ਬਾਰ
ਸ਼ਹਿਰ	ਸ਼ੋਰ
ਚਾਹ	ਚਾ'
ਪਹਿ	ਪੀ
ਬਹਿ	ਬੈ
ਸੰਘ	ਸੰਗ
ਸਿੱਧਾ	ਸਿੱਦਾ
ਖੇੜਾ	ਕੇੜਾ
ਭਾਡਾ	ਪਾਂਡਾ
ਧੋਤਾ	ਤੋਤਾ
ਨ੍ਹਾ	ਨ੍ਹਾ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਮੋਟੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਲਈ ਸ਼ਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੁਣ ਇਹਦਾ ਮਾਝੀ, ਮਲਵਈ ਆਦਿ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਉਚਾਰਨ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਹ' ਜ਼ਰੂਰ ਆਏਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਨਿਖੜਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਸੰਜੁਗਤ ਜਿਵੇਂ, "ਨ੍ਹਾ, ਘ (ਗ), ਝ (ਜ) ਆਦਿ ਵਿਚ। ਹੁਣ ਵੇਖੋ ਜੇ ਸੁਰ ਹਾਹੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਸਵਰ ਨਾਲ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਹਰ ਬਾਰ,ਪੀਹ ਪੀ), ਸਿੱਧਾ /ਸਿਦਾ, ਸੇਢਾ ਸੇਡਾ ਆਦਿ ਵਿਚ : ਜੇ ਸੁਰ ਹਾਹੇ ਪਿਛੋਂ ਆਏ ਸਵਰ ਨਾਲ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਹੈ ---ਖੇੜਾ-|ਕੇੜਾ, ਝਾੜ ਚਾੜ, ਭੁਲ-ਪੁਲ ਆਦਿ।

ਤਾਨ

ਤਿੰਨਾਂ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਉਚਾਰਖੰਡ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਨ ਅਜਿਹੀ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਾਕ ਨਾਲ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ :

1. ਮੁੰਡਾ ਆ ਗਿਆ ਏ।
2. ਮੁੰਡਾ ਆ ਗਿਆ ਏ?
3. ਮੁੰਡਾ ਆ ਗਿਆ ਏ!

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਇਕੋ ਹੀ ਵਾਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਉਚਾਰਨ ਦੀ 'ਤਾਨ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇੰਝ ਤਾਨ ਵੀ ਨਿਖੇੜੂ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਨ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਨ ਲਗ-ਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਨ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਸਾਰੰਸ਼

ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਯੂਨੀਕੋਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਯੂਨੀਆਂ ਦਾ ਸਵਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਯੂਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨੀ ਯੂਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਵਰਾਂ\ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

ਸਵਰ---- ਦਸ

ਸਵਰ ਵਾਹਕ---- ਤਿੰਨ

ਯੂਨੀ--- ਆਵਾਜ਼

ਤਾਨ ----- ਸੁਰ

ਯੂਨੀ ਵਿਉਂਤ--- ਬਣਤਰ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ “ਅ”
(ਉ) ਕ੍ਰਸਵ .....
(ਅ) ਦੀਰਘ
(ੲ) ਗੋਲਾਈ ਸਹਿਤ
(ਸ) ਗੋਲਾਈ ਰਹਿਤ
2. “ਐ” ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਸਵਰ ਹੈ।
(ੳ) ਉੱਚਾ
(ਅ) ਨੀਵਾਂ
(ੲ) ਦੀਰਘ .....
(ਸ) ਕ੍ਰਸਵ
3. ਕਿਸ ਸਵਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ, ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ `ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
(ੳ) ਉ
(ਅ) ਅ
(ੲ) ਇ
(ਸ)ਈ.....
4. “ਏ” ਸਵਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿੱਥੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
(ੳ) ਆਦਿ
(ਅ) ਮੱਧ

(ੲ) ਅੰਤ

(ਸ) ਤਿੰਨੋਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ .....

5. “ਵ ਵਿਅੰਜਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ’ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ

(ੳ) ਆਮ ਕਰਕੇ

(ਅ) ਕਦੇ-ਕਦੇ

(ੲ) ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ .....

(ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ।

6. ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਵਿਅੰਜਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ

(ੳ) ਮ

(ਅ) ਰ

(ੲ) ਙ.....

(ਸ) ਗ

7. ਕਿਹੜਾ ਵਿਅੰਜਨ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

(ੳ) ਰ.....

(ਅ) ਸ

(ੲ) ਪ

(ਸ) ਗ

8. “ਵ” ਕਿਹੜਾ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ

(ੳ) ਸੰਯੁਕਤ .....

(ਅ) ਦੀਰਘ

(ੲ) ਨਾਸਕੀ

(ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ।

9. “ਅੱਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਦੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

(ੳ) ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ .....

(ਅ) ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨ

(ੲ) ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ

(ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ

10. ਉੱਕੀ ਹੈ

(ੳ) ਸੁਰ

(ਅ) ਵਿਅੰਜਨ

(ੲ) ਨਾਸਕੀ ਸੁਰ .....

ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਯੂਨੀਕੋਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

(ਸ) ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ

11. ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹੜਾ ਹੈ

- (ਉ) ਰ
- (ਅ) ਙ .....
- (ੲ) ਜੋ
- (ਸ) ਕ

12. ਨਾਸਕੀ ਸੂਚ ਕਿਹੜਾ ਹੈ

- (ਉ) ਨ
- (ਅ) ਏ
- (ੲ) ਉ
- (ਸ) ਅੰ.....

13. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਨਾਸਕਿਤਾ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਲਿਪੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

- (ਉ) ਟਿਪੀ ਤੇ ਬਿੰਦੀ .....
- (ਅ) ਅੰਕੜ/ਦੁਲੈਕੜ
- (ੲ) ਸਿਹਾਰੀ/ਬਿਹਾਰੀ
- (ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ

14. ਬੋਲੀ ਦੀ ਅਟੁੱਟ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਟੋਨ ਸੰਗਮ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਕਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

- (ਉ) ਡਾ. ਤਾਰਾਪੁਰ ਵਾਲਾ
- (ਅ) ਸਸਿਊਰ
- (ੲ) ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
- (ਸ) ਡਾ.ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ.....

15. ਉੱਚੀ ਸੂਚ,ਸਾਵੀ ਸੂਚ, ਨੀਵੀਂ ਸੂਚ ਕਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ।

- (ੳ) ਸਵਰ
- (ਅ) ਸੰਗਮ
- (ੲ)ਸੂਚ.....
- (ਸ)ਵਿਅੰਜਨ

ਅਭਿਆਸ ਪੁਸ਼ਤ

1. ਯੂਨੀ ਵਿਉਂਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ
2. ਯੂਨੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਐਲੋਫੋਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ

3. ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕਰੋ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<https://www.teachmint.com/tfile/studymaterial/class-2nd/punjabi/%E0%A8%AA%E0%A8%9C%E0%A8%AC%E0%A8%A7%E0%A8%A8%E0%A8%861pdf/942ed5d2-3a50-4778-a8d0-00c5e97a56e7>

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%A7%E0%A9%81%E0%A8%A8%E0%A9%80-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%89%E0%A8%82%E0%A8%A4>

<http://punjabi-univ2.pugmarks.in/topic.aspx?txt=%E0%A8%A7%E0%A9%81%E0%A8%A8%E0%A9%80-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%89%E0%A8%82%E0%A8%A4>

<https://wp-pa.wikideck.com/%E0%A8%A7%E0%A9%81%E0%A8%A8%E0%A9%80%20%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%89%E0%A8%82%E0%A8%A4>

ਆਧਿਆਇ-6: ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਖੇਤਰ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ :

ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ (Morphology) ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ -

(1) 'ਮਾਰਫਾਲੋਜੀ, ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਂਚ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਅੰਤਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ) ਨਾਲ ਸਰੋਕਾਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਾਖਾ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। (ਪੀ.ਐਚ. ਮੈਥਿਊਜ਼)

“ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ... ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ (ਜਾਂ ਲਾਇਨਜ਼)

(3) ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸਾਖਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਰੂਪਗੁਣਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ-ਬਣਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡੈਵਿਡ ਕ੍ਰਿਸਟਲ

(4) ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਓਗੇਡੀ ਮਾਰਫੋਲੋਜੀ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ (complex words) ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। -

1. ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਆਕਰਣ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਇੱਕ ਸਾਖਾ ਹੈ :
2. ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਣਤਰੀ ਅਨਿਐਨ ਹੈ
3. ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ
4. ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ (forms of words) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।
5. ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰੂਪਾਵਲੀ (paradigm) ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ
6. ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰੂਪਗੁਣਾਂ (ਮਾਰਫੀਮਾਂ) ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਹੈ।
- 7 ਮਾਰਫਾਲੋਜੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਿਰੁਕਤੀ ਜਰਮਨ ਸ਼ਬਦ FORMENLEHRE ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ।

ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (types of morphology)

ਡੇਵਿਡ ਕ੍ਰਿਸਟਲ (David Crystal) ਅਤੇ ਲੋਰੀ ਬੋਏਰ (Laure Bauer) ਨੇ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ-ਭੇਦ ਨਿਰੂਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

1) / ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ ਮੂਲਕ/ਕੋਸ਼ਾਤਮਕ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ (derivational or lexical Morphology)

(2) ਵਿਭਕਤੀ-ਮੂਲਕ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ (inflectional morphology), ਪਰੰਤੂ ਪੀ.ਐਚ. ਮੈਥਿਊਜ਼ (1993 : 19) ਨੇ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਰਚਨਾ (word-structure) ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ (1) ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ (2) ਸਮਾਜੀਕਰਣ, ਅਤੇ (3) ਵਿਭਕਤੀਕਰਣ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਉਪਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲੇਕਿਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਭਾਗ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ “ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ” ਹਨ। ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਗੇ ਦੇ ਉਪਭੇਦ ਹਨ - ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ (derivation) ਅਤੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ (compounding)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਖਾ ਵਿਭਕਤੀਕਰਣ (inflection) ਹੈ। ਵਿਭਕਤੀਕਰਣ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਉਪਭੇਦ ਹਨ - ਨਾਂਵੀ ਵਿਭਕਤੀਕਰਣ (nominal inflection) ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵੀ ਵਿਭਕਤੀਕਰਣ (verbal inflection) ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾਕੇ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਖਾਸਾਂ ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਭਕਤੀਮੂਲਕ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਖੇਤਰ (The scope of Morphology)

ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅਕਸਰ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ - “ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਰਚਨਾ (internal structure) ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਇਹ ਬੀਜ ਰੂਪ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤਾਂ ਜੋ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ’ (Morphology) ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਅਧਿਐਨ-ਬਿੰਦੂ ‘ਸ਼ਬਦ ਤੱਤ’ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਕਿਵੇਂ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਗਾਂ (constitutes) ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਿਉਂਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਚਨਾਗਾਂ ਕਿਸ ਤਰਤੀਬ (ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ

ਹੈ

ਪਰੰਤੂ ਕਾਰਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਵਿਆਕਰਣਕ ਲੈਵਲ ਤੇ, ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਤ ਹੈ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ (forms of words) ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ। ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਦੂਹਰਾ ਕਾਰਜ ਹੈ

(1) ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਵਿਅੰਜਨ ਆਦਿ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਖੰਡ (syllables) ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ ਤੇ ਪੈਟਰਨ ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਂਚ ਵਿਉਤਪੱਤੀ (derivation) ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ (formation of words) ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

(2) ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਜਦੋਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਕਾਰਜ : ਕਰਤਾ ਕਰਮ, ਕਿਰਿਆ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਜ ਹੈ : ਇਸ ਨੂੰ Inflection ਜਾਂ ਵਿਭਕਤੀਕਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਕਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਕਤੀ (inflecting forms) ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀਆਂ (ਮਾਡਰਨ) ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਕਤੀ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਸਰਗਾਂ ਸੰਬੰਧਕ : postpositions ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਚ ਸ਼ਾਖਾ) ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਜਾਂ ਵਿਭਕਤੀ-ਮੂਲਕ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ (inflectional Morphology) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰ

ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਜਨਰਲ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ (human speech) ਦੀ ਉਲੇਖਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦਾ ਦੂਹਰਾ ਉਚਾਰ (double articulations) ਹੈ, ਇਸਨੂੰ dual structure, ਦੂਹਰੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ (communication) ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਦੂਹਰਾ ਉਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਉਚਾਰ ਵਾਕ-ਵਿਉਂਤ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਚਾਰ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਥਮ ਉਚਾਰ

ਵਾਕ-ਵਿਉਂਤ (syntax) ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰਥਮ ਉਚਾਰ (primary articulation) ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਥਮ ਉਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਕ-ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਾਕਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਕ-ਵਿਉਂਤ (syntax) ਦਾ ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਪੱਧਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਾਕ ਫਿਕਰਾ) ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕ-ਵਿਉਂਤ (Punjabi Syntax) ਦੇ ਵਾਕਾਤਮਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਕ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵਿਧੇਅ (subject and predicate) ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਵਾਕ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਧੇਅ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਵਾਕ ਨੂੰ ਨਾਂਵ-ਵਾਕੰਸ਼ (noun phrase) ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ (verb phrase) ਵਿੱਚ ਤਕਸੀਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਂਵ-ਵਾਕੰਸ਼ ਕੁੜੀਆਂ, ਮੁੰਡੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਲਿੰਗ-ਸਰੋਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਇਸਤਰੀਲਿੰਗ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਪੁਲਿੰਗ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਵਿਚਲੀ ਕਿਰਿਆ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਵਚਨ ਸਰੋਈ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਵ ਤੇ ਕਰਤਰੀ ਵਾਚ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਾਕਾਤਮਕ ਸਿਸਟਮ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਜਾਂ ਦੁਤੀਆ ਉਚਾਰ ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਦਾ ਸਿਰਫ ਵਾਕਾਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ “ਕੁੜੀਆਂ

(ਕ ਉ ਤ ਈ ਆਂ) ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮੁੰਡੇ (ਮ ਉ ਡ ਏ) ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ 'ਨਾਸਕੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਬਾਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਧੁਨੀਆਂ (ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮਾਂ) ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਧੁਨੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦੂਜਾ ਜਾਂ ਦੁਤੀਆਂ ਉਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਇਸ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਧੁਨੀਆਂ ਇੱਕ ਰੇਖਕੀ ਸੇਧ ਵਿੱਚ ਸੰਜੁਗਤ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲਘੂਤਮ ਇਕਾਈਆਂ

ਪਰੰਤੂ ਏਥੇ ਵਾਕਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸਿਰਫ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਖੇਤਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕ ਉਧਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 5 ਸ਼ਬਦ-ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਾਰਥਕ ਖੰਡ (segments) ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰੂਪ/ਰੂਪੀਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਉਚਾਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 'ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਯੂਨਿਟ ਤਾਂ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ/ਰੂਪੀਮ (morphem) ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ (structural) ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਇਹੋ ਆਰੰਭ-ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਹੀ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਹੀ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ, ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਮਾਰਫੀਮ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸਾਰਥਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਸਾਰਥਕ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਜਾਂ ਵਿਭਕਤੀ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਧਰਿਤ ਕੀਤੇ ਵਾਕ-ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਕੁੜੀਆਂ, ਮੁੰਡੇ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਅਰਥਾਤਮਕ ਲੈਵਲ ਤੇ 'ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਮੁੰਡੇ' ਬਹੁਵਚਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕਵਚਨ "ਕੁੜੀ ਤੇ ਮੁੰਡਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ (contrast) ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਕਰਣਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ : ਮੁੰਡਾ ਬਹੁਵਚਨ ਤੇ ਇਕਵਚਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਚਿੰਨਕ (marker) {ਆਂ} ਅਤੇ -(ਏ) ਵਿਭਕਤੀ-ਪਿਛੇਤਰ (11flecing suffix) ਹਨ ਜੋ ਇਕਵਚਨ ਕੁੜੀ:ਮੁੰਡਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਭਕਤੀਮੂਲਕ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ (inflectional Morphology) ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ।

ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਮੂਲਕ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ?

ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ-ਗੋਚਰੀ ਵਿਸ਼ੈ-ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (process) ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਉਤਪੱਤੀ (derivation) ਅਤੇ ਸਮਾਸੀਕਰਣ (compounding) ਦੇ ਹੋਰ ਉਪ-ਖੇਤਰ (sub-fields) ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਇੱਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਧਾਤੂਮੂਲਾਸ਼ (root/stem) ਤੋਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਤਰਾਂ [affixes : ਅਗੇਤਰ, ਪਿਛੇਤਰ, ਮਧੇਤਰ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਣਪੜਤਾ ਇੱਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਯੂਨਿਟ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੇ ਕਰਨ ਖੰਡੀਕਰਣ : segmentation] ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - (ਅਣ+ਪੜਤਾ 'ਅਣ ਇੱਕ ਨਾਂਹਵਾਚੀ ਵਿਉਤਪਤ ਪਿਛੇਤਰ ਹੈ, "ਪੜ ਮੂਲਾਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ 'ਤਾਂ' ਵਿਉਤਪਤ ਪਿਛੇਤਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਸੰਜੁਗਤ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉੱਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਉਤਪੱਤੀ-ਮੂਲਕ ਮਾਰਫਾਲੇਜੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਸਥਾਪਨ-ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਨਿਯਮਬੱਧ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਣਪੜਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

“ਅਣਪੜਤਾ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ ਮਾਰਫੀਮਾਂ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਥਿਰ [fixed] ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਬਣਤਰ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਸੀਕਰਣ (Compounding)

ਵਿਉਤਪੱਤੀ (derivation) ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸਮਾਸੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਜੋੜਮੇਲ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ‘ਸਿਰਦਰਦ’ ਜਾਂ ‘ਵਾਂਗਡੇਰ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ‘ਸਿਰਦਰਦ’ ਦਾ ਸੰਯੋਜਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ ‘ਸਿਰ ਦਰਦ’। ਵੰਡ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Distribution) ਅਨੁਸਾਰ ‘ਸਿਰ’ ਦੀ ਵੰਡ ਅਨੇਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਪਾਪਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਿਰ ਦੁਖਦਾ ਹੈ, ਸਿਰ ਦਾ ਸਾਈਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਦਰਦ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਦਰਦ ਨਾ ਜਾਨੈ ਕੇਇ/ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ “ਦਰਦ ਖੁਦ ਆਪ ਵੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਸੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਜਨ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਜਾਊ (productive) ਬਹੁਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ’ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (morphological processes) ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿਰਫ ਸਰਸਰੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਰਚਨਾ ਆਦਿ ਵਿਵਿਧ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਉਤਪੱਤੀ, ਸਮਾਸੀਕਰਣ, ਵਿਭਕਤੀਕਰਣ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲਘੂਤਮ ਇਕਾਈਆਂ ‘ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ’ ਦੇ ਸੰਯੋਜਨ (combination) ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ/ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਣਕ ਥਿਊਰੀ ਵਿੱਚ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਇੱਕ ਅਤਿ ਉੱਤਮ (ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ) ਇਕਾਈ (ਯੂਨਿਟ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰੰਪਰਾਈ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਕ-ਵਿਉਤ ਵਿੱਚ ਵਾਕ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ: ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕੰਸ਼, ਉਪਵਾਕ, ਵਾਕ/ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਹੀ ਮੂਲ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ, ਉਪਵਾਕਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਵਿਗਿਆਨ (ਮਾਰਫਾਲੋਜੀ, ਸਿੰਟੈਕਸ) ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਆਪਸੀ ਨਿਖੇੜਾ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਹੀ ਹੈ। ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਉਪਲਬਧ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਵਾਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਵਾਕ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਨਾਮਕ ਯੂਨਿਟ ਹੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ (lexi cography : Dictionary-making) ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਯੂਨਿਟ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਛਾਣ

ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਸਮਸਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਤੋਂ ਨਿੱਕੇ (minimal) ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਯੂਨਿਟ ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਨਾਲ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਯੂਨਿਟ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਮੂਲਭੂਤ ਲਘੂਤਮ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸੈੱਲ, ਮੌਲੀਕਿਊਲ, ਐਟਮ, ਅਤੇ

ਪਾਰਟੀਕਲਜ਼ (cells, molecules, atoms, particles) ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤੱਤ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਲਘੂਤਮ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਾਇੰਸ (ਵਿਗਿਆਨ) ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੇਸਿਕ ਨਿੱਕੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ 'ਧੁਨੀਆਂ' ਹਨ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈਆਂ 'ਸ਼ਬਦਾਂ' ਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਾਰਥਕ ਇਕਾਈਆਂ 'ਧੁਨੀਆਂ' ਨਾਲੋਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਨਾਮਕ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ 'ਸ਼ਬਦ' ਇਕਾਈ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

(Laurie Bauer, English word formation, 1983 98 folie ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਅਸੀਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਛੇੜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇ ਮਨੋਤਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉੱਚਾਰਨ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਅਵੱਸ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਮਨੋਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

'ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਡੈਵਿਡ ਕ੍ਰਿਸਟਲ (David Crystal) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਮਾਰਫਾਲੇਜੀ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਵਿਗਿਆਨ (syntax) ਨੂੰ ਵੱਡਣ ਵਾਲੀ ਸਰਹੱਦੀ ਲਕੀਰ ਤੇ ਹੀ ਖੜੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵਾਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਬਿੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ (ਵਾਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਾਕ ਦੇ ਨਿਮਨਤਮ ਯੂਨਿਟ 'ਸ਼ਬਦ' ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਨਾਲ ਅੱਗੋਂ ਵਾਕਾਂਸ਼, ਉਪਵਾਕ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਵਾਕ ਸਿਰਜਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲਿਖਤੀ ਲਿਪੀਬੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਯੂਨਿਟ ਹਨ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੱਦਾਂ (entities) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਠਹਿਰਾਉ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਵਕਤਾ ਰਤਾ-ਕੁ ਰੁਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਨਿਖੇੜਾ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ (orthography) ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਸੰਧੀ-ਨਿਯਮਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੌਖਿਕ ਬੋਲੀਆਂ (ਅਣਲਿਖਤ ਬੋਲੀਆਂ) ਦੀ ਉਚਾਰਨ-ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਉ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦੇ, ਉਥੇ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਵਾਕ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਲੜੀ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਦਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਚਾਰਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵਾਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕੋਈ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਠਹਿਰਾਉ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਇੱਕ ਬਣਾਉਟੀ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਕੋਈ ਰੋਕ ਜਾਂ ਠਹਿਰਾਉ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ "ਸ਼ਬਦ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਖੋਜਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਪਦੰਡ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਮਰੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵੇਤਾ ਲਿਓਨਾਰਡ ਬਲੂਮਫੀਲਡ (Leonard Bloomfield 1887-1949) ਨੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ - A word is a minimal free form. ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਲਘੂਤਮ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਹੈ ('ਸ਼ਬਦ' ਲਘੂਤਮ ਮੁਕਤਾਂਗ ਹੈ, ਵੇਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ, 1990 : 9) ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵਧੇਰੇ ਮਕਬੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਬੰਧੇਜੀ (free and bound) ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਹੈ। ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜਾਂ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੱਤ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ (ਸ਼ਰਤ) ਇਹ ਹੈ ਕਿ "ਸ਼ਬਦ" ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਲਘੂਤਮ (minimal) ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਟੋਟੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਦੀ 'ਸ਼ਬਦ' ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਡੈਵਿਡ ਕ੍ਰਿਸਟਲ (Cambridge Encyclopaedia of Linguistics, 1987 : ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਸੌਟੀਆਂ (Test) ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

(1) ਸੰਭਾਵੀ ਠਹਿਰਾਉ (potential pause) ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਫਿਕਰਾ (ਵਾਕ) ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਬੋਲੇ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਉ ਦੇ-ਦੇ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੁਹਰਾਏ। ਅਜਿਹੇ ਠਹਿਰਾਉ (pauses) ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ (within words) ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਕਸੌਟੀ ਹੈ।

(2) ਅਵੰਡਤਾ (indivisibility) ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹੇ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਵਾਕ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਬੋਲੇ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕਹੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਉਕਤ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਮਦਾਂ (items) ਜੋੜੇ। ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੋਗੇ ਕਿ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਫਾਲਤੂ ਆਈਟਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਵਿਥਾਂ ਸੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣਗੇ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।

(3) ਲਘੂਤਮ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ, (minimal free) ਸ਼ਬਦ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਅਲਗ-ਥਲਗ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਥਾਨਾਤਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(4) ਉਚਾਰਨ-ਗਤ ਹਦਬੰਦੀ (phonetic boundaries) ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬੋਲਣ/ ਉਚਾਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕੇ ਕਿ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਅਮੁਕਾ (ਫਲਾਨਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਥੋਂ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ)।

(5) ਅਰਥਾਤਮਕ ਇਕਾਈਆਂ (semantic units) 'ਮੁੰਡੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਇਸ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਅਰਥ-ਵਾਹਕ ਯੂਨਿਟ ਅਤੇ ਹਰਕੇ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਰਥ ਯੂਨਿਟ 'ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭਗਤ ਭੇਦ

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ "ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਸਪਸ਼ਟ ਸੰਦਿਗਧ ਤੇ ਮਸ਼ਕੂਕ [ambiguous] ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਨਾਮਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੰਦਰਭਗਤ ਭੇਦ ਹਨ -

(1) ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦ (phonological

word and orthographic word);

(2) ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਸ਼ਬਦ (grammatical word),

(3) ਕੋਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ (lexical word or lexeme)

(1) ਧੁਨੀਆਤਮਕ/ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦ (Phonological word and Orthographic word) ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਰੂਪ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਉਚਾਰਖੰਡਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ-ਗੋਚਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਪੀਗਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਵੇਖਣ-ਗੋਚਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਤੇ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ-ਦੀ-ਇਕ ਅਨੁਸਾਰਤਾ (one-to-one correspondence) ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਭੇਦ ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਘੋੜਾ ਦੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਕ ਵਿੱਚ 'ਘੋੜਾ' |ਘ ਓ ਝ ਆ| ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਵਜੋਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਘੋੜਾ ਹੈ।

ਏਥੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਤੇ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦ-ਭੇਦ ਅਮੂਰਤ (abstract) ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਸ਼ਬਦ {ਘੋੜਾ} ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕ ਘੋੜਾ ਦੋੜਦਾ ਹੈ। ਵਿਚ ਘੋੜਾ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਂਵ, ਪੁਲਿੰਗ ਇਕਵਚਨ, ਕਰਤਾ (subject) ਹੈ ਜੋ ਨਾਂਵ-ਵਾਕੰਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਤਰੀ ਵਾਚ (active voice) ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

2. ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਸ਼ਬਦ(grammatical word)

"ਸ਼ਬਦ" ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਵ (sense) ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ - ਕੀਤਾ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕ ਈ ਤੋਂ ਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਤੌਰ ਤੋਂ (ਕੀਤਾ ਸ਼ਬਦ ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਭੂਤ

ਕ੍ਰਿਦੰਤ (pst text and past participle) ਦਾ ਸੂਚਕ (markot) ਹੈ । ਸ਼ਬਦ ਭਾਵੇਂ ਯੁਨੀਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਵਾਕਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ .... ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣਕ ਕਾਰਜ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

3. ਕੋਸ਼ੀ ਕੋਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ lexical word. ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕ ਤੀਜੇ ਹੋਰ ਅਮੂਰਤ ਭਾਵਾਰਥ (abstract senses) ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ (edical word) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਕੋਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਵਿਭਕਤੀ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਕੀ ਬਹੁਵਿਧ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਾਵਲੀ (paradigm) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ /ਚਲ/ ਇੱਕ ਮੁੱਢਲੀ ਕੋਸ਼ਕ [lexeme] ਇਸ ਦੀ ਰੂਪਾਵਲੀ ਵੇਖੋ - ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 'ਚਲ' ਧਾਤੂ/ਮੂਲਾਂਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਭਕਤੀ ਰੂਪ (inflecting forms) ਇਹ ਹਨ - ਚਲਦਾ, ਚਲਦੀ, ਚਲਦੇ, ਚਲਦੀਆਂ, ਚਲਾਂ, ਚਲੇਗਾ, ਚਲਿਆ, ਚਲਣਗੇ, ਚਲੇ, ਚਲੀਏ, ਆਦਿ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਕੋਸ਼ਕ (lememe) ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਿਭਕਤੀ-ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਕਾਰੀ ਤੇ ਅਵਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ (variable and invariable words)

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ (vocabulary, lexicon) ਨੂੰ ਦੋ ਹੋਰ ਰੂਪ-ਭੇਦਾਂ - ਵਿਕਾਰੀ ਤੇ ਅਵਿਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(1) ਵਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ [modification, variation] ਜਾਂ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ /ਘੋੜਾ, ਕੁੱਤਾ, ਗਾਂ, ਮਾਂ, ਚੰਗਾ/ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ 'ਘੋੜਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਾਰਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਗਲੇਰੇ ਰੂਪ ਘੋੜੇ, ਘੋੜਿਆਂ ਘੋੜਿਆਂ ਬਣਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ 'ਘੋੜਾ' ਕੋਸ਼ਕ-ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਾਂਵੀ/ਨਾਮਾਤਮਕ ਰੂਪਾਵਲੀ (nominal paradigm) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਂ-ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰੂਪਾਵਲੀ ਹੈ - 'ਗਾਂ',

(2) ਅਵਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਵਿਕਾਰ (ਵਿਗਾੜ, modification) ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ, ਉਹ ਸਦਾ ਇਕਸਾਰ (uniform) ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਮਸਲਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਯੋਜਕ, ਸਬੰਧਕ (ਪਰਸਰਗ, postposition) ਵਿਸਮਕ, ਨਿਪਾਤ (particles) ਅਵਿਕਾਰੀ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ

ਯੋਜਕ - ਅਤੇ, ਕਿ, ਭਾਵੇਂ, ਜੇਕਰ, ਜੇ, ਕਿਉਂਕਿ, ਪਰ, ਪਰੰਤੂ, ਤਥਾ,

ਸੰਬੰਧਕ (ਪਰਸਰਗ) - ਨੂੰ, ਤੋਂ, ਨਾਲ, ਵਿੱਚ, ਨੇ, ਦੁਆਰਾ, ਰਾਹੀਂ

ਨਿਪਾਤ - ਹੀ, ਵੀ, ਨ, ਨਾ, ਨਾਂਹ, ਨਹੀਂ, ਭੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ grammatical items/function words ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ (simple and complex words)

ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੀ ਗੋਂਦ ਜਾਂ ਜੁੜਵੀਂ ਗੋਂਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਭੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ -

(1) ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ (2) ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵੀ ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਭੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(1) ਸਾਧਾਰਨ (simple) ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਅਖੰਡ ਦੇ ਅਵੰਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਪੜਨਾਵ (ਤੂੰ, ਮੈਂ, ਉਹ), ਯੋਜਕ ਜੇਕਰ, ਅਗਰ, ਮਗਰ, ਕਿਉਂਕਿ ।

(2) ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਮਿੱਸੀ ਜਾਂ ਦੂਹਰੀ ਗੋਂਦ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ complex words ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਦੇ-ਦੇ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਗ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਰਚਨਾਗ ਕੋਈ ਪਛਾਣਯੋਗ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ।* ਜਿਵੇਂ ਘਰਾਂ, ਬਿੱਲੀਆਂ, ਗਾਂਵਾਂ ਆਦਿ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ (ਘਰਾਂ = ਘਰ ਆਂ, ਬਿੱਲੀਆਂ = ਬਿੱਲੀ+ਆਂ)

ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਜਟਿਲ ਬਣਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

ਮਾਰਫੋਲੋਜੀ----ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ

ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ---- ਤਿੱਖਾ ਰੂਪ

ਕੋਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ --- ਕੋਸ਼ੀ ਅਰਥ

ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ---ਮਿਲ ਕੇ ਬਣੇ ਸ਼ਬਦ

ਗੁੰਝਲਦਾਰ---ਸਿੱਧਾ ਨਾ ਹੋਣਾ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਫੋਨੀਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡ ਹੈ।

ੳ. ਬਲ/ਸੁਰ

ਅ. ਵਿਅੰਜਨ/ਸਵਰ

ੲ. ਖੰਡੀ ਅਤੇ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਮ

ਸ. ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ

2. ਫੋਨੀਮਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਅਰਥ ਬਦਲ ਹੈ

ੳ. ਅਸੰਭਵ

ਅ. ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ

ੲ. ਸ਼ਬਦ ਬਦਲ

ਸ. ਧੁਨੀ ਵੰਡ

3. ਫੋਨੀਮਾਂ ਦੀ ਪੂਰਕ ਵੰਡ ਹੈ

ੳ. ਸਥਾਨ ਬਦਲੀ ਸੰਭਵ

ਅ. ਸਥਾਨ ਬਦਲੀ ਅਸੰਭਵ

ੲ. ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ

ਸ. ਪ੍ਰਾਧੀਨ

4. ਫੋਨੀਮਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ੳ. ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਅ. ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ

ੲ. ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਸ. ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ

5. ਐਲੋਫੋਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ

ੳ. ਸਿੱਧੀਆਂ ਲਾਇਨਾਂ

ਅ. ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਾਇਨਾਂ

ੲ. ਚੌਰਸ ਬੈਕਟਾਂ

ਸ. ਗੋਲ ਬੈਕਟਾਂ

6. ਐਲੋਫੋਨ ਹਨ ।

ੳ. ਸੰਚਾਰ ਭੇਦ

ਅ. ਉਚਾਰ ਭੇਦ

ੲ. ਸਰਵਣ ਰੂਪ

ਸ. ਧੁਨੀ ਰੂਪ

7. ਫੋਨੀਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ੳ. ਲਘੂਤਮ ਜੋੜਾ ਟੈਸਟ

ਅ. ਕਲਾਪੱਖ

ੲ. ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ

ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

8. ਧੁਨੀਮ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ੳ. ਸਿੱਧੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ

ਅ. ਸੁੱਤੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ

ੲ. ਚੌਰਸ ਬੈਕਟਾਂ

ਸ. ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ

9. ਫੋਨੀਮ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੌਖਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ ਕਿਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ।

ੳ. ਰੇਬਿਨਜ਼

ਅ. ਡੈਵਿਡ

ੲ. ਗਲੀਸਨ

ਸ. ਮੇਰੀਓ ਪਾਏ

10. ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਹੈ

ੳ. ਆਮ ਧੁਨੀ

ਅ. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀ

ੲ. ਕੱਚਾ ਮਾਲ

ਸ. ਸਿਧਾਂਤਕ

11. ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

- ੳ. ਸੰਯੁਕਤ ਧੁਨੀ ਨੂੰ
ਅ. ਇਕਹਿਰੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ
ੲ. ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀ ਨੂੰ
ਸ. ਖਾਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਧੁਨੀ ਨੂੰ

12. ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਇਕਾਈ ਹੈ।

- ੳ. ਆਵਾਜ਼ ਦੀ
ਅ. ਅਰਥ ਦੀ
ੲ. ਸ਼ਬਦ ਦੀ
ਸ. ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ

13. ਫੋਨੀਮ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

- ੳ. ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ
ਅ. ਕਲਾ ਨਾਲ
ੲ. ਧੁਨੀ ਨਾਲ
ਸ. ਵਾਕ ਨਾਲ

14. ਧੁਨੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ

- ੳ. ਧੁਨੀਮ ਵਿਗਿਆਨ
ਅ. ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ
ੲ. ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਵਿਗਿਆਨ
ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

15. ਧੁਨੀ ਹੈ:

- ੳ. ਲਿਖਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ
ਅ. ਮੌਖਿਕ ਹੋਂਦ
ੲ. ਲਿਖਤੀ ਆਵਾਜ਼
ਸ. ਲਾਂਗ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ
2. ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ
3. ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
4. ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
5. ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਯੋਗਤਦਾਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ.ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B5%E0%A8%BE%E0%A8%82%E0%A8%B6-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8/%E0%A8%B0%E0%A9%82%E0%A8%AA-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8>

[https://www.wikiwand.com/pa/%E0%A8%B0%E0%A9%82%E0%A8%AA-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8\(%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B8%E0%A8%BC%E0%A8%BE-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8\)](https://www.wikiwand.com/pa/%E0%A8%B0%E0%A9%82%E0%A8%AA-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8(%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B8%E0%A8%BC%E0%A8%BE-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8))

<https://www.youtube.com/watch?v=DTwJDC2bzHI>

ਆਧਿਆਇ:7: ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ :

ਮਾਰਫੀਮ/ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ: ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (The concept of morpheme)

ਵਾਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਇਕਾਈ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸ਼ਬਦ ਪਰੰਪਰਾਈ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਇਕਾਈ 'ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ' (ਰੂਪੀਮ . morpheme) ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਇਕਾਈ (grammatical unit) ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਆਕਰਣ (traditional grammar) ਸ਼ਬਦ-ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਆਕਰਣ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ-ਆਧਾਰਿਤ (morpheme-based) ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਥਿਊ (1993 : 102) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੈਖਾ ਤੇ ਸਰਲ ਮਾਡਲ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਮਾਰਫੀਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਸੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਬ੍ਰਾਂਚ ਹੋਣ ਦੇ

ਨਾਤੇ (ਮਾਰਫਾਲੈਜੀ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ) ਦੀ ਬੇਸਿਕ ਇਕਾਈ 'ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ' ਹੈ। ਹੁਣ ਰੂਪਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ/ਰੂਪੀਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ/ਮਾਰਫੀਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਕਥਨ ਉਪਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ -

ਲੋਰੀ ਬੋਏਰ (Laurie Bauer 1989: 13-15) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈਆਂ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ (ਮਾਰਫੀਮ) ਹਨ ... ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਮੂਰਤ (Abstract) ਤੱਤ ਹਨ, ਉਹ ਕੇਸ਼ਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ (lexemes) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੇ ਬਲਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, "ਰੂਪਾਂਸ਼" (ਮਾਰਫ morph) ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਾਰਫੀਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗਲੀਸਨ (1968 : 51) ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕੁੱਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਫੀਮ (ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ) ਲਘੂਤਮ ਯੂਨਿਟ ਹਨ ਜੋ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ (pertinent) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ... ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਾਰਫੀਮ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈ ਹੈ।

ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਓਗੂਡੀ ਅਤੇ ਐਰੇਨੇਵ (1981 : 91) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲਘੂਤਮ/ਨਿਊਨਤਮ ਇਕਾਈਆਂ 'ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਮਾਰਫੀਮ ਹਨ।

ਯੂ.ਏ. ਨਾਈਡਾ (Nida, U.A) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਡੈਵਿਡ ਕ੍ਰਿਸਟਲ (1987 :90) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਫੀਮ ਨਿਊਨਤਮ ਅਰਥ-ਵਾਹਕ ਭਾਸ਼ਿਕ ਅੰਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸ਼ਬਦਾਂ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਤੇ ਖੰਡੀਕਰਣ (segmentation) ਕਰਕੇ ਮਾਰਫੀਮ (ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ) ਨਿਖੇੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਰਫੀਮ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੈ-ਵਸਤੂ (subject matter) ਹੈ।

ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਰੂਪੀਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਆਵੱਸ਼ਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (ਫੀਚਰ) ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

- (1) ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬੇਸਿਕ (basic) ਇਕਾਈਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ 'ਮਾਰਫੀਮ' (ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ) ਹਨ।
- (2) ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ (ਮਾਰਫੀਮ) ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਲਘੂਤਮ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਲਘੂਤਮ (ਨਿਊਨਤਮ) ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਸਾਰਥਕ ਟੇਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜੇਕਰ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮੀ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ ਟੇਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਾਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਟੋਟੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਸੁੰਦਰਤਾ। ਇੱਕ ਮਾਰਫੀਮ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਖੰਡੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਤਾ ਦੇ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੁੰਦਰ ਜਾਂ / ਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਸਾਰਥਕ ਟੇਟੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ 'ਸੁੰਦਰ' ਅਤੇ 'ਤਾ' ਲਘੂਤਮ ਹਨ।
- (3) ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਮਾਰਫੀਮ ਅਰਥਵਾਹਕ ਹਨ।
- (4) ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਵਿਆਕਰਣਕ (grammatical) ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਆਕਰਣਕ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਫੀਮਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ (grammatically or syntactically) ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (5) ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਅਟੱਟ ਅਤੇ ਨਾ ਵੰਡਣ-ਯੋਗ (indivisible) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ/ਰੂਪੀਮਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰਥਕ ਟੇਟੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਜੇਕਰ ਟੇਟੇ ਕੀਤੇ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ।
- (6) ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨ-ਤਰਤੀਬ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (7) ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ/ਰੂਪੀਮ ਵਾਕ-ਵਿਉਤ (syntax) ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਕਾਰਜੀ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ - ਵਾਕ, ਉਪਵਾਕ, ਵਾਕੰਸ਼, ਸ਼ਬਦ, ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ। ਵਿਆਕਰਣ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਦਰਜੇਬੰਦੀ (heirarchy) ਵਿੱਚ ਮਾਰਫੀਮ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਰੈਂਕ ਦੇ ਯੂਨਿਟ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਮਨਤਮ ਰੈਂਕ ਦੇ ਯੂਨਿਟਾਂ 'ਮਾਰਫੀਮਾਂ' ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਯੂਨਿਟ ਸਿਰਜਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- (8) ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਅਮੂਰਤ (abstract) ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ। ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦਾ ਸਮੂਰਤੀਕਰਣ (concretisation) ਰੂਪਾਂਸਾਂ (morphs) ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਅਮੂਰਤ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ (ਮਾਰਫੀਮ) ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਜਾਂ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਸ਼ਕਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (9) 'ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ' ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (distribution system) ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (10) ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਉਚਾਰਥੰਡ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। (A morpheme is not identical with a syllable) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ /strange/ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚਾਰਥੰਡ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ |connecticut/ ਇਕਹਿਰਾ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਉਚਾਰਥੰਡ (syllable) ਹਨ।
- (11) ਚਿੰਨੀਕਰਣ (notation) ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਜਾਂ (Braces) ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਤੇ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰੂਪਾਂਸ morph' // ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ (identification of morphemes) ' ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਮਾਰਫੀਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ (ਲਘੂਤਮ) ਅਰਥ-ਵਾਰਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਦੋ ਫੀਚਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ -

- (1) ਇਕ ਹੈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ-ਜੁਲਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ (sounds of matching strings)
- (2) ਦੂਜਾ ਹੈ - ਅਰਥ ਦੇ ਸਹਿ-ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਫੀਚਰ [co-occurring feature of meaning]

ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸੈੱਟ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਤਾਲਿਕਾ ਦੇ ਚਾਰ ਰਚਨਾਂਗਾਂ ਵਿੱਚ 'ਅਰਥ' ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਫੀਚਰ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ "ਬਹੁਵਚਨਤਾ" [plurality]। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਰਚਨਾਂਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਵਚਨਤਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਲੜੀ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ /ਵਾਂ/ ਇੱਕ ਮਾਰਫੀਮ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਵਚਨਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਬਹੁਵਚਨ ਸੂਚਕ /ਵਾਂ/ ਮਾਰਫੀਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ /ਗਾਂ/, ਮਾਂ, ਛਾਂ, ਥਾਂ ਦੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜੋ ਲਘੂਤਮ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਮਾਰਫੀਮ' ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਬਹੁਵਚਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ	ਬਹੁਵਚਨ ਮਾਰਫੀਮ
ਗਾਂਵਾਂ	ਗਾਂ+ਵਾਂ
ਮਾਂਵਾਂ	ਮਾਂ+ਵਾਂ
ਛਾਂਵਾਂ	ਛਾਂ+ਵਾਂ
ਥਾਂਵਾਂ	ਥਾਂ+ਵਾਂ

ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਰੋਧਾਂ (contrasts) ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਤੇ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਾਰਫੀਮਾਂ ਦੀ ਵਰਗਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ-ਭੇਦ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪਰਸਪਰ ਨਿਖੇੜਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਪਖੋਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- (1) **ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਅਤੇ ਬੰਧੇਜੀ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ** ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ -

- (1) ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ (free morphemes),
- (2) ਬੰਧੇਜੀ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ (bound morphemes) ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਵੱਖਰੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ (lexemes) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਲਗ-ਥਲਗ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਉਂਤ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ (ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ)। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੰਧੇਜੀ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਰਫੀਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਬੰਧੇਜੀ ਮਾਰਫੀਮ ਪਰ-ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੰਧੇਜੀ ਮਾਰਫੀਮ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਤਰ (affixes) (ਅਗੇਤਰ, ਪਿਛੇਤਰ, ਮਧੇਤਰ) ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧਾਤੂ, ਮੂਲਾਂਸ਼, ਜਾਂ ਕੋਸ਼ਕੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਜਾਂ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਜੁੜਕੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਬੰਧੇਜੀ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ -

ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ	ਬੰਧੇਜੀ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ
(ਪਾਣੀ)	ਅਣਜਾਣ : ਅਣਜਾਣ = (ਅਣ-) ਅਗੇਤਰ
	ਕੁਜੇੜ : ਕੁ+ਜੇੜ = ਕੁ-) ਅਗੇਤਰ
(ਹਵਾ)	ਮਨੁੱਖਤਾ : ਮਨੁੱਖਤਾ = (ਤਾ) ਪਿਛੇਤਰ
(ਧਰਤੀ)	ਤੇਲੀ : ਤੇਲ+ਈ = (ਈ) ਪਿਛੇਤਰ
(ਚਾਨਣ)	ਅਣਖੀਲਾ : ਅਣਖ+ਈਲਾ = (ਈਲਾ) ਪਿਛੇਤਰ
(ਘਰ)	ਵਿਜੇਗ : ਵਿਜੇਗ = (ਵਿ) ਅਗੇਤਰ

2) ਕੇਸ਼ੀ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ

ਕੇਸ਼ੀ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ (lexical morpheme) ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਰਥ-ਵਾਹਕ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇਸ਼ੀ ਮਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਰਫੀਮ ਅਤੇ ਬੰਧੇਜੀ ਮਾਰਫੀਮ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਰਫੀਮ ਕਾਰਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵਿਆਕਰਣਾਤਮਕ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਹੁਵਚਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਭੂਤਕਾਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ (ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਕਤੀਆਂ) (inflection))

"A further distinction may be made between lexical and gram matical morphemes." A Dictionary of Linguistics and Phonetics, 1986: 199.

ਉਹ ਵਿਆਕਰਣਕ ਮਾਰਫੀਮ ਜੋ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਮਦ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਬੰਧਕ (postposition, ਪਰਸਰਗ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ Function words ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ, ਤੋਂ, ਵਿੱਚ, ਦਾ, ਦੀ, ਦੇ, ਲਈ ਆਦਿ।

(3) ਵਿਉਤਪੱਤੀ-ਮੂਲਕ ਮਾਰਫੀਮ ਅਤੇ ਵਿਭਕਤੀ-ਮੂਲਕ (ਰੂਪਾਂਤਰੀ) ਮਾਰਫੀਮ (derivational morphemes And inflectional morphemes) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਉਤਪੱਤੀ-ਮੂਲਕ ਅਗੇਤਰਾਂ, ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮਧੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਿਉਤਪਤ ਪਿਛੇਤਰ ਮਾਰਫੀਮ ਜਾਂ ਵਿਉਤਪੱਤੀ-ਮੂਲਕ ਮਾਰਫੀਮ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਚ /-ਇਕ : ਜੇਗੀ, ਰੇਗੀ, ਭੇਗੀ ਵਿੱਚ /-ਈ/ ਅਤੇ ਪਾਠਕ, ਦਰਸ਼ਕ ਵਿੱਚ |ਅਕ ਵਿਉਤਪਤ ਪਿਛੇਤਰ ਹਨ।

ਵਿਭਕਤੀ ਮਾਰਫੀਮ ਵਿਉਤਪਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ (marker) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਵਚਨ, ਭੂਤਕਾਲ, ਕਾਰਕੀ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਜੋ ਵਾਕਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ -

ਬਹੁਵਚਨ - ਘੋੜੇ, ਮੰਜੇ, ਕੁੱਤੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ /-ਏ/ : ਬਹੁਵਚਨੀ ਵਿਭਕਤੀ ਮਾਰਫੀਮ

ਭੂਤਕਾਲ - ਪੀਤਾ, ਸੁੱਤਾ, ਧੋਤਾ, ਨਾਤਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ /-ਤਾ| : ਭੂਤਕਾਲੀ ਕ੍ਰਿਦੰਤੀ ਵਿਭਕਤੀ ਮਾਰਫੀਮ

ਭਵਿਖਤਕਾਲ - ਲਿਖੇਗਾ, ਲਿਖੇਗੀ, ਲਿਖਾਂਗਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ /-ਗਾ, -ਗੀ, -ਆਂਗਾ/. ਭਵਿਖਵਾਚੀ ਵਿਭਕਤੀ ਮਾਰਫੀਮ ॥

ਰੂਪਾਂਸ਼ ਅਤੇ ਸਹਿਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕਲਪ (concept of morph & allomorph) ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ (ਮਾਰਫੀਮ) ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ (abstract) ਤੱਤ ਹਨ। ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਵਾਕਾਤਮਕ/ਵਿਆਕਰਣਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਸ਼ਾਂ (morphs) ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰੂਪਾਂਸ਼ (Morph) ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

Laurie Bauer (1989 : 15) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦੇ, ਅਤੇ ਜੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਜਾਂ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਲੈਵਲ 'ਤੇ ਰੂਪਾਂਸ਼ (ਮਾਰਫ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਾਰਫੀਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

/ ਜਾਨ ਲਾਇਨਜ਼ (1968 : 184) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਾਂਸ਼ (morph) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਇੱਕ ਖੰਡ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਾਰਫੀਮ (ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ) ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੈਵਿਡ ਕ੍ਰਿਸਟਲ (1986 : 199) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਅਮੂਰਤ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੜਵੇਂ ਯੂਨਿਟ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਸ਼ (morphs) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਪ੍ਰੋ. ਵੇਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ "ਰੂਪ (ਮਾਰਫ) ਤਾਂ ਸਮੂਰਤ ਹੋਂਦ ਦਾ

ਨਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਪੀਮ ਉਸ ਦੀ ਅਰਥ ਸਮਰਥਾ ਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ (1997 :147) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਸ਼ਬਦਾਂਸ (morph) ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਸਰੂਪ ਭਾਵਾਂਸ (morpheme)”

ਇੱਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾਨ ਲਾਇਨਜ਼ (1971 : 183-84) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ (ਮਾਰਫੀਮ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਖੰਡ ਜਾਂ ਟੋਟੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਰਫੀਮਾਂ ਦੀ ‘ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਥੇ ਤਾਂ ਮਾਰਫੀਮਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜੀ ਰੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਫੀਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਾਰਫੀਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਖੰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਸ (morphs) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੈਂਕਿਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੀ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਉਹ ਜੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਾਲੂਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਰੂਪਾਂਸ (ਮਾਰਫ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਹਿਰੂਪਾਂ (allomorphs) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧੁਨੀ-ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਸਰੂਪ ਮਾਰਫ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਵਚਨ-ਵਾਚਕ $-s/$ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧੁਨੀ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਵਚਨ $-s/$ ਬੰਧੋਜੀ ਮਾਰਫੀਮ ਪਿਛੇਤਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਹਿਰੂਪ (ਐਲੋਮਾਰਫ) ਹਨ ਜੋ ਪੂਰਕ ਵੰਡ (complementary distribution) ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਐਲੋਮਾਰਫ ‘ਮਾਰਫਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ

- (1) ਰੂਪਾਂਸ (ਮਾਰਫ) ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਦਾ ਇੱਕ ਖੰਡ ਹੈ ਟੋਟਾ ਹੈ।
- (2) ਮਾਰਫ ਕਿਸੇ ਮਾਰਫੀਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (3) ਮਾਰਫੀਮ ਅਮੂਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਰਫ ਸਮੂਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (4) ਮਾਰਫ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਜਾਂ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਸਕਲ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (5) ਮਾਰਫੀਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਟੋਟਾ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਟੋਟਾ ਤਾਂ ਮਾਰਫ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (6) ਅਮੂਰਤ ਮਾਰਫੀਮ ਧੁਨੀ-ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਅੱਖਰ-ਸਰੂਪ ਮਾਰਫਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (7) ਮਾਰਫ ਸਮੂਰਤ ਹੋਂਦ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।
- (8) ਹਰੇਕ ਮਾਰਫ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਾਰਫੀਮ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ।
- (9) ਚਿੰਨੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਰਫ ਨੂੰ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਾਈਨ $|$ ਘਰ/ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਰੂਪਾਂਸ (ਮਾਰਫ) ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ‘ਮਾਰਫ’ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਦਾ ਇੱਕ ਧੁਨੀ-ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਅੱਖਰ-ਸਰੂਪ ਖੰਡ (segment) ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਅਮੂਰਤ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ {ਗਉ} ਮਾਰਫੀਮ ਇੱਕ abstract (ਅਮੂਰਤ) ਯੂਨਿਟ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸਦਾ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਮਾਰਫੀਮ ਨੂੰ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਤਮਕ ਲੈਵਲ ‘ਤੇ ਮਾਰਫ ਗਉ ਦੁਆਰਾ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਚਿੰਨੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ “ਗਉ ਮਾਰਫੀਮ ਨੂੰ {ਗਉ} ਬੋਸਿਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਾਰਫ ‘ਗਉ’ ਨੂੰ /ਗਉ/ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਸਹਿਰੂਪ (Allomorph) ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਰੂਪ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੱਧਰੀ ਵਿੱਚ ‘ਸਹਿਰੂਪ (allomorph) ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ (term) ਹੈ। ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਮਾਰਫੀਮ) ਅਤੇ ਰੂਪਾਂਸ (morph) ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਏਥੇ ਸਹਿਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਫੀਮ, ਮਾਰਫ, ਅਤੇ ਐਲੋਮਾਰਫ ਦੇ ਸੰਬੰਧ: ਮਾਰਫੀਮ, ਮਾਰਫ ਅਤੇ ਐਲੋਮਾਰਫ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਖਾਸ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਲੇਖਨੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਉਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਮਾਰਫੀਮ (ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕੋਈ ਇਕੋ ਰੂਪਾਂਸ (ਮਾਰਫ) ਹਰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਇਕੋ ਮਾਰਫੀਮ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਰਫਾਂ ਰੂਪਾਂਸ)

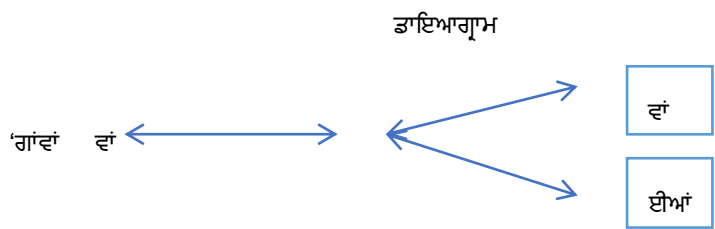
ਦੁਆਰਾ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕੋ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਇਹ ਬਦਲਵੇਂ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ 'ਮਾਰਫ' ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬਦਲਵੇਂ ਮਾਰਫ ਹੀ ਐਲੋਮਾਰਫ [ਸਹਿਰੂਪ] ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਹੀ ਬਹੁਵਚਨੀ ਪਿਛੇਤਰ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ {-s} ਵਿਭਿੰਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੂਪਾਂਸ਼ਾਂ ਮਾਰਫੀ) ਦੁਆਰਾ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਅਮੂਰਤ ਬਹੁਵਚਨੀ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ (ਰੂਪੀਮ, ਮਾਰਫੀਮ) ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮਾਰਫ ਰੂਪਾਂਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਬਲਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਕਲਪੀ alternative ਮਾਰਫ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪੂਰਕ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ - /s - ~ z ~ IZ/ ~ = Books, dogs, fishes

ਇਉਂ ਇਕੋ ਮਾਰਫੀਮ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ (realise) ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਾਰਫਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਰੂਪ [allomorphs] ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਹਿਰੂਪਾਂ ਨੂੰ morphemic variants, or morphemic alternants ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਐਲੋਮਾਰਫ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡੈਵਿਡ ਕ੍ਰਿਸਟਲ [1986 : 199] ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਬੜਾ ਹੀ ਚੁਕਵਾਂ ਹੈ - ਕਈ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ, ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮਾਰਫਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਬਦਲਵੇਂ ਮਾਰਫਾਂ ਨੂੰ ਐਲੋਮਾਰਫ (ਸਹਿਰੂਪ) ਜਾਂ morphemic variants ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਰੇਲੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਵਚਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਗਾਂਵਾਂ' ਵਿੱਚ ਦੋ ਮਾਰਫੀਮ ਹਨ {-} ਗਾਂ ਅਤੇ ਵਾਂ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਾਰਫੀਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਮਾਰਫ /ਗਾਂ/ ਅਤੇ /ਵਾਂ/ ਹਨ, ਪਰ ਏਥੇ ਗਾਂਵਾਂ ਬਹੁਵਚਨ ਦਾ ਬਦਲਵਾਂ (alternant) ਰੂਪ {ਗਾਂਈਆਂ} ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗਾਂਵਾਂ ਵਿਚਲਾਂ ਵਾਂ ਦੋ ਮਾਰਫਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਵਾਂ ~ਈਆਂ/

ਇਉਂ ਏਥੇ ਇਕੋ ਮਾਰਫੀਮ {ਵਾਂ} ਦੇ ਦੋ ਬਦਲਵੇਂ ਵਾਂ ~ ਈਆਂ/ ਮਾਰਫ ਹਨ । ਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਦਲਵੇਂ ਮਾਰਫਾਂ ਵਾਂ/ ਅਤੇ /ਈਆਂ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਸਹਿਰੂਪ [allmorphs] ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਐਲੋਮਾਰਫ ਸਹਿਰੂਪ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਮਾਰਫੀਮ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਕਲਪੀ, ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ (ਮਾਰਫ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਰੂਪ (allomorph) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (Williams O'Grady : 1989 : 92)

ਐਲੋਮਾਰਫ (allomorph) ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਮਾਰਫੀਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਰਫਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਹੈ ਜੋ ਧੁਨੀਆਤਮਕ, ਕੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। “ਐਲੋਮਾਰਫ ਕਿਸੇ ਮਾਰਫੀਮ ਦਾ ਬਦਲਵਾਂ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਰੂਪ (ਐਲੋਮਾਰਫ) ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਪੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ -

ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ (ਮਾਰਫੀਮ) ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਐਲੋਮਾਰਫਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਰਥਾਤਮਕ ਪਖੇ (lexically) ਸਾਂਝ-ਸਮਾਨਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ ਅਰਥ ਦੇ ਪਖੇ ਇਕੋ ਮਾਰਫੀਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਐਲੋਮਾਰਫ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਉਂ ਸਾਰੇ ਐਲੋਮਾਰਫ ਇਕੋ-ਜਿਹੇ ਅਰਥ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੇ ਵਾਹਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਮਾਰਫੀਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਐਲੋਮਾਰਫਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ (shapes) ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪੂਰਕ ਵੰਡ (complementary distribution) ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਜਿਥੇ ਇੱਕ ਐਲੋਮਾਰਫ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਜਾ ਐਲੋਮਾਰਫ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ । ਗਲੀਸਨ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਦੇ ਐਲੋਮਾਰਫਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਦੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ

ਹਮਸ਼ਕਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

“ਸਹਿਰੂਪ ਐਲੋਮਾਰਫ) ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਰੂਪਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਵਿਕਲਪੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਕ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਵਿਰਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪੱਖੋਂ ਸਾਂਝੇ ਤੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਤੇ ਲਿਪੀਆਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

ਮਾਰਫੋਲੋਜੀ---ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ

ਜੀਭ ਦੀ ਨੇਕ---- ਤਿੱਖਾ ਰੂਪ

ਕੋਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ --- ਕੋਸ਼ੀ ਅਰਥ

ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ---ਮਿਲ ਕੇ ਬਣੇ ਸ਼ਬਦ

ਗੁੰਝਲਦਾਰ---ਸਿੱਧਾ ਨਾ ਹੋਣਾ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਹਨ।

ੳ. ਬਲ

ਅ. ਸੁਰ

ੲ. ਨਾਸਿਕਤਾ

ਸ. ਸਵਰ/ਵਿਅੰਜਨ.

2. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਹਨ ।

ੳ. ਸਵਰ

ਅ. ਵਿਅੰਜਨ

ੲ. ਬਲ/ਨਾਸਿਕਤਾ/ਸੁਰ

ਸ. ਧੁਨੀਆਂ

3. ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ੳ. ਕੱਚਾ ਮਾਲ

ਅ. ਪੱਕਾ ਮਾਲ.

ੲ. ਆਮ

ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

4. ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ

ੳ. ਖਾਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਧੁਨੀ-ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਵਰਣਨ.

ਅ. ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ

ੲ. ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

5. ਫੋਨੀਮ ਹੈ

ੳ. ਆਮ ਧੁਨੀ

ਅ. ਕੱਚਾ ਮਾਲ

ੲ. ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ

ਸ. ਅਰਥ-ਭੇਤਕ ਸਕਤੀ.

6. ਫੋਨੀਮ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਧੁਨੀ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਵਖਰਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ।

ੳ. ਜਾੱਨ ਲਾਇਨਜ਼

ਅ. ਬਲੂਮਫੀਲਡ.

ੲ. ਨੋਮ ਚੌਮਸਕੀ

ਸ. ਗਲੀਸਨ

7. ਫੋਨੀਮਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ

ੳ. ਸਿੱਧੀਆਂ ਲਾਇਨਾਂ

ਅ. ਚੇਰਸ ਬ੍ਰੈਕਟਾਂ

ੲ. ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਾਇਨਾਂ.

ਸ. ਗੋਲ ਬ੍ਰੈਕਟਾਂ

8. ਐਲੋਫੋਨ ਹੈ

ੳ. ਕੜੀ ਭੇਤਕ

ਅ. ਉਚਾਰ ਭੇਦਕ.

ੲ. ਅਰਥ ਭੇਤਕ

ਸ. ਧੁਨੀ ਭੇਤਕ

9. ਇਕ ਧੁਨੀ ਦੀਆਂ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਐਲੋਫੋਨ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ।

ੳ. ਕੂਨਰ

ਅ. ਹਾਕੇਟ.

ੲ. ਹੈਰਿਸ

ਸ. ਗਲੀਸਨ

10. ਉਪਧੁਨੀ ਹੈ।

ੳ. ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ

ਅ. ਅਮੂਰਤ ਰੂਪ

ੲ. ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ

ਸ. ਵਿਰੋਧੀ ਰੂਪ

11. ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਮ ਹਨ।

ੳ. ਧੁਨੀਆਂ

ਅ. ਆਮ ਆਵਾਜ਼

ੲ. ਸਵਰ/ਵਿਅੰਜਨ.

ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

12. ਧੁਨੀਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ੳ. ਧੁਨੀਆਂ 'ਚ

ਅ. ਰੂਪਾਂ

ੲ. ਖੰਡੀ/ਅਖੰਡੀ.

ਸ. ਭਾਵੇਂਸ਼ਾਂ

13. ਵਿਰੋਧੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ (ਧੁਨੀਮਾਂ 'ਚ)

ੳ. ਧੁਨੀ ਬਦਲਾ

ਅ. ਰੂਪ ਬਦਲਾ

ੲ. ਧੁਨੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ.

ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

14. ਧੁਨੀਮ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਬਦਲੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ।

ੳ. ਅਰਥ ਵਿਚ ਬਦਲਾ

ਅ. ਅਰਥ ਵਿਚ ਬਦਲਾ ਨਹੀਂ.

ੲ. ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰ

ਸ. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰ ਰੂਪ

15. ਲਘੂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ

ੳ. ਉ/ਇ/ਏ

ਅ. ਉ/ਈ/ਓ

ੲ. ਉ/ਔ/ਏ

ਸ. ਉ/ਇ/ਅ.

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਵਿਉਤਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ
2. ਵਿਉਤਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ
3. ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
4. ਵਿਉਤਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
5. ਵਿਉਤਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ.ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B5%E0%A8%BE%E0%A8%82%E0%A8%B6-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8/%E0%A8%B0%E0%A9%82%E0%A8%AA-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8>

[https://pa.wikipedia.org/wiki/%E0%A8%B0%E0%A9%82%E0%A8%AA-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8_\(%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B8%E0%A8%BC%E0%A8%BE-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8\)](https://pa.wikipedia.org/wiki/%E0%A8%B0%E0%A9%82%E0%A8%AA-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8_(%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B8%E0%A8%BC%E0%A8%BE-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8))

<https://unacademy.com/lesson/arth-pltaa-ruupaantrii-tee-viuntptii-shbd-rcnaa/LN0B6TYO>

ਅਧਿਆਇ-8: ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮੌਹਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਕ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ:

ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਬਣਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਯੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ ਜਾਂ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਜਾਂ ਆਪਹੁਦਰੇਪਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੁਨੀਆਂ ਤੇ ਆਪਸੀ ਮਿਲਾਪ ਜਾਂ ਵਿਚਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਰੂਪਕੀ ਵਰਣਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਣਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕਰਤੱਵ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਜਾਂ ਸਾਂਚਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ ਜਾਂ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਸਰੰਚਨਾਤਮਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈ ਉਸਦੇ ਰੂਪ ਭਾਵ ਗਠਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਉਸਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚੁਗਿਰਦੇ ਭਾਵ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈ ਉਹ ਯੁਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗਿਣੇ ਮਿੱਥੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਦੇ ਵਿੱਚਰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ:

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕਰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਾਕ, ਉਪਵਾਕ, ਵਾਕੰਸ਼, ਭਾਵੰਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਆਕਰਣਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਕਈ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਆਰਥੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਕ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੱਕ ਵਾਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਮਾਪਦੰਡ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਲਿਆ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਸਲੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਭਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਹਿਜ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਬਹਿਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਾਕ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਆਕਰਨਕਾਰ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਮੰਨਦੇ ਸੀ ਉਥੇ ਹੁਣ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਭਾਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਉਪ ਵਾਕ ਅਤੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਾਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

1. ਬਲੂਮਫੀਲਡ ਅਨੁਸਾਰ (BLOOMFIELD, LANGUAGE):- “ ਵਾਕ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ THEORETICAL LINGUISTICS):- “ ਵਾਕ ਵਿਆਕਰਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ”।
2. ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ ਅਨੁਸਾਰ:- “ ਵਿਆਕਰਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਵਾਕ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਕ ਆਪਣੀ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਬਤਰ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ”।
3. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ ਅਨੁਸਾਰ:- “ ਵਾਕ ਸ਼ਬਦਾਂ / ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ / ਉਪਵਾਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ / ਵਾਕੰਸ਼ / ਉਪਵਾਕ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ”

ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਲੜੀ ਵਾਕ ਤਦ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੜੀਦਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਰੇ। ਹੁਣ ਤਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੀਮਤ

ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲਗਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਗਪਗ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਾਠ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਵਾਕੰਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਵਾਕਾਂਸ਼ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਾਕੰਸ਼ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਚਰਨ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਾਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਾਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਉਪਵਾਸ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਵਿਚਰਨ ਤਰਤੀਬ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਤੱਤ ਵਾਕ ਦੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੱਤਾਂ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਵਾਕ ਨੂੰ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਕ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਧੇਅ ਵਾਕ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੇਖਣ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਧੇਅ

ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਧੇਅ ਦੋਵੇਂ ਵਾਕ ਦੇ ਕਾਰਜੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਜੇ ਕੁਝ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਧੇਅ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਧੇਅ ਵਾਕ ਦੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇਕਰ ਇਕ ਵੀ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਕ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਧੇਅ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁੜੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼: ਕੁੜੀ

ਵਿਧੇਅ: ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚਿੱਟਾ ਕੁੱਤਾ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਦਾ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼: ਚਿੱਟਾ ਕੁੱਤਾ

ਵਿਧੇਅ: ਤੇਜ਼ ਦੌੜਦਾ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਨਾਮਜ਼ਦ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਵਿਚਰ ਕੇ ਨਾਂਵ ਵਾਕੰਸ਼ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦਕਿ ਵਧੇਰੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਬਾਗਾਂ ਚ ਘਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਾਕੰਸ਼ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਨ

ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਕਰਮਣੀ ਵਾਕੰਸ਼ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੂਜੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਾਕ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਾਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪੱਖ ਇਕਾਈ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਹੈ। ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਕ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਰਨ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੁੜਤ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕ

2. ਗੈਰ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕ

ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਹਿਰੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੇ ਬਰਤਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਗੈਰਸਾਧਾਰਣ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- I. ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕ
- II. ਸੰਯੁਕਤ ਵਾਕ
- III. ਮਿਸ਼ਰਤ ਵਾਕ

ਵਾਕ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਵਾਕ ਨੂੰ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਵੀ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆਵੀ ਵਾਕ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਬਾਕਸ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਵੱਖ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦਰਭ ਮੂਲਕ ਵਾਕ ਜਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਵਿਚ Elliptical sentence ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਾਕ ਅਪੂਰਨ ਜਾਂ Incomplete ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ Incomplete ਜਾਂ Electrical sentence ਨੂੰ ਸੰਦਰਭ ਮੂਲਕ ਵਾਕ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੰਦਰਭ ਮੂਲਕ ਵਾਕ ਅਤੇ ਰੈਡੀਮੇਟ ਵਾਕ।

ਸੰਦਰਭ ਮੂਲਕ ਵਾਕਾਂ ਅਤੇ ਰੈਡੀਮੇਟ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਦਰਭ ਮੂਲਕ ਵਾਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਛੁਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੈਡੀਮੇਟ ਸੇਂਟੈਂਸ ਲਕੋਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ।

ਕਿਰਿਆਵੀ ਵਾਕ

ਕੱਲ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਦਰਭ ਮੂਲਕ ਵਾਕ

ਚੰਗਾ ਫੇਰ ਸਹੀ ਹਾਂ ਠੀਕ ਰਾਮ ਨੀ ਮਾਂ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਲਕੀਅਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ

ਰੈਡੀਮੇਟ ਵਾਕ

ਤੁਹਾਡਾ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕਰੀਆ

ਜੀ ਆਇਆਂ ਚੰਗਾ ਜੀ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ

ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਸਧਾਰਨ ਮਿਸ਼ਰਤ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜੀ ਸੀ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਕਾਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕਾਂ ਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਯੁਕਤ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਯੂਜ਼ਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕੱਠਿਆਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਮਿਸ਼ਰਤ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਅਕਾਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨੀਆਂ ਵਾਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਵਾਚਕ ਵਾਕ ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਵਾਚਕ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਆਨੀਏ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੂਚਨਾ ਦੁਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦੀ ਵਿਵਰਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਆਨੀਆਂ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਸਵੇਰੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨਵਾਚਕ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕਾ ਜਾਹਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਬੁਲਾਰੇ ਤੋਂ ਸੂਚਨਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਦ ਵਾਪਸ ਆਵੇਗਾ

ਆਗਿਆਵਾਚੀ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੁਲਾਰਾ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਬੇਨਤੀ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ

ਸਿਮਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਲਿਆ ਚਲੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮੀ ਜੁਟ ਜਾਓ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਕਲਾਸ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿਓ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਆਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ

ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਬਾਤ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਵਾਕ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਵਾਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਲਕੀ ਜਾਂ ਅਕਾਲ ਕੀ ਕਿਰਿਆ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਬਾਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਾਕ ਅਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਚ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਨਿਖੇੜੇ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਬਾਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨਕ

ਅਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੱਲ੍ਹ ਪਟਿਆਲਿਓਂ ਕੈਣ ਸਾਹਿਬ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਹਿਬ .....

ਇਹ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਕ ਅਪੂਰਨ ਵਾਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਾਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਅਰਥ ਪੱਖੋਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਬਾਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ ਮੁਲਕ ਵਾਕ ਅਤੇ ਰੈਡੀਮੇਟ ਵਾਕ

ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਲਕ ਵਾਕ ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੰਨਗੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਕਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਪੂਰਨਤਾ ਸੰਧਰਭ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਰੈਡੀਮੇਡ ਵਾਕ ਰੈਡੀਮੇਡ ਵਾਕ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਦਰਭ ਮੁਲਕ ਬਾਕਾ ਵਾਂਗਰ ਵਿਆਕਰਨਕ ਜਾਂ ਅਰਥ ਵੱਖੇ ਅਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਹ ਵਾਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਿਰਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆਵੀ ਵਾਕਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਣਾਤਮਕ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕ

ਸਧਾਰਨ ਵਾਕ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਕਾਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕਸ਼ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਕਾਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕਸ਼ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਪੁਰ ਖਾ ਕੇ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕਸ਼ ਦੇ ਵਾਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੁੜੀ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਐਕਟਰ ਹੈ।

ਉਹ ਕਦੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਸੀ

ਸੰਯੁਕਤ ਵਾਕ

ਸੰਯੁਕਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜਕ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਕੱਠਿਆਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਵਾਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਖੇਡਦਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਮ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸੀ ਉਹ ਘਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਐਲਸੀਡੀ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ

ਮਿਸ਼ਰਤ ਵਾਕ ਵਿਸ਼ਵ ਤਬਾਕੂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵੈਧੀਨ ਉਪਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਅਪਰਾਧੀ ਰੂਪ ਵਾਕ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਵੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਰਾਧੀਨ ਉਪਵਾਸ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੈ ਦੀ ਮੁੱਖਵਾਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇ ਪਾਕ ਕੇ ਯੋਜਕ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਵੈ ਦੇ ਨੁਵਾਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ

ਸ਼ਾਮ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ

ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉੱਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਅਜੀਬ ਸੀ

ਜੇ ਮੈਂ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਫਿਰ ਨੈਕਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾਂਗਾ

ਵੱਖ ਆਤਮਕ ਬਣਤਰ ਸੀਮੈਂਟ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਤੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਾਕਆਤਮਕ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕੇਂਦਰਤ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਾਕਆਤਮਕ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੇਂਦਰਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ

ਅੰਦਰ ਕੇਂਦਰਤ ਵਾਕਆਤਮਕ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਮੁੱਚੀ ਵਾਕਆਤਮਕ ਬਣਤਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ

ਅਰਥਾਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਆਤਮਕ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਤਦ ਰੂਪ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ ਉਸ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕੇਂਦਰਤ ਬਣਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਉਹ ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਪੈਠੇਹਾਰਨ ਕੁੜੀ ਡਿੱਗ ਪਈ ਹੈ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਈ ਬਾਹਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਾਕਸ਼ ਦਾ ਡਿੱਗ ਪਈ ਹੈ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਡਿੱਗ ਵਾਕਸ਼ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਬਣਤਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਪੈਠੇਹਾਰਨ ਕੁੜੀ ਅੰਦਰ ਕੇਂਦਰਤ ਬਣਤਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਣਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਪੁੜੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅੰਦਰ ਕੇਂਦਰਤ ਬਣਤਰ ਸੀਮੈਂਟ ਰੋਕੜ ਨੇ ਅੰਦਰ ਕੇਂਦਰ ਤਬਾਹ ਅਕਾਦਮਿਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਰਤਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਸਾਮਾਨ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਫਿਰ ਤੈਨੂੰ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਵਿਧਾਈ ਬਣਤਰ ਵਿਕਲਪੀ ਬਣਤਰ ਦੂਜੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਤਰ ਵੱਖ ਆਤਮਕ ਬਣਤਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਅਸਾਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਸਭਾ ਕਲਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚਰਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਇਕ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸੇ ਲਈ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਪੈਠੇਹਾਰਨ ਕੁੜੀ ਵਾਕਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੂਚੀ ਬਣਤਰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਕੁੜੀ ਦੇ ਹੀ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੰਸ਼ ਉਹ ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਪੈਠੇਹਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ

ਬਾਹਰ ਕੇਂਦਰਤ ਬਣਤਰ ਬਾਹਰ ਕੇਂਦਰਤ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਹਾਕੇਟ ਨੇ ਅੱਗੇ ਦੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਸਬੰਧਕੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਧਾਈ ਬਣਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ

ਸੰਬੰਧੀ ਬਣਤਰ ਜਦੋਂ ਨਾਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਬੰਧਕੀ ਬਣਤਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੰਬੰਧੀ ਬਣਤਰਾਂ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣਤਰ ਦੇ ਇਕ ਆਸਰਮ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਤੱਤ ਰੂਪ ਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀ ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਕਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਕਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸਬੰਧਕ ਸੂਚੀ ਵਾਕਸ਼ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੇਂਦਰਤ ਬਣਤਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਵਧੇਈ ਬਣਤਰ ਵਧੇ ਈ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਰੂਪ ਸਮੁੱਚੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਬਧਾਈ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੇਂਦਰਤ ਬਣਤਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੌਂਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਵਿੱਚ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਣਤਰ ਬਾਹਰ ਕੇਂਦਰਤ ਬਣਤਰ ਹੈ ਇਸ ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਦੱਬ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਕਸ਼ ਦੇ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਆਤਮਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕੇਂਦਰਤ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਕਆਤਮਕ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੇਂਦਰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕ ਦੀ ਤਰਤੀਬ: ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

(ਕ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕ ਦੀ ਤਰਤੀਬ--- ਕਰਤਾ-ਕਰਮ-ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਪੜੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਕਰਮਕ ਕਿਰਿਆ ਵਾਲੇ ਵਾਕ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹੈ। ਅਕਰਮਕ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ; ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਲੇ ਵਾਕ ਦੀ ਤਰਤੀਬ 'ਕਰਤਾ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਮੁੰਡਾ ਹੱਸਦਾ ਹੈ ਵਿੱਚ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜੀ ਵਾਕ ਦੀ ਤਰਤੀਬ 'ਕਰਤਾ-- ਕਿਰਿਆ-ਕਰਮ' ਹੁੰਦੀ -
-The boy read the book ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ read ਕਰਮ the book ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ ਹੈ।

(ਖ) ਸੰਬੰਧਕ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤਾਬ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਸੀ ਵਿੱਚ ਉੱਤੇ ਨਾਵ 'ਮੇਜ਼' ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਉਲਟੀ ਹੈ -- The book was on the table - ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਕ on ਨਾਵ 'the table' ਤੋਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਗੇਤਰੀ ਸੰਬੰਧਕ (pre-positions) ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪਛੇਤਰੀ ਸੰਬੰਧਕ (post-positions)

ਗ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ-ਕਾਲਾ ਘੋੜਾ, ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ 'ਕਾਲਾ, ਠੰਢਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਂਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਹਨ।

ਘ) ਕਿਰਿਆ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਬੜਾ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ "ਕਾਹਲੀ ਤੁਰਦਾ ਸੀ, ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦੇ ਸਨ' ਆਦਿ ਵਿਚ 'ਬੜਾ' 'ਕਾਹਲੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਕਿਰਿਆ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ।

ਙ) ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਮੀਂਹ ਵਰਦਾ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਹੋਵਾਂਗੇ' ਵਿਚ 'ਸੀ, ਹੋਵਾਂਗੇ' ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਈਆਂ ਹਨ।

ਚ) ਯੋਜਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਂਵਾਂ, ਪੜਨਾਵਾਂ, ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ "ਮੈਂ ਤੇ ਤੂੰ ਏਥੇ ਹੀ ਰਹਾਂਗੇ", 'ਬਿਮਲਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜਾਣਗੀਆਂ' ਵਿਚ ਯੋਜਕ 'ਤੇ' ਜੋੜੇ ਗਏ ਨਾਂਵਾਂ, ਪੜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਜਾਂ ਚਾਹ, ਕੁਝ ਦੇ ਦਿਓ ਵਿੱਚ 'ਜਾਂ ਵੀ ਦੋਹ ਨਾਂਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੈ। 'ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ' ਵਿਚ 'ਤੇ' ਦੋਹ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਯੋਜਕ ਦੋਹ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ-ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਜੋੜੇ ਗਏ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਜਾਂ ਕੁਝ ਪੜ-ਲਿਖ ਜਾਂ ਜਾ ਕੇ ਸੌਂ, ਵਿਚ 'ਜਾਂ' ਦੇ ਥਾਈਂ ਆਇਆ ਹੈ। 'ਜੇ ਉਹ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਵਾਂਗਾ' ਵਿਚ 'ਜੇ ..... ਤਾਂ' ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।

ਛ) ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਬੋਧਕ ਸ਼ਬਦ "ਕਿਉਂ, ਕਿਥੇ, ਕੀ ਆਦਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਉਹ ਕਿਉਂ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ?

ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਚੱਲੇ ਹੋ ?

ਕਰਤਾਰ ਕੀ ਆਖਦਾ ਸੀ ?

ਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਕ ਵਧੇਰੇ ਬਲਾਤਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਉਹ ਆਇਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?

ਤੁਸੀਂ ਚੱਲੇ ਕਿਥੇ ਹੈ ?

ਕਰਤਾਰ ਆਖਦਾ ਕੀ ਸੀ ?

ਜ) ਨਿਖੇਧਾਤਮਕਸ਼ਬਦ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਤੁਸੀਂ ਇੰਝ ਨਾ ਕਰੋ

ਉਹ ਵਿਹਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ

ਸਾਰੰਸ਼

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ (ਇਕਾਈਆਂ ਲੱਭਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਨੇਮ ਅਤੇ ਵਾਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ) ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵਾਕ- ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਪਰ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਵਿਧੀਆਂ, ਇਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਕ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਕਿਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਵਾਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਨਤਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਾਕ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇਮ ਚੌਮਸਕੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰੀ ਵਿਆਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ / ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

ਵਾਕ --- ਅਰਥ ਪੂਰਨ ਵਾਕ
ਬਾਹਰ ਕੇਂਦਰਤ---ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ
ਪ੍ਰਕਾਰਜ---ਤਰੀਕਾ
ਰੂਪ---ਦ੍ਰਿਸ਼
ਵਿਧੇ---ਮੁੱਖ ਰੂਪ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਾਕ ਆਧਾਰਤ ਸੀ
ੳ. ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਚੀ
ਅ. ਉਦੇਸ਼/ਵਿਧੇ.
ੲ. ਵਾਕ ਰੂਪ
ਸ. ਵਾਕ ਕਿਰਿਆ
2. ਦੇਵੀ ਰੋਂਦੀ ਹੈ ਵਾਕ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ
ੳ. ਦੇਵੀ.
ਅ. ਰੋਂਦੀ
ੲ. ਹੈ
ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
3. ਸੀਮਾ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਹੈ ਵਾਕ ਵਿਚ ਇਕਾਈ ਲੇਪ ਹੈ
ੳ. ਨੇ
ਅ. ਨੂੰ
ੲ. ਤੇ
ਸ. ਨੀ
4. ਵਾਕ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ।
ੳ. ਲਾਇਨਜ਼
ਅ. ਬਲੂਮਫੀਲਡ.
ੲ. ਹਾਕੇਟ
ਸ. ਐਮਰਸਨ
5. ਉਸ ਨੇ ਤਰ ਖਾਦੀ ਵਾਕ ਵਿਚ ਤਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ
ੳ. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ
ਅ. ਪੜਨਾਂਵ
ੲ. ਨਾਂਵ.
ਸ. ਕਿਰਿਆ

6. ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ ਵਾਕ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਹੈ
- ੳ. ਨਦੀ
  - ਅ. ਤੋਂ
  - ੲ. ਖੇਤਾਂ
  - ਸ. ਵੱਗਦੀ,
7. ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤਿਆਂ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਵਾਕ ਵਿਚ ਕੀਤਿਆਂ ਹੈ
- ੳ. ਕਾਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ
  - ਅ. ਅਕਾਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ.
  - ੲ. ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ
  - ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
8. ਮੇਰੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਬਹੁਤ ਬੁੱਢੇ ਹਨ ਬਹੁਤ ਬੁੱਢੇ ਤਿੰਨ ਉੱਤੇ ਤਰਾਨਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਹਨ ਵਾਕ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਪਰਾਧੀਨ ਉਪਵਾਕ ਹਨ।
- ੳ. ਤਿੰਨ
  - ਅ. ਚਾਰ
  - ੲ. ਦੋ.
  - ਸ. ਪੰਜ
9. ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਿਤਾਬ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਹੈ ਵਾਕ ਵਿਚ 'ਜੋ' ਹੈ
- ੳ. ਨਿਪਾਤ
  - ਅ. ਸੰਬੰਧਕ
  - ੲ. ਯੋਜਕ.
  - ਸ. ਕਾਰਕ
10. ਸ਼ੇਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਵਾਕ ਹੈ
- ੳ. ਪੂਰਨ ਪੱਖ
  - ਅ. ਅਪੂਰਨ ਪੱਖ.
  - ੲ. ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨੋਂ
  - ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
11. ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ ! ਵਾਕ ਹੈ
- ੳ. ਆਗਿਆਰਥੀ
  - ਅ. ਇੱਛਾਰਥੀ.
  - ੲ. ਸੰਦੇਹਰਥੀ
  - ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
12. 'ਖਿੰਚੜੀ ਰਿਝ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਕ ਵਚਨ ਆਧਾਰਤ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ।
- ੳ. ਹਾਂ
  - ਅ. ਨਹੀਂ.
  - ੲ. ਹਾਂ/ਨਾ ਦੋਨੋਂ
  - ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ

13. ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਚੂਰੀ ਖੁਆਉਂਦੀ ਹੈ ਵਾਕ ਵਿਚ ਚੂਰੀ ਹੈ
ੳ. ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ
ਅ. ਕਰਮ ਕਾਰਕ
ੲ. ਕਰਨ ਕਾਰਕ
ਸ. ਅਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ
14. 'ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੈ' ਵਾਕ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਕ ਹੈ
ੳ. ਮੂਲ ਸੰਬੰਧਕ
ਅ. ਸੰਧੀ ਸੰਬੰਧਕ
ੲ. ਸੰਯੁਗਤ ਸੰਬੰਧਕ.
ਸ. ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
15. ਰਾਹ ਪਿਆ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਵਾਹ ਪਿਆ ਜਾਣੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਯੋਜਕ ਹੈ
ੳ. ਰਾਹ
ਅ. ਵਾਹ
ੲ. ਜਾਣੇ
ਸ. ਜਾਂ.

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ।
- ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।
- ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਲਿਖੋ।
- ਮਿਸ਼ਰਤ ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
- ਸੰਯੁਕਤ ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

- ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
- ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
- ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
- ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
- ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ :

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%B5%E0%A8%BE%E0%A8%95-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8>

<http://punjabi-univ2.pugmarks.in/topic.aspx?txt=%E0%A8%B5%E0%A8%BE%E0%A8%95-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8>

<https://www.youtube.com/watch?v=yI8Pc6ZlczE>

ਅਧਿਆਇ-9: ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮੌਹਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ:

ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ 'ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ' (Semantics) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ *Semainein* ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਜਾਹਿਰ ਕਰਨਾ' ਜਾਂ 'ਅਰਥ ਦੇਣਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ

ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕਨਾਮਿਕਸ (Economics) ਅਤੇ ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ (Semantics) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਿਸਟਰ ਗਰੇ ਨੇ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

“Semantics deals with the evolution of meaning of words and with the reasons for their survival, decay, disappearance and sometimes revival as well as with the causes of creation of new words. ਅਰਥਾਤ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਬਚੇ ਰਹਿਣ, ਖਤਮ, ਲੋਪ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁੜ ਉਸਰਨ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਲਡਵਿਨ (Baldwin) ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ

“ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਬਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

ਡਾ. ਕੇਸਵਰਾਮ ਪਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

‘ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਧਿਐਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਿਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਐਫ. ਐਚ. ਜਾਰਜ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਚਿਹਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਹਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੈਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਰਜ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਾਖਾ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।

ਜਾਰਜ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ

1. ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ- ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।
2. ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਕਤ ਚਿਹਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ- ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਕਤ ਚਿਹਨਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਕਤ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਬਰਟਰੰਡ ਰੱਸਲ ਅਤੇ ਵਿਟਜੈਨਸਟੈਨ ਵਰਗੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, ਕਾਰਨਾਪ ਵਰਗੇ ਤਰਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਰਿਚਰਡਜ਼ ਅਤੇ ਐਪਸਨ ਵਰਗੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਬਰੇਲ, ਸੋਸਿਊਰ, ਐਂਗਡਨ, ਫਰਬ ਅਤੇ ਉਲਮਾਨ ਵਰਗੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀਆਂ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਸਮਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਂਝ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਤਥਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਕਲਪ

ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

1. **ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ:-** ਜਦੋਂ ਇਕੋ ਸਥਿਤੀ, ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :- ਸ਼ਾਮ/ਸੰਝ, ਤ੍ਰਿਕਾਲਾ, ਆਥਣ।

ਸਵੇਰ/ਪ੍ਰਭਾਤ, ਪਹੁੰਚਣਾਲਾ, ਸਜ਼ਰਾ, ਸਰਘੀਵੇਲਾ, ਤੜਕਾ।

ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਵੱਡਾ ਆਧਾਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰੀਕਰਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਮੇਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਨਿਰੁਕਤੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੋਹਣਾ, ਸੁੰਦਰ, ਖੂਬਸੂਰਤ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਟਕਸਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

(ਉ) ਉਹ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਜਿਹੜੇ ਇਕੋ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਵੇਰ/ਪ੍ਰਭਾਤ।

(ਅ) ਉਹ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ, ਜਲ ਅਤੇ ਨੀਰ। ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਕੱਪੜੇ, ਬਰਤਨ ਧੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਏਗਾ ਤਾਂ 'ਪਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਜਲ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਵੇਂ 'ਗੰਗਾ ਜਲ' ਆਦਿ। 'ਜਲ ਛਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ, ਬਰਤਨ ਧੋਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ "ਨੀਰ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਵਿਰੋਧਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ - ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ /ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ/ ਗੋਰਾ ਕਾਲਾ, ਚੁਸਤ:ਸੁਸਤ ਆਦਿ। ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਪਰੀਤਾਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

(ੳ) ਉਹ ਵਿਰੋਧਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਜਿਵੇਂ/ਛੋਟਾ ਵੱਡਾ ਖਾਲੀ:ਭਰਿਆ ਆਦਿ।

(ਅ) ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਇਕੋ ਹੋਵੇ ਪਰ ਵਿਰੋਧਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਗੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ :-/ਉਪਯੋਗ:ਦੁਰਉਪਯੋਗ/, /ਲਾਇਕ:ਨਲਾਇਕ/, ਔਲਾਦ: ਬੇਔਲਾਦ/ ਆਦਿ।

3. ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ:- ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਉੱਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਇਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ੳ) ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੈ।

ਅ, ਉਹ ਪੇੜੀ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰ ਆਈ।

ੲ, ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ. ਉਸ ਦਾ ਮੇਢਾ ਉੱਤਰ ਗਿਆ।

ਹ, ਉਸ ਦਾ ਬੁਖਾਰ ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕ, ਉਹ ਮਨੋ ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇੱਥੇ 'ਉੱਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਮਾਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਮਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਦੇਵੀ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਚੇਚਕ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁ-ਅਰਥਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਅਰਥ-ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਗਹਿਨ ਅਰਥਾਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਲੂ ਇਕ ਜਾਨਵਰ ਹੈ, ਕਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਲਈ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਨਵਰ ਵਿਚਲੇ ਮਾੜੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ 'ਵਿਅੰਜਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਸਮੂਹ-ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ:- ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਵਾਹਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ 'ਸਬਜੀ ਸਮੂਹ-ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਮਟਰ, ਗੋਭੀ, ਤੋਰੀ, ਕੱਦੂ, ਬੈਂਗਣ, ਆਲੂ, ਟਮਾਟਰ, ਭਿੰਡੀ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਮਿਰਚ ਆਦਿ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫੁੱਲ ਵੀ ਸਮੂਹਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਗੁਲਾਬ, ਕਮਲ,

ਸੂਰਜਮੁਖੀ, ਫੁੱਲ ਗੋਭੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਫਰਨੀਚਰ ਵਿਚ ਮੇਜ਼, ਕੁਰਸੀ, ਬੈਂਡ, ਅਲਮਾਰੀ, ਸੋਫਾ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਫਸਲ :--

ਫਸਲ

ਸਾਉਣੀ	ਹਾੜੀ
	ਅਨਾਜ
	ਤੋਲ ਵਾਲੇ ਬੀ
	ਪੱਠੇ
	ਦਾਲਾਂ
	ਛੋਲੇ
	ਕਣਕ
	ਦੇਸੀ
	ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
	ਦੇਸੀ

ਇਕੱਲੀ-ਇਕੱਲੀ ਫਸਲ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਸਮੂਹ-ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੂਹ-ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਮਿਲਤ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5, ਸਮਰੂਪਕ:- ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੂਪ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੂਪਕਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਭੇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਨਿਰੁਕਤੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮਰਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਲ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਭਾਂਡਾ, ਕਪਾਲ, ਕਵਾਲੇ ਹੋ ਪਰ ਕਮਲ ਲਈ ਵੀ 'ਕੋਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਕੋਲ ਭਾਂਡੇ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਾਅਦਾ, ਕੋਲ-ਕਰਾਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਕੋਲ ਇਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਾਤ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਹੈ। ਸਮਰੂਪਕ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਉ, ਸਮਰੂਪ

ਅ, ਸਮਧੁਨੀ

ੲ. ਸਮਅੱਖਰੀ

ਉ. ਸਮਰੂਪ: - ਸਮਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਣ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਅਤੇ ਉਚਾਰਣ ਇਕ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ:- "ਵੇਲ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਮੱਛੀ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੈਲਣ ਲਈ ਇਕ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਕਰਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ-ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗ (ਸਰਮ), ਸੰਗ (ਸਾਬ), ਚਰਮ (ਸਿਖਰ), ਚਰਮ ਚਮੜੀ) ਆਦਿ।

ਅ. ਸਮਧੁਨੀ: - ਸਮਧੁਨੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਅੱਖਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਭਿੰਨ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ 'ਵਾ (ਹਵਾ), ਵਾਹ (ਵਾਹ-ਵਾਹ), ਵਹਾ (ਵਹਾਉਣਾ), ਵਹਾ (ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਾ), ਵਹਾ (ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਵਹਾ) ਆਦਿ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਧੁਨੀ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ Pear 3 Peer, Night Knight, Right ਤੇ Write ਆਦਿ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ "ਜਿਵੇਂ ਬੋਲ ਤਿਵੇਂ ਲਿਖ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ੲ. ਸਮਅੱਖਰੀ- ਸਮਅੱਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣ ਪਰ ਉਚਾਰਣ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ Real ਰੀਲ, Reat ਰੀਅਲ, Read ਰੀਡ, Read ਰੈਡ ਆਦਿ। ਸਮਅੱਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪ ਸਾਨੂੰ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਨਵੀਨਤਮ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਖੋਜਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਨਵੀਨ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦਾ ਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਯੂਨਾਨੀ ਹੈ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ Semantique ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੁਢਲੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵਿਆਕਰਣ ਆਚਾਰੀਆ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਵਜੋਂ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਫਰੈਂਚ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿਸ਼ੇਲ ਬ੍ਰੀਲ (Michael Breal) ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਸੀਮਾਂਟਿਕ ਪਦ 1893 ਵਿਚ ਘੜਿਆ। ਪਾਮਰ (Pamar) ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੀਮਾਂਟਿਕ ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਕ ਪਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਨ 1894 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਪੜ੍ਹਾਏ ਗਏ ਇਕ ਪਰਚੇ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। 1897 ਈ. ਵਿਚ ਬ੍ਰੀਲ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ Essai de Semantique ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਫ਼ਾਦਰ ਆਫ਼ ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸੰਨ 1900 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਪਦ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗੌਲਿਆ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਲਿਨਮੈਨ (Charles R. Linman) ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ ਜਾਂ ਸੀਮਾਂਸੀਆਲੋਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਸੀਮਾਂਸੀਆਲੋਜੀ, ਦੀ ਮਦ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਲ (Paul) ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਆਈ, ਜੋ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਲਬਧੀ ਹੈ। ਪਾਲ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਟਰੋਂਗ, ਲੇਗਮੈਨ ਅਤੇ ਵਹੀਲਰ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਵਹੀਲਰ (Benjamin Ide Wheeler, 1902) ਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1913 ਵਿਚ ਕੇ. ਨੀਰੋਪ ਨੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1920 ਈ. ਵਿਚ ਫਾਕ, ਹੇਮਫੀਲਡ, ਕਾਰਮੇਈ, ਵੈਲੈਂਡਰ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਆਏ। ਪ੍ਰੋ. ਹੰਸਰਬਰ ਨੇ ਅਰਥ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਫਰਾਇਡੀਅਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਸਿਉਰ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਚਿਹਨਕ ਤੇ ਚਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। 1925 ਈ. ਵਿਚ ਆਗਡੇਨ ਅਤੇ ਰਿਚਰਡਜ਼ (Ogden and Richard) ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਰਥ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Meaning) ਆਈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰੋ. ਸਟਰਨ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ। 1931 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਸਟਰਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "Meaning and Change of Meaning ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ 'ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ। 1933 ਈ. ਵਿਚ ਪੋਲਿਸ਼ ਗਣਿਤ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਰਜਵਸਕੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "Science and Semantics ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਉਪਰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਰਨੇਪ, ਰੋਸੇਪ, ਐਡਮਸਕਾਫ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਅੱਜ-ਕੱਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ETC ਨਾਮਕ ਰਸਾਲਾ ਇਸੇ 'ਸ਼ੁੱਧ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਸੰਨ 1951 ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਸਟੀਫੈ ਨ ਉਲਮੈਨ ਨੇ 'Principle of Semantics ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਜੋ ਬ੍ਰੀਲ ਦੀ 'Essai de Semantique' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਲਬਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਤੇ ਕ੍ਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'Words and their uses' ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਉੱਪਰ ਦੂਜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਘੂ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਦੇਣ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਖੰਟੂ ਦਾ 'ਅਭਿਯਾ ਅਤੇ ਅਭਿਹਿਤ' ਗ੍ਰੰਥ ਤਥਾ ਯਾਸਕ ਦਾ 'ਨਿਰੁਕਤ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਨਿਰੁਕਤ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਯਾਸਕ ਦੇ ਨਿਰੁਕਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤੰਜਲੀ ਰਚਿਤ "ਮਹਾਂਭਾਸ਼ਯ ਅਤੇ ਭਰਤਰੀ ਹਰੀ ਰਚਿਤ ਵਾਕਯਪਦੀਯ' ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਾਰਜ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਡਾ. ਸਿਧੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਾ, ਡਾ. ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਸਕਸੈਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਹੇਮੰਤ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਖੋਲਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਡਾ. ਕਪਿਲ ਦੇਵ ਵਿਵੇਦੀ ਨੇ 'ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦਰਸ਼ਨ' ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1959 ਈ. ਵਿਚ ਡਾ.

ਹਰਦੇਵ ਬਾਹਰੀ ਨੇ 'ਹਿੰਦੀ ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ੇਖ ਗੁੰਥ ਨੇਮੀ ਚੰਦ ਸ਼੍ਰੀਮਾਲ ਨੇ "ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰ 1967 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ ਉੱਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਅਕਤੀਵਾਚਕ ਨਾਮ, ਲੋਕਿਕ ਵਿਉਂਤਪਤੀ, ਭਾਵਾਤਮਕ ਅਰਥ, ਸ਼ੱਪਸ਼ਟਤਾ, ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਰੂਪ, ਵਿਵਰਜਿਤ ਜਾਂ ਟੈਬ ਆਦਿ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਆਰੇ ਨੇ ਮਿਥਿਆ ਅਰਥ ਵਿਕਾਸ ਤਥਾ ਪ੍ਰੋ. ਮੈਕਾਇਲ ਨੇ ਕੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਰਥ ਰੂਪ ਆਦਿ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਨਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਡਾ. ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਬਾਸੀ, ਡਾ. ਚਮਨ ਲਾਲ, ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਗੁਪਤਾ, ਡਾ. ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ

ਗਿਲਬਰਟ ਅਤੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ "An eminent logician, who can make it clear to you, that black is white, when looked at from the proper point of view. A marvellous Philologist, who will undertake to show that yes is, but another and nearest form of no."

ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਬਦਲਾਅ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਰਥ ਸੀਮਾ ਵਧਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਦੇ ਦਾਇਰਾ ਸੰਗੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਅਰਥ ਸਬਲ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਦੁਰਬਲ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀਨ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੰਕੋਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਵੀਨ ਆਦੇਸ਼ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਰਥ ਉੱਚਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ (ਉਤਕਰਸ਼), ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ (ਅਪਕਰਸ਼)। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਸ ਅਰਥ ਸੀਮਾ ਦੇ ਘਟਾਅ-ਵਧਾਅ-ਬਦਲਾਅ ਜਾਂ ਉੱਠਣੀ-ਪਤਨ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਰਥ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

1. ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ: -

1. ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ 2. ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ
3. ਅਰਥਾਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ:
  1. ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼
  2. ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ਼
  3. ਸਬਲੀਕਰਣ
  4. ਨਿਰਬਲੀਕਰਣ

ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ

1. ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ:- ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਬਾਹਰੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:- "ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਐਨਾ ਸਧਾਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਮਾਈਕਲ ਬ੍ਰੀਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਜੋ ਸਧਾਰਨ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਵ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ:-

(ੳ) 'ਤੇਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਰਥ ਸੀ 'ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਤੇਲ' ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇਲ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰੋਂ ਦਾ ਤੇਲ, ਤੇਰੀਏ ਦਾ, ਮੂੰਗਫਲੀ ਦਾ, ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ, ਲੱਗ ਆਦਿ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਤੇਲ ਸ਼ਬਦ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਛੀ ਦਾ ਤੇਲ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਲ ਸ਼ਬਦ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਕਹਾਵਤਾਂ ਵੀ ਜੁੜ ਗਈਆਂ ਹਨ:

- ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤੇਲ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਅ) 'ਪ੍ਰਵੀਨ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸੀ- "ਵਧੀਆ ਵੀਣਾ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਜਾਂ ਚਤੁਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਭੋਜਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਹੈ।

(ੲ) "ਸਿਆਹੀ" ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਕੇਵਲ ਸਿਆਹੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਆਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ 'ਕਾਲਾ' ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਹਰ ਰੰਗ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨੀਲੀ, ਲਾਲ, ਪੀਲੀ, ਹਰੀ ਹੋਵੇ, ਲਈ ਸਿਆਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਪਏ ਕਾਲੇ ਦਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਆਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਅਰਥ 'ਕਾਲਾ' ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

(ਸ) 'ਕੱਲ੍ਹ' ਸ਼ਬਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਬੀੜ ਚੁੱਕੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਹ) "ਪਰਸੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਪਰਸਵ: ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਸੋਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਕਾਲ ਦੋਨਾਂ ਪਰਸੋਂ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਕ) 'ਨਿਪੁੰਨ' ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਅਰਥ- ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਪੁੰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਜਾਂ ਖਿਡੌਣੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਬਿਜਲੀ ਵਾਲਾ, ਟੋਕਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋ ਮਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ ਨਿਪੁੰਨ ਚੋਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਖ) 'ਪੰਡਿਤ' ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਰਥ ਸੀ 'ਵਿਦਵਾਨ- ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਰੰਤੂ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਬਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇ।

(ਗ) 'ਸਬਜ਼ੀ' ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਅਰਥ ਸੀ 'ਹਰੀ ਤਰਕਾਰੀ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੇਵਲ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ (ਸਬਜ਼ੀਆਂ) ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਬੈਂਗਣ, ਆਲੂ, ਅਰਬੀ, ਜਿੰਮੀਕੰਦ, ਸਲਗਮ ਆਦਿ ਸਭ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਘ) "ਗਵੇਸ਼ਣ" ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਰਥ 'ਗਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਙ) 'ਦਾਰੂ' ਦਾ ਅਰਥ ਦਵਾਈ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ 'ਦਾਰੂ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਦਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਰੂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਦਬਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਸਮੱਗਰੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ 'ਬਿਜਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਇਲੈਕਟਰੀਸਿਟੀ ਦਾ ਪਰਿਆਏ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਘਰ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਖੰਭਾ, ਬਿਜਲੀ ਆਨ ਕਰਨੀ, ਬਿਜਲੀ ਮਾਫ਼ ਕਰਨੀ, ਬਿਜਲੀ ਚਲੀ ਗਈ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਮੀਟਰ, ਬਿਜਲੀ ਵਾਲਾ, ਬਿਜਲੀ ਚਮਕਣੀ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸ਼ਾਕ, ਬਿਜਲੀ ਸ਼ਾਟ ਕਰਦੀ ਏ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਵਿਚ, ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤਾਰ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਵਾਚਕ ਨਾਂਵ ਜਾਤੀਵਾਚਕ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸੱਤਵਾਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਹਰੀਸਚੰਦਰ' ਕਹਿਣ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਧਰ ਦੀ ਗੱਲ ਉਧਰ ਦੱਸ ਕੇ ਝਗੜਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਾਰਦ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕਹਾਵਤ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, "ਘਰ ਦਾ ਭੇਤੀ ਲੰਕਾ ਢਾਏ। ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਕਾਲੀਦਾਸ,

ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ, ਕੀਟਸ ਆਦਿ ਨਾਂ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2, **ਅਰਥ ਸੰਕੇਚ** :- ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਬ੍ਰੀਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸੰਕੇਚ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਓਨੇ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣਗੇ। ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਦਾ ਵਾਹਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਸੰਕੇਚ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ “ਅਰਥ ਦਾ ਸੀਮਤ ਹੋਣਾ।

(ੳ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ‘ਮ੍ਰਿਗ’ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਜਾਨਵਰਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਇਹ ਪਸ਼ੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) “ਗੋ” ਦਾ ਅਰਥ- ‘ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਗਾਂ, ਬੈਲ, ਘੋੜਾ, ਗਧਾ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ “ਗੋ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਕੇਵਲ ‘ਗਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) “ਨੇਤਰ” ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ - ‘ਚਮਕਣ ਵਾਲਾ, ਚਾਨਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਕੇਵਲ ਅੱਖਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ‘ਸੱਪ’ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਰੀਂਗਣ ਵਾਲੇ ਕੀੜਿਆਂ ਦਾ ਬੋਧਕ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੀੜੇ ਸੱਪ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ‘ਸ਼ਰਾਧ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਰਾਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਕ) ਪਹਿਲਾਂ ‘ਵੇਦਨਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਪੀੜਾ, ਕਸਟ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਖ) “ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਦਯਾ ਨਾਲ ਓਨਾ ਹੀ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ। ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਨਫ਼ਰਤ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਗ) ਜਗਤ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ “ਖੂਬ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂ ਤਾਂ ਆ ਹੀ ਜਾਣਗੇ। ਰੇਲ, ਮੋਟੋਸਾਈਕਲ ਵੀ ਜਗਤ ਕਹਾਉਣਗੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਜਗਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਘ) ਮਰਗਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹਰ ਥਾ ਦੇ ਪੰਛੀ ਲਈ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਰਥ ਸਿਰਫ ਕੁੱਕੜ ਹੈ।

(ਙ) ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਰਥ ਭੁਲੇਖਾਂ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖ ਆਦਿ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਮਾਇਆ ਸਿਰਫ ਧਨ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਚ) ਸੁਰਖੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - “ਲਾਲੀ ਪਰ ਹੁਣ ਹਰ ਲਾਲ ਚੀਜ਼ ਸੁਰਖੀ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ। ਸੁਰਖੀ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੰਗਾਰ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਵਸਤ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਬੁੱਲਾਂ ਤੇ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਮ ਨਾਂਵ ਤੋਂ ਖਾਸ ਨਾਂਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਅਰਥ ਸੰਕੇਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਇਕ ਖਾਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਅਰਥ ਸੰਕੇਚ ਸਮਾਸ, ਅਗੇਤਰ, ਪਿਛੇਤਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਲਾਂਬਰ, ਪੀਤਾਂਬਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਨੀਲੇ ਜਾਂ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬਲਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਗੇਤਰ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਅਗੇਤਰ ਲਗਾ ਕੇ ਬਣੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਸੰਚਾਰ, ਵਿਚਾਰ, ਉਪਚਾਰ ਸੀਮਿਤ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਅੱਗੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਅਰਥ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਲ ਗੁਲਾਬ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਗੁਲਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਰਾ, ਪੀਲਾ, ਗੁਲਾਬੀ, ਕਾਲਾ ਆਦਿ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸੰਕੁਚਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਰਸ ਸ਼ਬਦ, ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਸ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਜਾਂ ਕਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੇ ਰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ

ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਛੇਤਰ ਨਾਲ ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ 'ਮਾਸ' ਤੋਂ 'ਮਸੂੜਾ' ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਪਿਛੇਤਰ ਕਰਕੇ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਮਤਿ, ਮਤ, ਮਨਨ, ਮਾਨਮਾਰ ਸ਼ਬਦ ਬਣੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਅਲਗ ਅਰਥ ਹਨ।

ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਫਲ ਨਾ ਦੱਸਦਾ ਹੋਵੇ।

3. ਅਰਥਾਦੇਸ਼:- ਅਰਥ ਆਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ -ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਰਥ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ, ਜਿਸਦਾ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰਹੇ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਰਥ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਰਥ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੂਸਰਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ | ਪਹਿਲਾ ਅਰਥ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਹੀ ਅਰਥਾਦੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਅਰਥ ਦਾ ਸੰਕੋਚ

(ਉ) ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ 'ਅਸੁਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੇਵਤਾ ਲਈ ਤੇ 'ਸੁਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੈਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੈਤ ਲਈ 'ਅਸੁਰ' ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸੁਰ ਦੇਵਤਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

(ਅ) ਵਰ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਸ਼੍ਰੈਸਠ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ 'ਦੁਲਹਾ' ਦੇ ਲਈ ਚਲਦਾ ਹੈ।

(ੲ) "ਮੈਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਰਥ ਸੀ 'ਮੁਨੀਆਂ ਵਰਗਾ ਆਦਾਰ ਵਿਚਾਰ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਮੁਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਪੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਨੀ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚੁੱਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਚੁੱਪ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਨ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਤੂੰ ਕੀ ਮੈਨ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ?'"

(ਸ) ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ 'ਬੋਧ' ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ ਬੁੱਧੂ ਮੂਰਖ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਹ) "ਸਾਧੂ" ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ 'ਸਦਾਚਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ। ਇਹੀ ਅਰਥ ਹੁਣ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ 'ਸਾਹੂ ਦਾ ਅਰਥ 'ਧਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਕ) "ਗ੍ਰਹਿ" ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਘਰ ਪਰ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ "ਘਰ" ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਖ) 'ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਪਹਿਲਾਂ 'ਦੇਵਵਾਣੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਲਈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਗ) 'ਸਾਹਸ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮੂਲ ਅਰਥ ਚੇਰੀ, ਡਾਕਾ, ਵਿਭਚਾਰ ਜਾਂ ਹੱਤਿਆ ਆਦਿ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸਾਹਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਬਲਿਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵੀ।

(ਘ) "ਪਾਖੰਡ" ਦਾ ਮੂਲ 'ਪਾਸੰਡ' ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਫਿਰਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਪਾਲੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਅਰਥ ਦੰਭ, ਜਾਲ, ਮਕਾਰ, ਦਿਖਾਵਾ ਆਦਿ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਙ) "ਮੁਸ਼ਕ" ਦਾ ਅਰਥ ਕਸਤੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਬਦਬੂ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਚ) "ਦੋਹਤਰੀ" ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ 'ਦੁੱਧ ਚੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਧੀ ਦੀ ਧੀ ਹੈ।

(ਛ) 'ਗੋਸ਼ਠੀ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ 'ਗਊਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗੱਲਬਾਤ ਭਾਵ ਸਭਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ

(ਜ) " ਗੰਵਾਰਦਾ ਅਰਥ 'ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਭਾਵ 'ਪਿੰਡ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ਬਦ "ਅਨਪੜ੍ਹ", 'ਮੂਰਖ' ਆਦਿ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(3) 'ਮੰਦਰ' ਦਾ ਅਰਥ "ਘਰ" ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਵ ਮੰਦਰ ਹੈ।

(ਵ) ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਟ) ਅਭਿਆਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ 'ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਲਈ ਤੀਰ ਸੁੱਟਣਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਵਾਂ ਅਰਥ 'ਮੁੜ-ਮੁੜ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ' ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਰਥਾਦੇਸ਼ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਅਰਥ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਉੱਨਤ ਅਰਥ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆ ਜਾਵੇ, ਨਿੱਘਰਿਆ ਹੋਇਆ ਅਰਥ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਵੇ, ਅਰਥ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚਮਕ ਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼
2. ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ਼
3. ਸ਼ਬਲੀਕਰਣ
4. ਨਿਰਬਲੀਕਰਣ

1. ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼- ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਭੈੜੇ ਅਤੇ ਗੀਣ ਅਰਥ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਾਈਕਲ ਬ੍ਰੇਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, "ਨਿਮਰਤਾ ਇਕ ਸੁਧਾਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਨੋਖਾ ਬੰਧਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣਾ ਭੈੜਾ ਅਰਥ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਤਰਤਾ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਣ ਅਤੇ ਕੁਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(ਉ) 'ਸਾਹਸ' ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਡਕੈਤੀ ਆਦਿ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਵਧੀਆਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਾਹਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ "ਸਾਹਸੀ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) "ਕੱਪੜਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਰਪਟ" ਅਤੇ ਪਾਲੀ 'ਕਪੱਟ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਫਟੇ ਵਸਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਰੋਸ਼ਮੀ, ਨਾਇਲੋਨ ਟੈਰੀਲਿਨ, ਟੈਰੀਕੋਟ, ਉਨੀ ਆਦਿ ਵਧੀਆਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਸਤਰਾਂ ਲਈ 'ਕੱਪੜਾ' ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਭੈੜੇ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ 'ਭਿਆਨਕ' ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇਕ ਦੇਵਤੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

(ਸ) "ਖਸਮ" ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਦੁਸ਼ਮਣ' ਸੀ ਪਰ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਹੁਣ ਇਹ 'ਪਤੀ' ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਫਰੰਗੀ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਡਾਕੂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਰਪਵਾਸੀ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਕ) "ਮੁਗਧ" ਦਾ ਅਰਥ ਪਹਿਲਾਂ 'ਮੂਰਖ' ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ 'ਮੋਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਖ) "ਪਗੜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਸਿਰ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਵਸਤਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇੱਜ਼ਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਗੜੀ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖੀ - ਵਾਕ ਵਿਚ ਪਗੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

(ਗ) ਮੱਖਣ ਚੋਰ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਮੱਖਣ ਚੁਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੱਖਣ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਖਾਂਦੇ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਘ) ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਅਰਥ-ਉੱਚਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਉੱਘਾ' ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ "ਪਾਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ" ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਸਿਰਕੱਢ ਹੈ।

2. ਅਰਥ-ਅਪਕਰਸ:- ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਰਥ-ਅਪਕਰਸ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ) 'ਹਰਿਜਨ' ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਭਗਤ ਜਨਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ 'ਅਛੂਤ' ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਹੈ।

(ਅ) ਪਹਿਲਾਂ "ਮਹਾਰਾਜ" ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਅੱਜ-ਕੱਲ ਇਹ ਰਸੋਈਏ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

(ੲ) "ਜਮਾਂਦਾਰ" ਫੌਜ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਅਹੁਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਭੰਗੀ ਨੂੰ ਜਮਾਂਦਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਮਧੁਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਮਿੱਠਾ । ਭੋਜਪੁਰੀ ਦਾ 'ਮਾਹਰ' ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਜ਼ਹਿਰ'।

(ਹ) 'ਸਿਆਣਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਗਿਆਨਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ "ਸਿਆਣਾ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਕ) ਪਹਿਲਾਂ 'ਗਰਭਣੀ' ਅਤੇ 'ਗਾਭਿਨ' ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ 'ਗਰਭਣੀ' ਕੇਵਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ 'ਗਾਭਿਨ' ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਖ) ਦਰਾਵੜ ਸ਼ਬਦ 'ਪਿੱਲਾ' ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਬੱਚਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਗ) ਜੈਨ ਮੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਗਨ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਨੰਗਾ ਅਤੇ ਲੁੱਚਾ ਦੇ ਅਰਥ ਕਾਫ਼ੀ ਬੁਰੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁੰਡੇ-ਬਦਮਾਸ਼ ਲਈ।

(ਘ) "ਉਸਤਾਦ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਸੀ, ਫਿਰ ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਇਹ 'ਚਲਾਕ ਆਦਮੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੜ) ਲਿੰਗ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ 'ਲੱਛਣ ਜਾਂ 'ਚਿੰਨ' ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ 'ਇੰਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼' ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਰਥ-ਅਪਕਰਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਅਰਥ ਜਾਂ ਭਾਵ ਵਰਤਮਾਨ ਅਰਥ/

ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ	ਨਾਰਦ ਇਕ ਮੁਨੀ ਦਾ ਨਾਂ	ਚੁਗਲਖੋਰ
ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਇੱਕ ਰਾਜਾ ਦਾ ਨਾਂ	ਕੰਸ	ਨਿਰਦਈ

ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੁਰ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਵਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਰ ਦਾ ਅਰਥ : ਰਾਖਸ਼। ਹੁਣ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ "

ਰਾਖਸ਼' ਅਤੇ 'ਸੁਰ' ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ਼ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3 ਸਬਲੀਕਰਣ (Litotes) :- ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਹਤ ਉਮਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਬ-ਦੁਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ , ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਸਬਲ-ਨਿਰਬਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਸੁਹਾਗ ਸੁਭਾਗ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ "ਅਤਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਆਚਰਣ ਦੀ ਅਤਿ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਅਤਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਅਧਿਕ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਸਤਿਆਨਾਸ਼ ਸਤਿਆ+ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅੱਜ-ਕੱਲ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਂਲੀਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੈ। ਵਿਸਮਿਕ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਰਾਮ-ਰਾਮ, ਵਾਹ-ਵਾਹ, ਸੀ-ਸੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਸਬਲੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਨਿਰਬਲੀਕਰਣ (Hyperbole):- ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹਾਈਪਰਬੋਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਵੱਡੇ ਅਰਥ ਵਾਲੇ । ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਰਥ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਉਸਦੀ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ,

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬੂ, ਨੇਤਾ, ਦੇਵੀ (ਧਾ ਦੇਵੀ, ਕਮਲਾ ਦੇਵੀ, ਸੁਨੀਤਾ ਦੇਵੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਵੀ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ), ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਆਏ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ :

- (ੳ) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਤਮਾ-ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ਅ) ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ
- (ੲ) ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ਸ) ਅਰਥ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ਹ) ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਤੇ ਪੱਧਤੀ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਕ) ਅਰਥ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (੫) ਅਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ਗ) ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (੫) ਅਰਥ ਬੋਧ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਾਧਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਾ
- (੩) ਨਵੀਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਚ) ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ।
- (ਛ) ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ਜ) ਸ਼ਬਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਵਸਥਤ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ਝ) ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

‘ਸੀਮਾਂਟਿਕਸ’ ---ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ

ਅਰਥ ਬੋਧ---ਵਿਵੇਚਨ

ਨਵੀਨ ਸ਼ਬਦ---ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ

ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ---ਅਰਥ ਬਦਲੀ

ਥੀਊਰੀ ---ਸਿਧਾਂਤ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਅਰਥ-ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ :

(ੳ) ਸੱਪ

(ਅ) ਮਾਰਗ

(ੲ) ਸਰਪ

(ਸ) ਤੇਲ .....

2. ਅਰਥ-ਵਿਸਤਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ :

(ਉ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਵਧ ਜਾਣਾ .....

(ਅ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਘਟ ਜਾਣਾ

(ੲ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹੀ ਰਹਿਣਾ

(ਸ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਣੀ

3. ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ :

(ਉ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਵਧ ਜਾਣਾ

(ਅ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਘਟ ਜਾਣਾ .....

(ੲ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹੀ ਰਹਿਣਾ ।

(ਸ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਣੀ।

4. ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ :

(ਉ) ਤੇਲ

(ਅ) ਸਿਆਹੀ

(ੲ) ਮ੍ਰਿਗ.....

(ਸ) ਓ ਤੇ ਅ ਦੇਵੇਂ

5. ਅਰਥ-ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ:

(ਉ) ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ, ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ, ਅਰਥ ਉੱਚਤਾ .....

(ਅ) ਅਰਥ ਆਦੇਸ਼, ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ, ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ

(ੲ) ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ, ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ, ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ

(ਸ) ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ, ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ, ਅਰਥ ਉੱਚਤਾ

6. ਘਰਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਦਿਸ਼ਾ ਹੈ

ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ

ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼

ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ.....

ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ਼

7. ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼ ਹੈ

ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ....

ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ

ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ

ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ

ਵਾਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ

8. ਗਿਆਨੀ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ

ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ਼ .....
ਅਰਥ ਵਿਆਪਕਤਾ
ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼
ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ

9. ਪੰਡਤ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ

ਅਰਥ ਵਿਆਪਕਤਾ
ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼
ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ਼ .....
ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ

10. ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ

ਸਮਾਜਿਕ .....
ਰਾਜਨੀਤਕ
ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ
ਧਾਰਮਿਕ

11. ਅਪੋਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

(ਉ) ਬੋਧੀ ਸਕੂਲ .....
(ਅ) ਨਯਾਨ ਸਕੂਲ
(ੲ) ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ
(ਸ) ਅਲੰਕਾਰ

12. ਅਪੋਹ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ :

(ਉ) ਅਪਨਾਉਣਾ
(ਅ) ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ
(ੲ) ਨਕਾਰਨਾ .....
(ਸ) ਕੱਢਣਾ

13. ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ

ੳ. 1
ਅ. 2
ੲ. 3.....

ਸ. 4

14. ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੀਮਾਂਟਿਕ ਸ਼ਬਦ ਕਦ ਘੜਿਆ ਗਿਆ।

ੳ. 1893.....

ਅ. 1895

ੲ. 1900

ਸ. 1902

15. ਸਫੇਟ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ

ੳ. ਅਨੰਦ ਵਰਧਨ

ਅ. ਭਰਤਰੀ ਹਰੀ...

ੲ. ਕਸ਼ਮੇਦਰ

ਸ. ਭਰਤਮੁੱਨੀ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ
2. ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ
3. ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਰਗ ਹਨ।
4. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਲਿਖੋ।
5. ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ.ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%85%E0%A8%B0%E0%A8%A5-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8>

<https://www.youtube.com/watch?v=bfjolsklp8>

ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ

<http://punjabi-univ2.pugmarks.in/topic.aspx?txt=%E0%A8%85%E0%A8%B0%E0%A8%A5-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8>

ਅਧਿਆਇ-10: ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮੌਹਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਣਗੇ
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਣਗੇ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਗੇ
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਖ-ਵਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੋਸ਼, ਸ਼ਬਦ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਆਦਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਵੱਲੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਘਟ ਗਈ ਹੈ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ :

- (1) ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਗਿਆਨ ਵਾਂਗ, ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵਿਧੀ (objectively) ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (2) ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨਿਆਇ (logic), ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬੰਨਵੀਂ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ 'ਗਾਂ' ਦਾ ਅਰਥ ਕਈ ਐਖਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਗਾਂ' ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਇਹ 'ਮੱਝ' ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ? ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ। 'ਕੁਰਸੀ' ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਾਂਝ ਹੈ? ਪਰ ਸ਼ਬਦ 'ਸਚਾਈ, ਨੇਕੀ, ਸੁੰਦਰ', 'ਪਿਆਰਾ' ਦੀਆਂ ਕੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੱਛਣ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ? 'ਮੁੰਡਾ' ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਲੰਮਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਲੰਮਾ ਹੈ? ਕੀ 'ਇਹ ਕੰਧ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੈ' ਤੇ 'ਇਹ ਕੁੜੀ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੈ' ਵਿਚ "ਲੰਮੀ" ਦਾ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ? ਅਰਥਾਤ ਅਰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਾਂਗੇ' ਦੇ ਅਰਥ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਖ-ਵਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। 'ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਭਲੇ ਮਾਣਸ ਹੋ ਦੇ ਅਰਥ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। 'ਉਹ ਇਸ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ "ਉਹ ਇਸ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ 'ਰੋਟੀ' ਦੇ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਏਨੀ ਤਰਲਤਾ ਏਨੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਏਨਾ ਖੋਚਲਾਪਣ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਅਧਿਐਨ ਟੇਢੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ।

ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ

ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਜਾਇਜ਼ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਡੰਡਾ ਰੇਤ ਵਿਚ ਕਪਾਹ ਗਿਣਦਾ ਹੈ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਧ ਵਾਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਾਕ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ। ਕਿਉਂ? ਬਿਲਕੁਲ ਏਥੇ ਬਣਤਰ ਵਾਲਾ ਵਾਕ ਘੋੜਾ ਖੇਤ ਵਿਚ ਘਾਹ ਚਰਦਾ ਹੈ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਦੇ ਨਿਰਾਰਥਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਿਆਂ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ- ਡੰਡਾ ਗਿਣਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, 'ਰੇਤ' ਦਾ ਕਪਾਹ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, 'ਕਪਾਹ ਗਿਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਆਦਿ ਇਸ ਵਾਕ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੱਛਣ ਹਨ : ਅਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਜਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਸੂਚਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਇੰਝ ਸਾਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖ

ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਈਆਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ

- (1) ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚੱਕ, ਵੱਟ, ਛੱਟ', ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ table, week-weak, ਆਦਿ ਦੇ,

- (2) ਵਖ-ਵਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕੋ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਨਿੱਕਾ ਛੋਟਾ, ਲਾਗੇ/ਕੋਲ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ big/large ਆਦਿ ।
- (3) ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅੱਗੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ- 'ਘੋੜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਕ ਪਸ਼ੂ, ਇਕ ਵਚਨ, ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਭਾਵ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ
- (4) ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਰਥ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ bring up, carry out ਪੰਜਾਬੀ 'ਆ ਜਾ, ਬਹਿ ਜਾ, ਖਾ ਛਡ, ਭਰਜਾਈ (ਭਰਾ+ਜਾਈ)।
- (5) ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ--ਨਿੱਕਾ-ਵੱਡਾ, ਆਜਾ, ਅਤੇ
- (6) ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਟਾਹਲੀ' ਦੇ 'ਚੁੱਕ' ਵਿਚ, 'ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਇਆਣੇ' (ਬੱਚੇ) ਵਿੱਚ, ਆਦਿ ।

ਅਰਥਾਂਸ਼ ਤੇ ਰੂਪਾਂਸ਼

ਜੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੇ ਅਰਥ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ ਚੱਕ (ਕੁ ਮਿਆਰ ਦਾ, ਭੱਦਾ, ਖੂਹ ਦਾ ਆਦਿ) ਤਾਂ 'ਚੱਕ' ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਚਾਰਣ ਪੱਖੀ, ਜਾਂ ਕੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ (lexical word) ਕਹਾਂਗੇ। ਵਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ 'ਅਰਥ-ਪੱਖੀ (semantic word) ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਾਂਗੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਚੱਕ' ਤੇ 'ਚੱਕਾ' ਇੱਕ 'ਕੇਸ਼ੀ-ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਦੋ ਭਾਵਾਂਸ਼ੀ (morphological) ਰੂਪ ਹਨ -(ਕਈ ਲੇਖਕ 'ਚੱਕ' ਤੇ 'ਚਿੱਕ' ਨੂੰ ਭਾਵਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ)। ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ 'ਕੇਸ਼ੀ-ਸ਼ਬਦ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੱਕ¹, ਚੱਕ², ਚੱਕ³, ਆਦਿ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸ਼ਬਦ 'ਚੱਕ' ਦੇ ਦੋ ਭਾਵਾਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਢੇ ਅਰਥਾਂਸ਼ ਹਨ-ਅਰਥਾਤ ਭਾਵਾਂਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਆ ਰੂਪਾਂਸ਼ (lexeme) ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਢੇ ਅਰਥਾਂਸ਼ (ਬਹੁਵਚਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ) ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਰੂਪਾਂਸ਼ (lexeme) ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥਾਂਸ਼ (sememe) ਹੋਣ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰੂਪਾਂਸ਼ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥਾਂਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੈ; ਅਥਵਾ ਇਹ ਬਹੁ-ਅਰਥਾਂਸ਼ੀ ਰੂਪਾਂਸ਼ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯਾਇਵਾਚੀ ਭਾਵਾਂਸ਼

ਇਕੋ ਅਰਥ ਵਾਲੇ ਵਖ-ਵਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯਾਇਵਾਚੀ (synonyms) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਸਲ ਪ੍ਰਯਾਇਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ big ਤੇ large ਬਹੁਤ ਜਗਾ ਬਦਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ big boy ਦੀ ਥਾਂ large boy ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਖੁਲਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਕਲਾ ਬਹੁਤ ਜਗਾ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਖੁਲਾ ਸਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਮੇਕਲਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਯਾਇਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਯਾਇਵਾਚੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਅੰਸ਼ਿਕ ਪਰਿਯਾਇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

ਅਰਥਾਂਸ਼ ਤੇ ਭਾਵਾਂਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ

ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਘੜੀ ਦਾ ਅਰਥ ਟਾਈਮ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਜੰਤਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇ. ਵ. ਇ. ਲਿ, ਆ ਅਰਥਾਂਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਰ ਨਾਂਵ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਵਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨਾਂਵਾਂ ਵਿਚ ਵਚਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਖ-ਵਖ ਅਰਥਾਂਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੂਪਾਂਸ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਤੋਂ ਨਿਖੜਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਘੜੀ' ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਸਮਿਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਹੱਥ' ਵਿਚ ਨਾਂ 'ਹੱਥ' ਪੁਲਿੰਗ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ਬਦ 'ਹੱਥ' ਦੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਪੁਲਿੰਗ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ। ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਘੜੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ -ਈ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂਵ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਈ ਅਰਥਾਂਸ਼ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਬਦ 'ਪਸ਼ੂ' ਪੁਲਿੰਗ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਲਿੰਗ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹੈ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਨਰ, ਮਾਦਾ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਡੰਗਰ ਹੋਣਗੇ। ਇਵੇਂ 'ਡਾਰ' ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹੈ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਹੀਂ। ਹੱਥ 'ਕੰਨ' 'ਛੱਤ' ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲਿੰਗ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਲਿੰਗ ਹੋਵੇ।

ਅਰਥਾਂਸ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਫਲਾਣਾ 'ਘੋੜੀਆਂ' ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਏਥੇ ਸ਼ਬਦ 'ਘੋੜੀਆਂ' ਦਾ ਲਿੰਗ-ਵਚਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇ ਕਹੀਏ 'ਉਹ ਘੋੜੀਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਹੈ' ਤਾਂ ਲਿੰਗ ਵਚਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਘੋੜੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਘੋੜੀਆਂ, ਘੋੜੇ ਦੋਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਘੋੜੀਆਂ ਦਾ ਲਿੰਗ-ਵਚਨ ਵਾਲਾ ਅੰਸ਼ ਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ; ਪ੍ਰੰਤੂ ਘੋੜੀਆਂ ਦਾ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ।

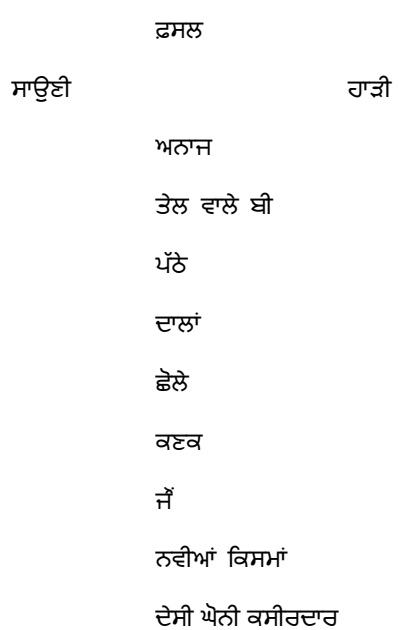
ਵਿਰੋਧ-ਅਰਥੀ ਭਾਵਾਂਸ਼

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵਿਰੋਧੀ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਪ੍ਰਯਾਇਵਾਚੀ (antonyms) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਨਿੱਕਾ' ਤੇ "ਵੱਡਾ" ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੋ। 'ਨਿੱਕਾ' ਉਹ ਹੈ, ਜੋ 'ਵੱਡਾ' ਨਹੀਂ। ਇਵੇਂ ਹੀ 'ਬੁਰਾ' ਉਹ ਹੈ ਜੋ "ਚੰਗਾ" ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਆ' ਤੇ 'ਜਾਂ' ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਇਸੇ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ 'ਜਾਂ' ਉਹ ਹੈ ਜੋ 'ਆ' ਨਹੀਂ। ਫੇਰ 'ਨਿੱਕਾ' ਤੇ ਵੱਡਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਥਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਖੋ-ਵਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਐਧਰ' ਤੇ 'ਰੈਦਰ' 'ਐਥੇ' ਤੇ 'ਰੈਥੇ' ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਨ। 'ਰੈਥੇ' ਤੇ 'ਰੈਧਰ' ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ, ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਹਟਵੇਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਈ-ਪੱਖੀ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ--'ਖਲੇ ਜਾਂ' ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ 'ਬਹਿ ਜਾਂ' ਵੀ ਹੈ, 'ਤੁਰ ਪਾਓ' ਵੀ, ਅਤੇ 'ਨਾ ਖਲੇ' ਵੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਜੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਤਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੀਮਿਤ। ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਮਰਾ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ? ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਕਮਰਾ ਕਿੰਨਾ ਛੋਟਾ ਹੈ?' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਵੱਡਾ' ਏਥੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਨਿੱਕਾ' ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ। 'ਨਿੱਕਾ' ਸੀਮਿਤ ਹੈ, 'ਵੱਡਾ' ਵਿਸਤਰਿਤ। ਏਵੇਂ ਹੀ 'ਦੂਰ' ਵਿਸਤਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਏਥੋਂ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਹੈ?' ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਨੇੜੇ' ਸੀਮਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਏਥੋਂ ਕਿੰਨਾ ਨੇੜੇ ਹੈ?'

ਸਮਿਲਤ ਅਰਥ

ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਸਥਦ ਮਾਪੇ' ਵਿਚ 'ਮਾਂ' ਤੇ 'ਪਿਉ' ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਲੰਮਾ ਸ਼ਿਜਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ "ਫਸਲ" ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ; ਪਹਿਲਾਂ ਫਸਲ' ਹਾੜੀ ਦੀ ਜਾਂ ਸਾਉਣੀ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾੜੀ ਵਿਚ ਅਨਾਜ, ਤੇਲ ਦੇ ਬੀਜ, ਪੱਠੇ, ਦਾਲਾਂ ਆਦਿ ਫਸਲ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਅਨਾਜ ਵਿਚ, ਕਣਕ, ਛੋਲੇ, ਜੌਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਣਕ ਵਿਚ ਦੇਸੀ, ਨਵੇਂ ਬੀ ਆਦਿ। 'ਦੇਸੀ' ਵਿਚ ਕਸੀਰਦਾਰ, ਘੋਨੀ, ਵਡਾਣਕ ਆਦਿ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰ ਰਾਹੀਂ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੇ ਨਾਂਵ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਨਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ।
ਅਰਥ-ਸੀਮਾਵਾਂ

ਅਰਥ-ਵਿਉਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪ, ਅਰਥਾਤ ਅਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਖ-ਵਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਚਾਚਾ' ਸ਼ਿਰਫ ਪਿਉ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪਿਉ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ 'ਚਾਚਾ' ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਅੰਕਲ (uncle) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚਾਚਾ, ਤਾਇਆ, ਮਾਮਾ, ਮਾਸਤ, ਫੁਫੜ ਆਦਿ ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਸਮਾਨੀ ਪੀਘ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸੱਤ ਰੰਗ ਗਿਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛੇ ਤੇ ਰੋਡੇਸੀਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ। ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਪਾਹ ਦੀ ਖੜੀ ਫਸਲ ਤੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਕਪਾਹ, ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ 'ਕਪਾਹ' ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਖੜੀ ਫਸਲ ਨੂੰ 'ਵਨਵਾੜ' ਤੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਕਪਾਹ ਨੂੰ 'ਫੁਟੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਵਸਤ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਇਕਾਈਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਚਲਦੀ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਵਿੰਡ (wind) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਲਈ ਆਮ ਸ਼ਬਦ ਏਅਰ (air) ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੇ ਇਹ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਗੋਲਦੇ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਵਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਵਾਕਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਚਾ ਮਕਾਨ, ਉੱਚਾ ਪਹਾੜ, ਉੱਚਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਉੱਚਾ ਦੇ ਅਰਥ ਜਮੀਨ ਤੋਂ ਉਚਾਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉੱਚਾ ਆਦਰਸ਼ ਉੱਚਾ ਆਚਰਨ ਵਿਚ ਉਸੇ ਸ਼ਬਦ ਉੱਚਾ ਦੇ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੇ ਹਨ। ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆ ਜਾ ਤੇ ਜਾ ਆ, ਛੱਡ ਦੇ ਤੇ 'ਦੇ ਛੱਡ', 'ਨਾ ਜਾ ਤੇ 'ਜਾ ਨਾ', 'ਫਿਰ ਆ ਤੇ 'ਆ ਫਿਰ' ਸ਼ਬਦ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ।

ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਇੱਕੋ ਤਰਤੀਬ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਮੁੰਡਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ'। 'ਮੁੰਡਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ' ? ਮੁੰਡਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਫਰਕ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਤਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਵਾਕ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਅ (Pause) ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਚੱਲ ਤੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਚੱਲ ਤੂੰ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੈਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ' ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਅ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਅਰਥ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ।

ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਆਰ ਸਾਨੂੰ ਏਥੇ ਖਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਅਜਿਹਾ ਵਾਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ।

(1) ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਇਹ ਪਿਆਰ ਸਾਨੂੰ ਖਿੱਚ ਲਿਆਇਆ।

(2) ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਇਹ ਪਿਆਰ ਸਾਨੂੰ ਖਿੱਚ ਲਿਆਇਆ।

ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫਰਕ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਾਕ ਦੇ ਉਚਾਰਨ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ, ਠਹਿਰਾਅ, ਤਾਨ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾਹਰੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਾਕ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਇਹ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਅਥਵਾ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਈ ਪੱਖ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਜਾਨਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈਆਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਠਿਨਾਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਅਰਥ-ਪਰਿਵਰਤਨ

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ 'ਪਤਰ' ਸਿਰਫ਼ ਰੁੱਖ ਦੇ ਪੱਤੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਚਿੱਠੀ ਜਾਂ ਖਤ ਵੀ ਹੈ। 'ਗੋਸਾਈ ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ (ਗੁਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਕ ਗੋਤ ਵੀ ਹੈ। ਅਰਥ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਰਥ-ਵਿਸਤਾਰ, ਅਰਥ-ਸੰਕੋਚ ਤੇ ਅਰਥ- ਆਦੇਸ਼।

ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ (extension of meanings)

ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੋਕਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਤੇਲ' (ਤੇਲ) ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਸਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਕਈਆਂ ਬੀਆਂ ਦੇ ਸਤਾ ਨੂੰ 'ਤੇਲ ਆਖਦੇ ਹਾਂ; "ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਅਰਥ ਹੈ। ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 'ਤੇਲ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ' ਕਹਿਕੇ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇਲ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸਿਆਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ, ਨੀਲੀ ਸਿਆਹੀ, ਆਦਿ ਕਈਆਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿਰਫ਼ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਸੋ ਲਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਬੀਤ ਚੁਕੇ 'ਕਲ' ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਸੋ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਅਰਥ-ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ।

ਅਰਥ-ਸੰਕੋਚ (restriction of meaning)

ਕਈਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਨੇਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਚਮਕਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਖ ਨੂੰ ਨੇਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। 'ਮ੍ਰਿਗ' ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹਰ ਜੰਗਲੀ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਅੱਜ ਕੱਲ ਕੇਵਲ ਹਿਰਨ ਹੀ ਮਿਰਗ (ਮ੍ਰਿਗ) ਹੈ। 'ਸਰਪ' ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਰੈਂਗਣ ਵਾਲੇ ਜੰਤੂਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੀੜੇ (ਸੱਪ) ਲਈ।

ਅਰਥ-ਆਦੇਸ਼ (transfer of meaning)

ਜੇ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਆਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਅਸੁਰ' ਦੇਵਤੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਦਾਨੇਵ ਲਈ 'ਦੇਹਤਰ' ਦਾ ਭਾਵ, ਆਰੰਭ ਵਿਚ, ਗਾਂ ਚੌਣ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਅਜੋਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਧੀ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਦੇਹਤੀ ਜਾਂ ਦੇਹਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਖੀਰ (ਕਸ਼ੀਰ) ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੁਧ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜਕੱਲ ਖੀਰ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਰਿੱਧੇ ਚੌਲਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੰਸ਼

ਅਰਥ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਅਰਥ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਸੂਚੀ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ (ਕ) ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਗੱਡੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਸਤ ਆਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਟਰੇਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਗੱਡੀ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਏਵੇਂ ਹੀ ਟਰੇਨ ਦੇ ਕੰਪਾਰਟਮੈਂਟ ਲਈ 'ਡੱਬਾ' ਤੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਲਈ 'ਤਾਰ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ।

(ਖ) ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। 'ਨਲੂਆ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਥੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ 'ਥੰਮ' ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਹਨ। 'ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ੇਰ' ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਹਨ। ਏਵੇਂ ਹੀ 'ਚਿਮਚ' ਖੇਤਾ 'ਗਊ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਗ) ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿਚ ਸਿਸਟਮਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵੀ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਈ ਨੂੰ 'ਰਾਜ', ਝਾੜੂਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਜਮਾਦਾਰ' ਨੇਤਰਹੀਣ ਨੂੰ ਸੂਰਮਾ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਆ ਗਈ ਹੈ।

(ਘ) ਅਸੀਂ ਅਸੂਭ ਜਾਂ ਅਸਿਸਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮਰ ਗਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ', 'ਰੰਡੀ ਲਈ 'ਸਿਰ ਨੰਗੀ, ਟੱਟੀ ਲਈ 'ਬਾਥਰੂਮ ਆਦਿ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

(ਙ) ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਥਲਤਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਅਰਥ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਬੀਮਾਰ ਹੈ' ਲਈ 'ਢਿੱਲਾ ਹੈ', ਗੁੱਸੇ ਹੋਣਾ ਲਈ 'ਐਖੇ ਹੋਣਾ' ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ।

ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ?

ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ।

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

ਸੰਕੋਚ---ਥੋੜਾ

ਲਿਪੀਕਾਰ---ਬੋਲ ਕੇ ਟਾਇਪ ਕਰਨਾ ਵਾਲ ਸਾਫਟਵੇਅਰ

ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ---ਅਰਥ ਬਦਲੀ

ਅਰਥ ਅਧਿਐਨ---ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ

ਅਰਥ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ---ਅਰਥ ਬਦਲੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ

ੳ. ਕਸ਼ਮੇਦਰ

ਅ. ਭਰਤਰੀ ਹਰੀ

ੲ. ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ.....

ਸ. ਸਸਿਊਰ

2. ਅਰਥ-ਵਿਸਤਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ :

(ੳ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਵਧ ਜਾਣਾ .....

(ਅ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਘਟ ਜਾਣਾ

(ੲ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹੀ ਰਹਿਣਾ

(ਸ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਣੀ

3. ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ :

(ੳ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਵਧ ਜਾਣਾ

(ਅ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਘਟ ਜਾਣਾ .....

(ੲ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹੀ ਰਹਿਣਾ।

ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ

(ਸ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਣੀ।

4. ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ :

(ਉ) ਤੇਲ

(ਅ) ਸਿਆਹੀ

(ੲ) ਮ੍ਰਿਗਾ.....

(ਸ) ਓ ਤੇ ਅ ਦੋਵੇਂ

5. ਅਰਥ-ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ:

(ਉ)ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ, ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ, ਅਰਥ ਉੱਚਤਾ .....

(ਅ) ਅਰਥ ਆਦੇਸ਼, ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ, ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ

(ੲ) ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ, ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ, ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ

(ਸ) ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ, ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ, ਅਰਥ ਉੱਚਤਾ

6. ਘਰਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਦਿਸ਼ਾ ਹੈ

ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ

ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼

ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ.....

ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ਼

7. ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼ ਹੈ

ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ....

ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ

ਧੁਨੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ

ਵਾਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ

8. ਗਿਆਨੀ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ

ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ਼ .....

ਅਰਥ ਵਿਆਪਕਤਾ

ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼

ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ

9. ਪੰਡਤ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ

ਅਰਥ ਵਿਆਪਕਤਾ

ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼

ਅਰਥ ਅਪਕਰਸ਼ .....

ਅਰਥ ਸੰਕੋਚ

10. ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ

ਸਮਾਜਿਕ .....

ਰਾਜਨੀਤਕ

ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ

ਧਾਰਮਿਕ

11. ਅਪੇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

(ਉ) ਬੇਧੀ ਸਕੂਲ .....

(ਅ) ਨਯਾਨ ਸਕੂਲ

(ੲ) ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ

(ਸ) ਅਲੰਕਾਰ

12. ਅਪੇਹ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ :

(ਉ) ਅਪਨਾਉਣਾ

(ਅ) ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ

(ੲ) ਨਕਾਰਨਾ.....

(ਸ) ਕੱਢਣਾ

13. ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ

ੳ. 1

ਅ. 2

ੲ. 3.....

ਸ. 4

14. ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੀਮਾਂਟਿਕ ਸ਼ਬਦ ਕਦ ਘੜਿਆ ਗਿਆ।

ੳ. 1893.....

ਅ. 1895

ੲ. 1900

ਸ. 1902

15. ਸਫੇਟ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ

ੳ. ਅਨੰਦ ਵਰਧਨ

ਅ. ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ...

ੲ. ਕਸ਼ਮੇਦਰ

ਸ. ਭਰਥਮੁੱਨੀ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਅਰਥ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
4. ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰੋ।
5. ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਲਿਖੋ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<https://www.youtube.com/watch?v=bfjlnsklp8>

<http://punjabi-univ2.pugmarks.in/topic.aspx?txt=%E0%A8%85%E0%A8%B0%E0%A8%A5-%E0%A8%B5%E0%A8%BF%E0%A8%97%E0%A8%BF%E0%A8%86%E0%A8%A8>

<https://www.youtube.com/watch?v=eif4ieYgJlc>

ਅਧਿਆਇ-11: ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਚਣੌਤੀਆਂ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨਗੇ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਚਣੌਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ:

ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕੋਣ-ਕੋਣੇ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਮਾਣ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਸਰੋਤ ਵੱਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ

ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਹ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਰੰਤਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਜਿੰਨਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਜਬੂਰੀ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਵੱਸ ਪ੍ਰੇਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਖੜੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ

ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਰੁਜਗਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਪਾਰੀ ਉਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਵੇ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਇਕ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰੁਜਗਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵਰਤਾਰਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਪਿਆ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਉਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ:

ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆ ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ॥

ਗੁਰੂ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਕਰੁ ਲਾਵਹੁ ਗੋਬਰਿ ਤਰਣੁ ਨ ਜਾਈ॥

ਧੋਤੀ ਟਿਕਾ ਤੈ ਜਪਮਾਲੀ ਧਾਨੁ ਮਲੇਛਾਂ ਖਾਈ॥

ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ॥

ਛੋਡੀਲੇ ਪਾਖੰਡਾ॥ ਨਾਮਿ ਲਇਐ ਜਾਹਿ ਤਰੰਦਾ॥

ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਉਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੇਵਲ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਪਾਬੰਦ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ, ਮਰਯਾਦਾ ਜਾਂ ਜੀਵਨਜਾਚ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨਜਾਚ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੀਵਨਜਾਚ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਪਾਂਧੇ ਪਾਸੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਪਾਸੋਂ ਤੋਰਕੀ (ਫ਼ਾਰਸੀ) ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਅਜਿਹਾ ਖਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ - ਚੜ੍ਹਦਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦਾ ਪੰਜਾਬ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ (ਉਰਦੂ) ਲਿਪੀ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।¹⁵ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨਜਾਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਅਕਾਲ ਖਿੱਥਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਝੋਲੀ। ਜੁਗਤਿ ਕਾ ਟੋਪ ਗੁਰਮੁਖੀ ਬੋਲੀ।¹⁶ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਮਾਤ੍ਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਸੰਭਵ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਸ਼ੁਰੂਤੀ ਅਤੇ ਸਿਮਰਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਹ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਵਿਤਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਾਕਮਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ

ਅਪਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਹਰ ਵਾਣੀ ਰਦਤ ਮਲੇਛ

ਪੁਣਯਾਮ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਆਚਰਣੀ ਭਰੇ ਅੰਤਰ ਸੇਦ੍ਰੇਸ਼।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਰਜ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਠੇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਹ ਮਿਸਾਲ ਮਹੱਵਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਰਮੁਖੀ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇਵ ਬਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਖਾ ਮਨੁੱਖ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਕਾਰਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਧੇ ਸੋਢੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਖਿਆ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਮਾਧੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਘਿਉ ਭਾਵੇਂ ਧਾਤ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ। ਘਿਉ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਭਾਖਾ ਵਿਚ, ਇਹ ਸਰਬ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਧੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਭਾਖਾ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹⁸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪਰੇ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਕ ਯਾਤਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਏ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੀ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੱਜੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਆ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨੀ

ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਈ ਦੀ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ ਸਮੂਹ ਤੋਂ 8 ਦਸੰਬਰ 1941 ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਸੀ

ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਦਰਜਾ ਕਦੋਂ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਗਿਆ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ 2011 ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਭਾਰਤੋਂ ਹਰਿਸ਼ਚੰਦ੍ਰ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਉਘਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮਾਤ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ:

ਨਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਉਨਤੀ ਅਰੈ ਸਭ ਉਨਤੀ ਕੇ ਮੂਲ।

ਬਿਨ ਨਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨ ਕੇ ਮਿਟਤ ਨ ਹਿਯ ਕੇ ਸੂਲ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਹ ਉਘਾ ਕਵੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉਲਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿ ਕੇ ਜਦਪਿ ਸਭ ਗੁਨ ਹੋਤ ਪ੍ਰਵੀਨ।

ਪੈ ਨਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨ ਬਿਨ ਰਹਤ ਹੀਨ ਕੇ ਹੀਨ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਲਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਬੰਦ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਮੂਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਉਚਾ ਚੁੱਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ

ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਾ ਘਟਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਬਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਇਹ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮਿਹਨਤੀ, ਉਦਮੀ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਆਪਣੀ ਕਰਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਖੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜੀ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ

ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਝਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਇਆ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਰਾਸਤ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਭੂਮੀ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਹਨ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਰਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨਜਾਚ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਵਿਰਾਸਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨਜਾਚ, ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹ ਜੋਰ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਜਾਣ।

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਕੂਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭੁਸਾਵਲ ਦੇ ਸਿਕਲੀਗਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਗ਼ਰੀਬ ਹਨ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਰਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੱਚੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕਮਰਾ ਹੇਠਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਤਨੇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ 10-10 ਰੁਪਏ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸੰਗਰਾਹ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੇਠਲਾ ਕਮਰਾ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਇਸ ਲਈ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸੁਖ-ਆਸਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਇਹ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਉਹ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਕਦੇ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਿਸ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਕਾਇਮ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜਜ਼ਬ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੈ; ਜਿਹੜੀ ਵਪਾਰ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ; ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਸ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਆਦਿ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨੁਕਤੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਬੇਚੈਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੌਰਵ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਦਾਦੇ ਅਤੇ ਪੋਤੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਪੈਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਸਨੀਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਖੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਰੁਣਾ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ 400 ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।¹¹ ਬਾਕੀ ਰਸਮੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਹਾਲੇ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ਸਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਖ਼ੇਤਰੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਆਏ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਜਾਣਕਾਰ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ “ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਹੀ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਿਆਨਾਂ ਨਾਲ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ‘ਤੇ ਭੰਬਲਭੁਸੇ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਖੇ ਆ ਵਸੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ; ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹ, ਬੋਲ, ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਛੜਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਚਿੰਤਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੋਣਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਇਸੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਬਦਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਮਿਠਾਸ, ਹਲੀਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਹੁਣ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਬਦਲਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਟੇਜਾਂ ‘ਤੇ ਇਹ ਫ਼ਖ਼ਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਘਰ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈਟ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਮੇਬਾਇਲ ਫੋਨ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਘਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹੱਲ ‘ਗੂਗਲ ਬਾਬਾ’ ਰਾਹੀਂ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ, ਉਸ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਸ਼ੋਰਟ ਸੇਮਬੋਲਸ) ਘੜ ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ‘ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਫੱਟ ਬਣਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੰਟਰਨੈਟ ‘ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਧੰਨਵਾਦ ਦੀਆਂ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਆਏ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਮੁਹਾਵਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਮਜ਼ਾਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੀਡੀਆ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ ਪਰ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੰਮੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਝੇ, ਮਾਲਵੇ ਅਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਲਾਕਾਈ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਪਛਾਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਹੀ ਮੋਟੀ ਜਿਹੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਹੋਣਾ ਹਾਲੇ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਣਗੇ; ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਕਾਇਮ ਕਰੇਗੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ

ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਵੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ/ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ:

1. ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਕੰਮ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇੜੇ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ।
4. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।
5. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਟ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
6. ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਹੋਵੇ।
7. ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
8. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਔਖੀ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
9. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਮਿਠਾਸ ਕਾਇਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ।
10. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾਣ। ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਿੱਸੇ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਥਾਨਕ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
11. ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣਗੀਆਂ।
12. ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੈਮੀਨਾਰ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ।
13. ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ।
14. ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵਾਰਸ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੇੜ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
15. ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਵੀਕਾਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਯਤਨ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇੰਝ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਰੇ। ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ

ਭਾਵਨਾ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਇਥੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਘਰਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਮਹਿਫਲਾਂ, ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ।

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ---ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪ

ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ---ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸੂਚੀ

ਜਾਗਰੂਕ---ਚੇਤਨ

ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ---ਵਾਧਾ

ਵਿਦਿਅਕ ਭਾਸ਼ਾ---ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ

ੳ. ਸ਼ੳਰਸ਼ੈਨੀ ਵਿਚੳ .

ਅ. ਕੳਕਈ ਵਿਚੳ

ੲ. ਵੳਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੳ

ਸ. ਉਪਰੋਕਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

2. ਭਾਸ਼ਾ ਤੳ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਪੁਸਤਕ ਕਿਸ ਦੀ ਹੈ

ੳ. ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ .

ਅ. ਡਾ. ਪ੍ਰੳਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ

ੲ. ਡਾ. ਬੂਟਾ ਬਰਾੳ

ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ

3. ਕਿਹੳੳ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਸ਼ੳਰਸ਼ਨਿ ਵਿਚੳ ਹੋਇਆ ਹੈ

ੳ. ਪ੍ਰੳਫ਼ੈਸਰ ਪੀਡੀ ਗੁਣੳ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੳਹਲੀ.

ਅ. ਪ੍ਰੳ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੳ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੳਲ

ੲ. ਡਾ ਗੳਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਡਾ ਪ੍ਰੳਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ

ਸ. ਡਾ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਡਾ ਮੳਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ

4. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੳੳ ਹੋਇਆ

ੳ. ਨੳਵੀਂ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ.

ਅ. ਦਸਵੀਂ ਅਤੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ

ੲ. ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ

ਸ. ਅੱਠਵੀਂ ਤੳ ਨੳਵੀਂ ਸਦੀ

5. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤਾ

ੳ. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ .

ਅ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ

ੲ. ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ

ਸ. ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ

6. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕਿਸ ਨੇ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ

ੳ. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ

ਅ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ.

ੲ. ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ

ਸ. ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ

7. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ

ੳ. ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਤਕ

ਅ. ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ 400 ਈਸਵੀ ਤਕ

ੲ. 400 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1000 ਈਸਵੀ ਤਕ

ਸ. 1000 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1700 ਈਸਵੀ ਤਕ.

8. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਰਖੱਕਤਾ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।

ੳ. 400 ਈ.ਤੋਂ 1000 ਈ. ਤੱਕ

ਅ. 1000 ਈ.ਤੋਂ 1700 ਈ. ਤੱਕ

ੲ. 1700 ਈ.ਤੋਂ 1850 ਈ. ਤੱਕ.

ਸ. 1850 ਈ.ਤੋਂ 2000 ਈ. ਤੱਕ

9. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੀਐਚ ਡੀ ਕਿਹੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ

ੳ. ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਅ. ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ੲ. ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਸ. ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

10. ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਸਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ

ੳ. ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ

ਅ. ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ

ੲ. ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ

ਸ. ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ

11. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਕਿਹੜੀ ਹੈ

ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ

ੳ. ਸ਼ਬਦ

ਅ. ਰੂਪੀਮ

ੲ. ਵਾਕ

ਸ. ਵਾਕੰਸ਼

12. ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ

ੳ. ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਰੰਚਨਾ

ਅ. ਸਧਾਰਨ ਸਰੰਚਨਾ

ੲ. ਅਸੀਮਤ ਸਰੰਚਨਾ

ਸ. ਖੋਜਪੂਰਨ ਸੱਜਣਾ

13. ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਕਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ

ੳ. ਜੋਨ ਲਾਇਨਜ਼

ਅ. ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਸਕਸੇਨਾ

ੲ. ਚੌਮਸਕੀ.

ਸ. ਹਾਕੇਟ

14. ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਹੜੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਸ਼ਾ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ

ੳ. ਰਿਗਵੇਦ .

ਅ. ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ

ੲ. ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ

ਸ. ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਮਾਇਣ

15. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ

ੳ. ਰੂਪਕਾਤਮਕਤਾ

ਅ. ਧੁਨੀਆਤਮਕਤਾ

ੲ. ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ

ਸ. ਕਿਰਿਆਤਮਕਤਾ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ?
3. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ
4. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ.ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<https://www.egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/76016/1/Unit-1.pdf>

<http://punjabilokdhara.com/man-boli-punjabi/107-2018-08-15-12-29-38.html>

<https://unacademy.com/lesson/pnjaabii-bbaashaa-daa-nikaas-tee-vikaas/J2VFZRS9>

ਅਧਿਆਇ-12: ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ 'ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ dialect ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖੋਜ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਭਰਿਆ ਹੈ।

‘ਉਪਭਾਸ਼ਾ’ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਲਾਕਾਈ (ਸਥਾਨਿਕ) ਜਾਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਖੜਵੀਂ ਇੱਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਜੇਹੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਦਰਿਆ ਜਾਂ ਪਹਾੜ ਆਦਿ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿੱਥਾਂ ਹੋਣ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਲੋਕ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਵਰਗਵੰਡ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਦੋਵੇਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ regional dialect ਅਤੇ Social dialect ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਚਾਲੂ ਹਨ। ਉਪਭਾਸ਼ਾ (ਡਾਇਲੈਕਟ) ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਮਾਜੀ-ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ (Sociolinguistics) ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜੀ-ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ‘ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰ (ਲੈਵਲ) ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਿਜਿਨ, ਕਿ ਰਜਿਸਟਰ, ਡਾਇਰੈਕਸ਼ੀਆ, ਸਟੈਂਡਰਡ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਿਜਨਲ ਡਾਇਲੈ ਸੋਸ਼ਲ-ਡਾਇਲੈਕਟ sociolect ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾ-ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਬੱਧ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਖਾਸ ਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ, dialectology ਦੀ ਨਵੀਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਪੱਧਰ (ਸਤਰ) ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਹ ਪੱਧਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੰਗਤਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਐਡਿਓਲੈਕਟ) ਤੱਕ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖੋ। ਏਥੇ ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲੋੜ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਜੇਹੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਪਰਕ-ਸੂਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਸੰਪਰਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸਿਰਫ ਅੱਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਲੋੜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਹਲ ਵੀ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਬੌਧ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਪਾਲੀ-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨੇ ਵੀ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਇਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਚਾਲੂ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ‘ਉਰਦੂ’ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮੁੱਚੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਿਕ ਸੰਪਰਕ ਦੀ ਕੁੱਝ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਹਿੰਦੀ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਗੋਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਹਨ, ਪਿੰਡ ਹਨ, ਟੱਬਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਫਰਕ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਮਰੀਕਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ (idiolect) ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ‘ਉਪਬੋਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ’ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਈ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ‘ਭਾਸ਼ਾ’ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਉੱਚ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ (concept) ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਉੱਨਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ dialect ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਢੇਰ ਚਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਆਕਰਣਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼, ਅਵਟ, ਅਵਹੱਠ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਇਦ dialect ਲਈ ਹੀ ਵਰਤੇ ਸਨ। ਮਹਾਂਭਾਸ਼ਕਾਰ ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਗੈਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ‘ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼’ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ -

एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः ।

तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी, गोणी,

गोता, गोपोतलिकेत्यादयो।

ਅਰਥਾਤ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਈ-ਕਈ ਅਪਭ੍ਰਸ਼ ਹਨ ਜਿਵੇਂ “ਗੋ: ਅਰਥਾਤ (ਗਉ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਾਵੀ, ਗੋਈ, ਗੋਤਾ, ਗੋਪੋਤਲਿਕਾ ਆਦਿ ਕਈ ਅਪਭ੍ਰਸ਼ ਹਨ। ਡਾ. ਤਗਾਰੇ ਨੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਉਕਤ ਵਾਰਤਿਕ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਪਤੰਜਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ‘ਅਪਭ੍ਰਸ਼’ ਦਾ ਮਨੋਰਥ dialect ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

‘ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਜੋ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਨੂੰ ਏਥੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀ.ਐਲ. ਬਰੂਕ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਲੋਕ-ਵਰ ਬੋਲੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨ-ਗਿਆ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਗੌਣ ਭਾਸ਼ਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਿਕ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਉਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੀਲੇ (Meillet) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਦ ਸਥਾਨਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਸਥਾਨਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸਮਗਤਾ (ਸਮੂਹ) ਨੂੰ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਭੋਲਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇੱਕ ਅਜੇਹੇ ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧੁਨੀ-ਰੂਪ, ਵਾਕ-ਗਠਨ, ਅਰਥ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਏਨਾ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਣ।

ਮੇਰੀਓ ਪੇਈ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰਾ ਉਚਾਰਣ, ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਰੂਪ, ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਦਿ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖਤਰਤਾ ਇੰਨੀ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

ਡਾ. ਪਾਂਡੁਰੰਗ ਰੰਗ ਦਾਮੋਦਰ ਗੁਣੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜਬਾਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਸਚੇਤ ਭਾਤੁ ਗਿਆਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਡਾ. ਜੇ ਐਸ ਪੁਆਰ (1988 : 174) ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ‘ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਭਾਸ਼ਾਈ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਚਾਰਨ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੇਬਿਨਜ਼ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੁਮੇਧ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)

ਜਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਰੂਪ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਪਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਜਾਂ, ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਤੋਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲੀ ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਵਖਰੇਵੇਂ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਤਮਕ, ਵਿਆਕਰਣਿਕ, ਅਰਥਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਪਭਾਸ਼ਾ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸਮਝ ਗੋਚਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਪ੍ਰਮਾਣ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ "ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੱਛਣ

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੀਮਿਤ ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਫਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਹਿ-ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸਹਿ-ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਬੱਚੇ' ਲਈ ਮੁੰਡਾ, ਛੋਹਰਾ, ਬਾਲ, ਜਾਤਕ, ਨੱਢਾ, ਲੜਕਾ, ਛੋਕਰਾ, ਬੁਜਾ, ਗੀਗਾ ਆਦਿ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਹਨ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਠੇਠ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਅਹਿਮ . ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ-ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਾਭ

ਉਪਭਾਸ਼ਾ, ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੀਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਭਰਪੂਰ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਨਾਲ ਲੇਪ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਅੱਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਖੁੰਜਿਆ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਨਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਟਕਸਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਪਿੱਛਲਗਾਮੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਲੇ-ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਸ਼ਾ (idiolect) ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਅਗ੍ਰਗਾਮੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਪਿੱਛਲਗਾਮੀ ਵੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਬਾਰੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਤਨ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਅਤੀ ਆਧੁਨਿਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਥੋੜੇ-ਬਹੁਤੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅਲਬੈਰੂਨੀ (ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.), ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ (ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.) ਤੇ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਲਬੈਰੂਨੀ ਨੇ ਕੋਈ 1030 ਈ. ਦੇ ਲਾਹੋਰ-ਚਾਗੋ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਵਰਗ ਹਨ, ਇੱਕ ਵਰਗ ਭੁੱਲੀਆ-ਵਿੱਸਰੀਆ ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉੱਨਤ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਅਲਬੈਰੂਨੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਘਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਯਥਾਰਥ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ ਤੇ ਤੁਰਕ ਖਾਨਦਾਨੀ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਚੌਪਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ (1317 ਈ.) ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ (ਫਾਰਸੀ) ਨੂਚ ਸਿਪਿਹਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਤਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਦਾ ਹੀਆ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ (ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਖਾਸ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਖੁਸਰੋ . ਨੇ ਸਿੰਧੀ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਧੁਰ-ਸਮੁੰਦਰੀ, ਤਿੱਲਗੀ, ਗੁਜਰੀ (ਗੁਜਰਾਤੀ), ਮਾਬਰੀ (?), ਗੋੜੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਅਵਧੀ, ਕਾਬੋਰੀ (ਵੇਰੀ) ਲਾਹੌਰੀ ਗਿਆਰਾਂ ਉੱਘੀਆ ਪ੍ਰਾਤਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਲਾਹੌਰੀ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਆਇਨੋ-ਅਕਬਰੀ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤੀ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ "ਲਾਹੌਰੀ ਕਹਿਣਾ ਲੇਚਦਾ ਹੈ ਉਥੋਂ ਅਬੁਲ

ਫ਼ਜ਼ਲ ਇਸਨੂੰ “ਮੁਲਤਾਨੀ” ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਈਂ ਹੈ ਜਿਸਦੀਆਂ ਲਾਹੌਰੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ । ਇੱਕ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਲਹਿੰਦੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਯਥਾਰਥ ਜਾਣਕਾਰੀ ਯੂਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਜ-ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਲੀਅਮ ਜੋਨਜ਼ (William Jones) ਪਹਿਲਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਨਿਰੀਖਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ 1786 ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾ ‘ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ’ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਐਲਾਨ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਜੋਨਜ਼ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੇ (Willaim Carey) ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰਵੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ 1816 ਈ. ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕਈਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਗਿਣ ਛਡਿਆ ਹੈ । ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਹਿ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਮੁਲਤਾਨੀ ਉੱਚ (Wuch) ਅਤੇ ਡੋਗਰਾ (ਡੋਗਰੀ) ਨੂੰ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। 1812 ਈ. ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰੀਸੈਰੀਸ ਰਾਬਰਟ ਲੀਚ (M, Robert Leech) ਨੇ 1838 ਤੋਂ 1843 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਰਚਿਆ ਸੀ ।

Carey (ਕੇਰੇ) ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਬਾਅਦ ਸਰ ਪੇਰੀ (Sir Erskine Perry) ਨੇ 1853 ਈ. ਵਿੱਚ ‘ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦਸ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (dialects) ਗਿਣੀਆਂ ਹਨ । ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ।

ਜਾਨ ਬੀਮਜ਼ (John Beams) ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਜਨਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੇਟ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਆਇਨੇ-ਅਕਬਰੀ ਦੇ ਰਹੈ: ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ 6 ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਅਮੀ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਲਾਹੌਰੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ । ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਬਰੀ ਦੇ ਰਚੈਤਾ ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਮੁਲਤਾਨੀ’ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤੀ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਹਰ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ “ਲਾਹੌਰੀ ਕਹਿਣਾ ਲੇਖਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ : ਮੁਲਤਾਨੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਈਂ ਹੈ ਜਿਸਦੀਆਂ ਲਾਹੌਰੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ । ਇੱਕ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਲਹਿੰਦੀ।

ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਯਥਾਰਥ ਜਾਣਕਾਰੀ ਯੂਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਜ-ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਲੀਅਮ ਜੋਨਜ਼ (William Jones) ਪਹਿਲਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਨਿਰੀਖਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ 1786 ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾ ‘ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ’ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਐਲਾਨ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਜੋਨਜ਼ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੇ (Willaim Carey) ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰਵੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ 1816 ਈ. ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕਈਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਗਿਣ ਛਡਿਆ ! ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ‘ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਹਿ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਮੁਲਤਾਨੀ ਉੱਚ (Wuch) ਅਤੇ ਡੋਗਰਾ (ਡੋਗਰੀ) ਨੂੰ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । 1812 ਈ. ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰੀਸੈਰੀਸ ਰਾਬਰਟ ਲੀਚ (M. Robert Leech) ਨੇ 1838 ਤੋਂ 1843 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਰਚਿਆ ਸੀ ।

Carey (ਕੇਰੇ) ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਬਾਅਦ ਸਰ ਪੇਰੀ (Sir Erskine Pery) ਨੇ 3 ਈ. ਵਿੱਚ ‘ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ’ ਸੀ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦਸ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (dialects) ਗਿਣੀਆਂ ਹਨ । ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖਿਆ। ਬੀਮਜ਼ (John Beams) ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਜਨਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੇਟ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। “ਕੇ ਬਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ । ਡਾ. ਹਾਰਨਲੇ (Dr. Hoenle) ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਕ ਹੈ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਿਹੜੀ ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉੱਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ (Sir Ritchard c. Temple) ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਮਾਝੀ, ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਮਈਆ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਠੇਠ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਪੇਠੇਹਾਰੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਚਾਰ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਪੁਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੇਠੇਹਾਰੀ, ਲਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਨ ਚਾਰ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਾਰਜ ਅਰਸਨ :

ਉਪਭਾਸ਼ਾਈ ਚੇਤਨਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹੀ ਮਾਇਨਿਆਂ ਵਿਚ, ਉਪਭਾਸ਼ਾਈ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਾਰਜ ਅਬਰਾਹੀਮ ਗੀਅਰਸਨ ਪਹਿਲਾ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦਾ ਧੜੱਲੇਦਾਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗੀਅਰਸਨ ਦੇ ਕੱਚੇ ਹੋਏ ਨਤੀਜਿਆਂ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਈਏ ਜਾਂ ਨਾਂਹ ਹੋਈਏ ਪਰ ਉਸ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਉਸ ਕੱਲ-ਮਕੱਲੇ ਨੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਦੀਪ (ਸਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੀਆਂ ਕੋਈ 179 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ 544 ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ/ਲਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੀਅਰਸਨ ਦਾ 'ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਵੇਖਣ (Linguistic Survey of India) ਹੀ ਸਾਡੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੋਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਕ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਅਮਰ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।

ਮਾਝੀ

ਮਾਝੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝਾ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਥਾਨਿਕ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਦੇ ਸੰਜੁਗਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ 'ਮਾਝਾ' ਹੈ। ਮਾਝਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੀ ਮੱਧ ਦਾ, ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ, ਕੇਂਦਰੀ ਹੈ। 'ਮਾਝਾ' ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਤ-ਸ਼ਬਦ ਮਧਯ 'ਸਧ' ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਦਰਮਿਆਨ ਹੈ। ਜਾਂ ਰਾਵੀ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮੱਧਵਰਤੀ ਦਰਮਿਆਨੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਮਾਝਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸੋ ਇਸ ਮਾਝਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵੀ "ਮਾਝੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਕਾਸਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ 'ਮਾਝਾ ਸ਼ਬਦ ਇਲਾਕਾ-ਵਾਚਕ ਹੈ, ਜਾਤੀਵਾਚਕ ਜਾਂ ਨਗਰ-ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ।

ਮਾਝੀ ਦਾ ਖੇਤਰ

ਮਾਝੀ ਹੁਣ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਾਕ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਪਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਝੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਹਨ :

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ (ਬਟਾਲਾ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਤਹਿਸੀਲਾਂ), ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੁਆਬੇ ਲਗਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਝੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ, ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਭਾਵੇਂ ਮਾਝੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮਾਝੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ਵੱਧਦੇ ਜਾਈਏ, ਲਹਿੰਦੀ ਰਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਝੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪੱਟੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਅਤੇ ਕਸੂਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ) ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੀ ਧੰਨੀ (Centre) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮਾਝੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਮਾਝੀ ਉਪਬੋਲੀ ਟਕਸਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਬੋਲੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬੋਲ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਾਝੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਵੇਕਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਡਾ. ਐਚ.ਐਸ. ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਗਲੀਸਨ (A Reference Grammar of Punjabi, 1969) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਝੀ ਵਿਚ 10 ਸਵਰ, 29 ਵਿਅੰਜਨ, 2 ਅਰਧ ਸਵਰ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, "ਸਪਰਸ਼ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਮੇਲ ਤੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਪੰਜੇ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ /ਝ ਬ ਟ ਨ ਮ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰ /ਝ ਵ| ਦੇ ਵਿਅੰਜਨ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜੰਝ, ਜੰਝ, ਕੰਝਣ, ਵੰਝਾਂ ਆਦਿ ਇਛੇ ਗਿਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ। ਲੇਕਿਨ ਮਲਵਈ, ਪੁਆਧੀ ਤੇ ਦੁਆਬੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਟ, ਨ, ਮ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਗਿੱਲ ਤੇ ਗਲੀਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਜ, ਫ, ਯ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੌਖਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਤਫਾਕੀਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜੀ ਭਾਰ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ ਸੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨੇ ਸੁਰਾਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦਕੇ (ਧੁਰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਡੋਗਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ /ਘ, ਝ, ਢ, ਧ, ਭ/ ਅਤੇ ਗਲੇਟਲ /ਹ/ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਲੇਟਲ /ਹ/ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਲੇਟਲ /ਹ/ ਦਾ ਵਿਅੰਜਨੀ ਉਚਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ ਸਥਿਤੀ

ਵਿਚ “ਹ” ਸੁਰਾਤਮਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਸੁਹਾਗਾ’ ਦਾ ਮਾਝੀ ਉਚਾਰਨ ‘ਸੁਆਗਾ’ ਅਤੇ ਪਹਾੜ ਦਾ ‘ਪੁਆੜ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਦਾ ਮਾਝੀ ਉਚਾਰਨ ਧਿਆਡਾ, ਤਿਆਡਾ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਵਿਚ /ਹ/ ਮਝਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮਲਵਈ ਵਾਲੇ ਕਾਂਢ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਈਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ /ਘ, ਝ, ਢ, ਧ, ਭ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅੰਜਨ ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ‘ਭ’ ਸੰਘਾੜਾ ਤੇ ਸੰਧੂਰ ਵਿਚ ‘ਧ’ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਸੁਰਾਤਮਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਪਰਖ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹੋਰ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਸੁਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਉਚਾਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਕਾਰਨ ਸੁਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਦੇਣਾ, ਲੈਣਾ’ ਦਾ ਮਾਝੀ ਬਰਾਤਮਕ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਇਕ ਤਬਕਿਆਂ ਵਿਚ “ਦੇਹਣਾ ਅਤੇ ‘ਲੈਹਣਾ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਾਲਤੂ /ਹ/ ਧੁਨੀ ਉਤੇ ਵਾਧੂ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਅਖੰਡੀ ਧੁਨੀ ਮਾਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਮਾਝੀ ਵਿਚ /ਸ/ ਦਾ /ਹ/ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਈਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਸੂ ਤੋਂ ਪਹੁ ਅਤੇ ਪੈਸਾ ਤੋਂ ਪੈਹਾ। I glottalisation ਦੀ ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਝੈਲ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਇਸੇ ਉਚਾਰਨ ਬਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬੋਲਦੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਦੰਤੀ ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਧੁਨੀ /ਲ/ ਅਤੇ ਮੂਧਨੀ (ਉਲਟ ਜੀਭੀ) ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਧੁਨੀ /ਲ/ ਦੋਵੇਂ ਫੋਨੀਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁਟਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੂਰਧਨੀ /ਲ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੋਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ। ਬੋਲੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੈ ਪਰ ਬੋਲੀ ਬਹਿਰੀ (deaf ਹੈ। ਗਲ/ਗਲ, ਗੋਲੀ/ਗੋਲੀ ਆਦਿ। ਦੰਤੀ ‘ਲ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੂਧਨੀ ‘ਲ’ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਮੂਰਧਨੀ /ਲ/ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮਾਝੀ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਸੰਧੀ’ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਜਾਰੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਮਲਵਈ, ਪੁਆਧੀ ਵਿਚ ਸੰਧੀ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਹੈ। ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ /ਐ/ ਧੁਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਉ | ਹੀ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ‘ਕਰਾਉਣਾ’, ਸੁਣਾਉਣਾ, ਨਿਰਸੰਧੀ ਉਚਾਰਨ ਹੈ ਪਰ ਮਲਵਈ ਉਚਾਰਨ ਕਰੋਣਾ, ਸੁਣੋਣਾ ਸੰਧੀ-ਯੁਕਤ ਹੈ, ਰਿਵਾਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਈ ਭਾਵੇਂ ਮਾਝੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਹਿਤੇਨ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਨਿਰਸੰਧੀ ਸੁਰ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਉਚਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮਾਝੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਸਟੈਂਡਰਡ ਲਿਖਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਝੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰਤਾ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਬੋਲਚਾਲੀ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੈ।

ਪੜਨਾਂਵ : ਭਾਵੇਂ ਤੁਹਾਡਾ, ਤੁਹਾਡੇ, ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆ “ਧਿਆਡਾ ਧਿਆਡੇ, ਧਿਆਡੀਆਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟੈਂਡਰਡ ਤੁਹਾਨੂੰ ਧਿਆਨੂੰ ਜਾਂ ‘ਤਿਆਨੂੰ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ : ਮਾਝੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਿੰਗ-ਵਚਨ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਆ-ਅੰਤਕ ਜਾਂ ਈ-ਅੰਤਕ ਹੋਣ ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਟਾ ਕੁੜਤਾ (ਇ, ਵ), ਚਿੱਟੇ ਕੁੜਤੇ (ਬ, ਵ) ਚਿੱਟੀਆਂ ਕੁੜਤੀਆਂ (ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਬ.ਵ) ਪਰ ਜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਮੁਕਤਾ-ਅੰਤਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਅਬਦਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਾਲ ਕੁੜਤੇ, ਲਾਲ ਕੁੜਤੀ, ਲਾਲ ਕੁੜਤੀਆਂ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਮਾਝੀ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਾਰਕ : ਮਾਝੀ ਦੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵੱਖਰਤਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਵਿਚ ‘ਨੇ ਸੰਬੰਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਵਿਚ ਵਾਕਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ‘ਨੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ, ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਉੱਥੇ ਸਿਫ਼ਰ (zero) ਵਰਤੋਂ ਹੈ।

ਮਲਵਈ	ਮਾਝੀ
ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ	ਉਸ ਕਿਹਾ
ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ	ਕਿਨ ਕਿਹਾ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ	ਏਨ ਕਿਹਾ

ਕਰਣ ਕਾਰਕ : ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾੜੀ ਦੀ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ - ਹੱਥੀਂ ਕੀਤਾ (ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ), ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ (ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਡਿੱਠਾ। ਕੋਠਿਓਂ ਡਿੱਗਾ (ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗਾ), ਗੱਡੀਓਂ ਲੱਥਾ (ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰਿਆ) ।

ਅਧਿਕਰਣ ਕਾਰਕ : ਬਸੇ ਚੜਿਆ (ਬਸ ਵਿਚ ਚੜਿਆ), ਸਕੂਲੇ ਗਿਆ (ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਗਿਆ), ਰਾਤੀਂ ਸੁੱਤਾ (ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁੱਤਾ), ਮੁੜਦੀ ਡਾਕੇ ਜਵਾਬ (ਮੁੜਦੀ ਡਾਕ ਵਿਚ ਜਵਾਬ)

ਸੰਬੰਧਕ : ਮਾੜੀ ਦੇ ਕਈ ਵੱਖਰੇ ਸੰਬੰਧਕ ਹਨ : ਮੁੱਢ ਕੋਲ, ਲਾਗੇ (ਨੇੜੇ)।

ਕ੍ਰਿਆ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ: ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖਰਤਾ ਹੈ: ਝਬਦੇ (ਮਲਵਈ ਛੇਤੀ, ਛਈ ਦੇਣੇ) ਆਪੂੰ (ਮਲਵਈ ਆਪੇ) ਗਾੜੀ (ਅੱਗੇ) ।

ਕ੍ਰਿਆ-ਬਣਤਰ : ਮਾੜੀ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਧਾਤੂ-ਮੂਲ ਦੀਆਂ ਸਿਧ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਕ੍ਰਿਆਵੀਂ ਬਣਤਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਰਤਮਾਨ ਕ੍ਰਿਦੰਤ ਅਤੇ ਭੂਤ-ਕ੍ਰਿਦੰਤ ਸਾਰਦੇ ਹਨ।

ਮਲਵਈ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਇਲਾਕਾ (ਅੰਚਲ) ਦੀ ਇਲਾਕਾਈ ਬੋਲੀ ਨੂੰ “ਮਲਵਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਮਾਲਵ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ । ਮਾਲਵ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਤੀ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਭਾਰਤ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ BC) ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਪਾਨਿਨੀ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਾਮਰ ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ) ਵਿਚ ਮਾਲਵ ਗਣ-ਰਾਜ ਦਾ ਬੜਾ ਉੱਘਾ ਉੱਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਮਾਲਵ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਵਾਹੀਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਣਰਾਜ (ਰੀਪਬਲਿਕ) ਸਨ । ਵਾਹੀਕ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਹੈ । ਮਾਲਵ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਨੂੰ “ਮਾਲਵਾਯ”) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਲ ਪਾਣਿਨੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਵਾਹੀਕ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰੀਪਬਲਿਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਮਾਲਵ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮਾਲਵਾ ਇਲਾਕਾ ਅੱਜ ਵੀ ਜ਼ਿਉਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਕਾਇਮ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਰਵਾੜ, ਗਵਾਲੀਅਰ, ਭੋਪਾਲ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਜੈਨੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਲਵਈ ਦੇ ਭਾਸ਼ਕ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾੜੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਪੇਠੋਹਾਰੀ, ਡੋਗਰੀ, ਕਾਂਗੜੀ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਲਵਈ ਜਾਂ ਮਾਲਵਈ ਇਹ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ।

ਮਲਵਈ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ

ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਲਵਈ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਕੈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਭਾਲੇ ਪਏ ਹਨ । ਬੂਹੇ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦਰ, ਦਰਵਾ ਦੁਆਰਾ, ਦੁਆਰ, ਦੁਵਾਰ, ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਪਰ ਬੂਹੇ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੀ ‘ਬਾਰ’ ਇਹ ਅਜੇਹਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ (ਨੀਚੀਨ ਬਾਰ ਵਰੁਣਹ ਕਬੰਧਹ ਕੇ ਮੰਤੁ : ਅੜੀ ਰਿਸ਼ੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਲਵਈ ਉਪਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਬਾਰ ਭੇੜ ਦੇ , ਮਲਵਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹੁੰ-ਪਰਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ‘ਪਰਾਰਿ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਰੂਪ ਹੈ । ਮਲਵਈ ਵਿਚ ‘ਸਮਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ, ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਕਤ ਨਹੀਂ । ਇਸੇ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿਚ ‘ਸਮਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲਵ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ‘ਮਲਵਈ’ ਜਾਤੀਵਾਚਕ ਨਾਮ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਮਲਵਈ ਬੋਲੀ ਦਾ ਖੇਤਰ

ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਲਵਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਮਲਵਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਠਿੰਡਾ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਸੰਗਰੂਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਮੇਹਾ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਾਰੇ ਸਾਲਮ ਜ਼ਿਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਪਟਿਆਲੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮਲਵਈ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਫ਼ਾਜ਼ਲਕਾ ਵਾਲੀ ਗੁੱਠ ਤੋਂ ਪਾਰ ਮੈਕਲੇਡਗੰਜ ਰੋਡ, ਮਿੰਚਨਾਬਾਦ, ਬਹਾਵਲਨਗਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵੀ ਮਲਵਈ ਬੋਲਦੀ ਸੀ । ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਵਸੋਂ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਿੱਲਰ ਗਈ ਹੈ । ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਗੁਪਤਾ (1980 : 121) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਮਾੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖੜੋ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮਾੜੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰਿਆਂ ਮਲਵਈ ਹੀ ਮਲਵਈ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਮਲਵਈ ਦੇ ਨਵੇਕਲੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੱਛਣ

ਮਲਵਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਗੋਂ ਇਸਦੀਆਂ ਕਈ ਲਘੂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਸਬ-ਡਾਇਲੈਕਟ ਹਨ। ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਉਤਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ “ਉਤਾੜ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹਿਠਾੜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਆਦਿ

ਹੋਰ ਵੀ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਭੇਦ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੀਮ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਡਾ. ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਜੈਨ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਖੋਜਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੇ native ਬੁਲਾਰੇ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਐਮ.ਫਿਲ. ਥੇਸਿਸ 'Phonological & Morphological Patterns in Teh. Barnala, Distt. Sangrur Pb.' ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਦੀ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਗਾਮਕ ਵਿਉਂਤ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗਿੱਲ ਅਨੁਸਾਰ ਮਲਵਈ ਵਿਚ 28 ਵਿਅੰਜਨ-ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਹਨ ਅਤੇ 10 ਸੂਰ-ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਹਨ।

ਮਲਵਈ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਪੜਨਾਂਵ : ਮਲਵਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਾਲਾਪਣ ਇਸ ਦੇ ਪੜਨਾਂਵ ਹਨ। 'ਤੂੰ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ' , 'ਤੁਹਾਡਾ' ਦੀ ਥਾਂ "ਥੋਡਾ | 'ਠੇਡਾ' | 'ਬੁਆਡਾ ਸੋਡਾ ਆਦਿ ਕਈ ਰੂਪਾਂਤਰ ਵਰਤੇ/ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗੈਰ-ਮਲਵਈ ਸੋਤਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਅਚੰਭਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। 'ਤੁਹਾਨੂੰ' ਨੂੰ ਵੀ 'ਥੋਨੂੰ | 'ਬੁਆਨੂੰ "ਸੋਨੂੰ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੜਨਾਂਵ ਆਪਾਂ : 'ਤੂੰ ਤੇ "ਮੈਂ ਜਾਂ 'ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਦੇਪੁਰਖੀ ਪੜਾਵ "ਆਪਾਂ ਬੜਾ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਵ-ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ 'ਮੁੰਡਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਾਂਡੁਰੰਗ ਦਾਮੋਦਰ ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ

ਗੁਜਰਾਤੀ ਦਾ 'ਅਪਣ' ਮਰਾਠੀ ਦਾ 'ਆਪਣ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰੀ ਦਾ 'ਆਪਣ' ਪੜਨਾਂਵ ਮੁੰਡਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੜਨਾਂਵ 'abona' ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸੋਤਾ ਦੇਵੇਂ ਹਨ। ਮਲਵਈ 'ਆਪਾਂ' ਵੀ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਤੇ ਅਰਥਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ "ਮੁੰਡਾਰੀ" 'Abonal' ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਹੁਣ 'ਆਪਾਂ' ਪੜਨਾਂਵ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਫੈਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਬੋਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗਗਤ ਅਰਥ, ਮੈਂ ਵੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਹੈ।

ਮਲਵਈ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੜਨਾਂਵ 'ਆਵਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ, ਆਪਦਾ' ਤੇ 'ਆਵਦਾ' ਤਿੰਨੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਦਾ

ਵਾਕ ਹੈ :

"ਜਦੋਂ ਤੇਰਾ ਆਵਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਆਇਆ ਸੀਗਾ

"ਉਸਨੇ ਆਵਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਬੰਧਕ : ਮਲਵਈ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸੂਚਕ ਸਬੰਧਕਾਂ (genitive case) ਦੇ ਦੋ ਜੁੱਟ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਕਾ, ਕੀ, ਕੇ ਅਤੇ ਦਾ, ਦੀ, ਦੇ ! ਕਾ-ਕੀ-ਕੇ ਸਬੰਧਕ ਸਿਰਫ ਮਲਵਈ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਜੁੱਟ ਭਾਵੇਂ genitive ਕਾਰਕੀ ਸਬੰਧਕ ਹਨ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਕਾ-ਕੀ-ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾਵਾਰੀ ਸਬੰਧਕ ਹਨ ਉੱਥੇ ਦਾ-ਦੀ-ਦੇ ਨਿਜ-ਰਿਸ਼ਤਾਵਾਰੀ ਸਬੰਧਕ ਹਨ। ਮਸਲਨ : ਬੰਤੇ ਕੇ ਘਰ ਬੰਤੇ ਦੇ) ਬੰਤੇ ਕਾ ਬੋਤਾ (ਬੰਤੇ ਦਾ ਬੋਤਾ) 'ਬੰਤੇ ਕਾ ਬੋਤਾ ਯਾਨੀ ਬੰਤੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬੋਤਾ, ਪਰ 'ਬੰਤੇ ਦਾ ਬੋਤਾ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਉਹ ਬੋਤਾ ਜੋ ਖੁਦ ਬੰਤੇ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।

ਕਾਰਕ : ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਮਾਝੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਜੇਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਮਾਝੀ ਸੰਜੇਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਾਰਕੀ ਪਿਛੇਤਰ ਹਨ, ਮਲਵਈ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਕਾਰਕੀ ਸਬੰਧਕ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਮਾਝੀ (ਸੰਜੇਗਾਤਮਕ)

ਮਲਵਈ (ਵਿਜੇਗਾਤਮਕ) ਬੱਸੇ ਚੜਿਆ

ਬੱਸ ਤੇ ਚੜਿਆ ਸਰੂਲੇ ਗਿਆ

ਸਰੂਲੇ ਨੂੰ ਗਿਆ ਡਾਕੇ ਘੱਲੀ

ਡਾਕ 'ਚ ਘੱਲੀ ਹਥੀਂ ਕੀਤਾ

ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹਥੋਂ ਡਿੱਗੀ

ਹਥ 'ਚੋਂ ਡਿੱਗੀ ਮਲਵਈ ਵਿਚ ਕਰਤਾ-ਕਾਰਕੀ ਸਬੰਧਕ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਝੀ ਵਿਚ "ਨੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਉਂਤ ਘਟ ਹੈ)

ਕਿਰਿਆਵੀਂ ਬਣਤਰ : ਮਲਵਈ ਕਿਰਿਆਵੀ ਰਚਨਾ ਟਕਸਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਵਿਖਵਾਦੀ ਕਿਰਿਆਵੀ ਰੂਪ ।
ਮਲਵਈ : ਖਾਉਂ, ਜਾਉਂ, ਕਰੈਂ । ਟਕਸਾਲੀ : ਖਾਵਾਂ, ਜਾਵਾਂ, ਕਰਾਂ । ਮਲਵਈ : ਜਾਉਂਗਾ, ਕਰੁੰਗਾ, ਆਉਂਗਾ । ਟਕਸਾਲੀ : ਜਾਵਾਂਗਾ, ਕਰਾਂਗਾ, ਆਖਾਂਗਾ ।

ਦੁਆਬੀ

ਦੁਆਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਆਬਾ ਅੰਚਲ (ਇਲਾਕੇ) ਦੀ ਉਪਬੋਲੀ ਹੈ। ਦੁਆਬ ਜਾਂ ਦੁਆਬਾ Tਬ (ਪੰਜ+ਆਬ) ਦੀ ਤਰਜ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ । ਦੁਆਬ ਸ਼ਬਦ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ+ਆਬ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ । ੧੯ ਦੁਆਬੀ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਬਾ ਜਾਂ ਦੁਆਬ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ । ਦੁਆਬੀ ਆਮ ਤੇ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਦੁਆਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਦੁਆਬੀਏ ਲੋਕ ਵੀ ਉਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੁਆਬੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ 'ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਬੋਲੀ' ਵਧੇਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਦੁਆਬਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਦੁਆਬੀ ਸਤਲੁਜ-ਬਿਆਸ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦੁਆਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਗੀਅਰਸਨ ਦੀ ਹੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ (1984:154) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ 'ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਦੁਆਬੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਅਸਾਂ ਇਸਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਉਪਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਲਵਈ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਗਿਣਾਂਗੇ ।

ਪਰ ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ. ਜੋਸ਼ੀ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਆਬੀ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਡਾ ਜੋਸ਼ੀ ਦੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ ਹੈ : "Pitch And Related Phenomena in Punjabi (Doabi)। ਡਾ. ਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ - ਦੋਆਬੀ ਬੋਲੀ ਦੋਆਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬੋਲਦੇ ਹਨ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਨਾਮ ਜਲੰਧਰ ਦੋਆਬ ਸੀ । ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਇਸਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਹਨ । ਦੁਆਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਹੋਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਦੁਆਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਕੋਈ 20 ਲੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ।

ਦੁਆਬੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨ

ਦੋਆਬੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਮਲਵਈ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਭੂਤਕਾਲੀ 'ਸੀਂ ਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਲਵਈ ਵਾਂਗੂ 'ਸੀਗਾ, ਸੀਗੇ, ਸੀਗੀ, ਸੀਗੀਆਂ' ਕ੍ਰਿਆ ਰੂਪ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਭਵਿਖਕਾਲੀ ਕਿਰਿਆਰੂਪਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਮਲਵਈ ਨਾਲ ਖਾਸਾਂ ਮੇਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਮਾਂਗਾ, ਆਮਾਂਗੀ, ਆਮਾਂਗੇ (ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ : ਆਵਾਂਗਾ, ਆਵਾਂਗੀ, ਆਵਾਂਗੇ) ਅਤੇ ਕਰੁੰਗਾ, ਖਾਉਂਗਾ, ਬੋਝੁੰਗਾ ਟਕਸਾਲੀ : ਕਰਾਂਗਾ, ਖਾਵਾਂਗਾ, ਵੇਦਾਂਗਾ) ।

ਦੋਆਬੀ ਦਾ ਕਰਮਣੀਵਾਚ ਤੇ ਭਾਵਵਾਚ ਵਿੱਚ ਉਭਰਵਾਂ ਵਖਰੇਵਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ।
ਮਿਸਾਲਾਂ - ਦੁਆਬੀ

ਮਲਵਈ : ਦੁਆਬੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਇਹ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰਾ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਦਾ ਚੋਖਾ ਇਲਾਕਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। 'ਵ' ਤੇ 'ਬ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਦੁਆਬੇ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। 'ਤੁਹਾਨੂੰ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬੁਆਨੂੰ', 'ਤੁਹਾਡੀ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬੋਡੀ' ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ 'ਾ' ਜਾਂ 'ਈ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ 'ਮ' ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਲਿਆਵਾਂ' ਨੂੰ 'ਲਿਆਮਾ' ਜਾਂ 'ਤੀਵੀਂ' ਨੂੰ 'ਤੀਮੀ' ਤੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਬਾਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕਿਵੇ ਕਰੀਏ' ਨੂੰ 'ਕਿਕਰ ਕਰਾਂ' ਬੋਲਣਗੇ। ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ 'ਭਟਿਆਈ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਡੋਗਰੀ : ਡੂਗਰ ਦ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪਹਾੜ' । ਇਹ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਲੂ, ਕਾਂਗੜਾ, ਸ਼ਿਮਲਾ, ਜੰਮੂ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੇਠੇਹਾਰੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਮਿਘੀ', 'ਤੁਘੀ' ਇੱਥੇ ਵੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ 'ਦੇ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਗਏ ਨੇ' ਨੂੰ 'ਗਏ ਦੇ ਨੇ' ।

‘ਸੀ’ ਜਾਂ ‘ਸਾ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਥ’ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ‘ਕਹਿ ਛਡਿਆ ਸੀ’ ਨੂੰ ‘ਗਲਾਈ ਛੇੜਿਆ ਥਾ’ ਬੋਲਦੇਗੇ। ‘ਏ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ‘ਸੋਹੀਏ ਬਾਪੂਏ ਦੀ’ ।

ਜਾਂਗਲੀ ਜਾਂ ਬਾਰੇ ਦੀ ਬੋਲੀ : ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਪੱਛਮ ਵਲ ਲਗਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖਾਨੇਵਾਲ ਤੱਕ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਿਹਲਮ ਤਕ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਝਾਂਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦਾ ਅੱਧਾ ਜਿਲ੍ਹਾ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੇ ਝੰਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਿਲ੍ਹੇ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤਹਿਸੀਲਾਂ, ਖਾਨੇਵਾਲ, ਕਬੀਰਵਾਲਾ ਤੇ ਮੈਲਸੀ ਵਿਹਾੜੀ ਅਤੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ (ਹੁਣ ਸਰਗੋਧਾ) ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ‘ਹਿੱਕ’ , ‘ਵੰਝਣਾ’ ਤੇ ‘ਮਰੇਸ’ ਆਦਿ ਬੋਲ ਇਸ ਦੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ‘ਧਾਵਣਾ’ , ‘ਧਾਤਾ’ , ‘ਭਾਰ’ , ਤੇ ‘ਚੋਂਡਸ’ ਆਦਿ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨਾਲ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ‘ਮੈਂਡਾ’ ‘ਤੈਂਡਾ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਮੇਰਾ’ ‘ਤੇਰਾ’ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਝੰਗ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ, ‘ਮੇਰਾ’ ‘ਤੇਰਾ’ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਬੋਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਨਾਲ ਚੋਖਾ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖਾਸ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਟਿਪੀ (ੰ) ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਕ (ੰ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਕੰਧ’ ਨੂੰ, ‘ਕੱਧ’ ‘ਕੰਘੀ’ ਨੂੰ ‘ਕੱਘੀ’ , ‘ਸੱਧ’ ਨੂੰ ‘ਸੰਧ’ ਤੇ ‘ਚੁੰਘਣਾ’ ਨੂੰ ‘ਚੁੱਘਣਾ’ ਕਹਿਣਗੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਜਾਂ ਤੇ (ਿ) ਉਡਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ (ਾ) ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਾਹਰ’ ਤੇ ‘ਗਹਿਣਾ’ ਨੂੰ ‘ਗਾਹਣਾ’ , ‘ਰਹਿੰਦੇ’ ਨੂੰ ‘ਰਾਹੰਦੇ’ ਤੇ ‘ਲਾਹਿੰਦਾ’ ਨੂੰ ‘ਲਾਹੰਦਾ’ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਸੀ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਆਹਾ’ , ‘ਆਹੀ’ ਜਾਂ ‘ਹਾਈ’ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ‘ਇਕ ਦਿਲ ਆਹਾ ਸੇ ਰਾਂਝਣ ਲੀਤਾ ਖੇੜਿਆ ਨੂੰ ਕੇ ਦੇਸੀ’ (ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ)। ਇਸ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਉਤਮ ਸਾਹਿੱਤ ਲੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਾ ‘ਹੀਰ’ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਬਲੋਚੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਜਾਂਗਲੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਛੋਟਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਲ੍ਹਾ ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਆਵਾਣਕਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਤੇ ਜਾਂਗਲੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਹੈ। ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ ਜਾਂਗਲੀ ਭਾਖਾ ਦਾ ਸਫਲ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।

ਮੁਲਤਾਨੀ : ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਹਿੱਤ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਮੁਲਤਾਨ, ਸੁਜਾਬਾਦ ਤੇ ਲੋਧਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਹੁਤੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਪੁਰ ਪੇਤਲਾ ਜਿਹਾ ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਸਰਾਇਕੀ’ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀਖਾਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਡੇਰਾ ਜਾਤੀ ਕਹਿਕੇ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਰੂਪ ਬਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ, ਭਾਵ ‘ਜਾਸੀ’ ‘ਖਾਸੀ’ ‘ਰਹਿਸੀ’ ਆਦਿ, ਪਰ ਭੂਤ ਵਿਚ ‘ਆਹਾ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਹਾਈ’ ਸੁਣਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਚਲਣਾ’ ਨੂੰ ‘ਜੁਲਣਾ’ , ਅਤੇ ‘ਮੈਂਡਾ’ ‘ਤੈਂਡਾ’ , ‘ਘਿੰਨ’ ‘ਵੰਝ’ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੋਲ ਹਨ।

ਪੋਠੋਹਾਰੀ : ਇਹ ਬੋਲੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਕੈਂਬਲਪੁਰ (ਅਟਕ), ਜਿਹਲਮ ਦੀ ਸੁਹਾਂ ਨਦੀ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਦੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਮੀਰਪੁਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਟੈਕਸਲਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਸੀ। ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਛੜਿਆ ਰਹਿ ਕੇ ਨਵੀਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੇ ਚੋਖੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ‘ਮੈਂਡਾ’ , ‘ਤੈਂਡਾ’ ਤੇ ‘ਘਿੰਨ’ , ‘ਵੰਝ’ ਦੇ ਬੋਲ ਇਸ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਪਬੋਲੀ ਵਿਚ ‘ਮਿਘੀ’ , ‘ਤੁਘੀ’ ਦੇ ਨਾਲ (ੇ) ਦੀ ਥਾਂ (ੈ) ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਕਿਸਕੈ’ , ‘ਕੈ ਪਿਆ ਕਰੇਨੈ’ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਕਿਥੇ’ ਨੂੰ ‘ਕੁਥੇ’ ਅਤੇ ‘ਸਾਡੇ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਅਸਾਂ ਨੇ’ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ‘ਏ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਹ’ ਅੱਖਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਆਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਇਸ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਹਿਸ’ ਤੇ ‘ਇਹ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਹਿਰ’ । ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੀਤ ‘ਹਿਕ ਢੇਕ ਸਾੜੀ ਦਰ ਅੱਛ ਢੇਲਾ’ ਇਸ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।

ਪੁਆਧੀ : ਦਰਿਆ ਘੱਗਰ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਅੰਬਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਸਰਸਾ-ਫ਼ਤਹਾਬਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪੁਆਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਲਵਈ ਨਾਲ ਚੋਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ‘ਸਾਨੂੰ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਹਮਾਨੂੰ’ , ‘ਵਿਚ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਬਿਚ ਮਾ’ ਤੇ ‘ਹੁਣ’ ਨੂੰ ‘ਇਬ’ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ‘ਆਇਆ ਸੀ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਆਇਆ ਤੀ’ ਅਤੇ ‘ਗਿਆ ਸੀ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਗਿਆ ਤੀ’ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

ਪੁਆਧੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬਾਂਗਰੂ ਬੋਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਂਗਰੂ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਪੁਆਧੀ ਪੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਨਾਲ ਤੇ ਰੋਹਤਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਾਂਗਰੂ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸਰਸਾ, ਹਿਸਾਰ, ਹਨੂਮਾਨਗੜ੍ਹ (ਬੀਕਾਨੇਰ) ਦੀ ਭਟਿਆਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਪੁਰ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ‘ਅਸੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਗੇ’ ਨੂੰ ‘ਹਮ ਯਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇ’ ਬੋਲਦੇਗੇ। ‘ਕਿਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ’ ਨੂੰ ‘ਕੱਠੇ ਜਾਉ ਸੇ’ ਬੋਲਦੇਗੇ।

ਪੈਠੇਹਾਰੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੇ ਝਾਂਗੀ, ਤਿੰਨਾਂ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ 'ਜਾਸੀ', 'ਖਾਸੀ' 'ਵੰਝਣਾ', ਆਦਿ ਅਤੇ ਲਾਂ (ੌ) ਦੀ ਵਾਧੂ ਵਰਤੋਂ ਜਿਵੇਂ 'ਕਰੋਂਦਾ', 'ਮਰੋਂਦਾ', ਆਦਿ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਗੁਟ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੇੜੇ। 'ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ' 'ਹਿਕ' ਵੀ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੰਸ਼

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਖੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮੋੜ ਆਉਣ ਨਾਲ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

ਉਪਭਾਸ਼ਾ---ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਭਾਸ਼ਾ---ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ

ਮਾਝੀ ਖੇਤਰ---ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਦੁਆਬੀ ਖੇਤਰ ---ਜਲੰਧਰ

ਕਪੜੀ---ਕੰਘੀ ਪੁਆਧ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖੇਤਰ

(ੳ) ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।.....

(ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

2. "ਮਾਝੀ ਤੇ ਮਲਵਈ ਨੂੰ ਇਕੋ ਬੋਲੀ ਕਿਸ ਨੇ ਮੰਨਿਆ

(ੳ) ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

(ਅ) ਡਾ. ਗਰੀਅਰਸਨ

(ੲ) ਜੀ. ਐਲ. ਬਰੁਕ

(ਸ) ਪੀ.ਡੀ. ਗੁਨੇ .....

3. ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਨੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ

(ੳ) 4 .....

(ਅ) 3

(ੲ) 2

(ਸ) 5

4. ਡਾ. ਵਿਦਿਆਭਾਸਕਰ ਅਰੁਣ ਨੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ

(ਉ) 4

(ਅ) 5.....

(ੲ) 3

(ਸ) 6

5. ਮਾਝੀ ਕਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ

(ਉ) ਮਾਝੇ .....

(ਅ) ਮਾਲਵੇ

(ੲ) ਪੁਆਧ ਦਾ ਇਲਾਕਾ

(ਸ) ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ

6. ਮਾਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਬੋਲੀ

(ਉ) ਲੁਧਿਆਣਾ

(ਅ) ਸੰਗਰੂਰ

(ੲ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ .....

(ਸ) ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ

7. ਥਿਹਾਡਾ ਤੇ ਥਿਹਾਡੇ ਕਿਸ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

(ਉ) ਮਾਝੀ.....

(ਅ) ਮਲਵਈ

(ੲ) ਝਾਂਗੀ ।

(ਸ) ਦੁਆਬੀ

8. ਦੁਆਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹੈ

(ਉ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

(ਅ) ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ .....

(ੲ) ਲੁਧਿਆਣਾ

(ਸ) ਸੰਗਰੂਰ

9. ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ

(ਉ) ਮਾਝੀ

(ਅ) ਮਲਵਈ

(ੲ) ਪੇਠੇਹਾਰੀ

(ਸ) ਦੁਆਬੀ.....

10. ਕਿਹੜੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਉ) ਝਾਂਗੀ

(ਅ) ਮਲਵਈ

(ੲ) ਮਾਝੀ.....

(ਸ) ਦੁਆਬੀ

11. “ਉਸ ਕਿਹਾ” ਕਿਸ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਉ) ਮਾਝੀ.....

(ਅ) ਕਾਂਗੜੀ

(ੲ) ਡੋਗਰੀ

(ਸ) ਲਹਿੰਦੀ

12. ਦੁੱਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ “ਰ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣਾ ਕਿਸ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ

(ਉ) ਪੇਠੇਹਾਰੀ

(ਅ) ਕਾਂਗੜੀ

(ੲ) ਮਾਝੀ.....

(ਸ) ਲਹਿੰਦੀ

13. “ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ

(ਉ) ਮਲਵਈ

(ਅ) ਮਾਝੀ

(ੲ) ਦੁਆਬੀ

(ਸ) ਲਹਿੰਦੀ

14. ‘ਮ’ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਕਿਸ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ

(ਉ) ਮਲਵਈ.....

(ਅ) ਦੁਆਬੀ

(ੲ) ਡੋਗਰੀ

(ਸ) ਭਟਿਆਣੀ

15. ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ

(ਉ) ਲਹਿੰਦੀ

(ਅ) ਮੁਲਤਾਨੀ.....

(ੲ) ਡੋਗਰੀ

(ਸ) ਭਟਿਆਣੀ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ
2. ਦੁਆਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ
3. ਮਾਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ
4. ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ
5. ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<http://punjabilokdhara.com/man-boli-punjabi/111-2018-08-15-12-50-28.html>

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%89%E0%A8%AA%E0%A8%AD%E0%A8%BE%E0%A8%B6%E0%A8%BE/%E0%A8%AC%E0%A9%8B%E0%A8%B2%E0%A9%80>

<https://www.youtube.com/watch?v=SQfGJ-XJohY>

ਅਧਿਆਇ-13: ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ, ਨਿਕਾਸ ਵਿਕਾਸ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਿਪੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ: ਲਿੰਪੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਉਸਨੇ ਅੱਖ ਖੋਲੀ ਤਦ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ, ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰੇ, ਪਹਾੜ, ਦਰਿਆ ਨਦੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇਖੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਕੁਝ ਸਾਰਥਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ, ਖਿਆਲਾਂ, ਜਜ਼ਬੇ, ਸੱਧਰਾਂ ਤੇ ਰੀੜ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸੱਚਾਈਆਂ ਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਸੂਖਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਘੜ ਲਏ ਗਏ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿੰਪੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਘੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਲਿੰਪੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਲਿੰਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਇਹ ਕਥਨ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋੜ ਕਾਢ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਘੜੀ। ਜਦ ਉਸਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਇਹਨਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਲਿੰਪੀ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਭੋਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਨੇਹੇ ਭੋਜਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ

(1) ਤਿੱਬਤੀ-ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਉੱਪਰ ਜਦ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕੁੱਕੜੀ ਦੀ ਕਲੋਜੀ ਦੀ ਚਰਬੀ

ਦੇ ਤਿੰਨ ਟੁਕੜੇ ਇੱਕ ਮਿਰਚ ਦੇ ਨਾਲ ਰੰਗ ਕੇ ਕਾਗਜ਼ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ

ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। (ii) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਵਜੋਂ ਘੋੜੇ ਦੀ | ਲਿੰਦ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਭੇਜੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਗੜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣ

ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। (iii) ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਸਿਕੰਦਰ ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ

ਬਣਿਆ ਤਦ ਉਸਨੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂ ਦਾ ਥਾਲ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਇੱਕ ਕੁੱਕੜ ਮੰਗਵਾਇਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਤਿਲ ਉਸਨੇ ਖਾ ਲਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਅਣਗਣਿਤ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਕੱਲੇ ਕੁੱਕੜ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਤਿਲ ਖਾ ਜਾਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਕੱਲਾ ਸਿਕੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਭਾਰੂ

(iv) ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਚਿੱਟਾ ਝੰਡਾ ਸੁਲਹ ਕਰਨ ਜਾਂ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ

ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਕਾਲਾ ਕੱਪੜਾ ਮਾਤਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ ਲਿੰਪੀ

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਚਿੱਤਰ ਯਿਹ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ, ਉਸ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੂਰਜ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਚੱਕਰ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਬਾਰੇ ਰੇਖਾ

ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਆਦਿ ਚਿੱਤਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥ ਬੋਧ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਸੀ ਪਰ ਗਲਤੀ ਲੱਗਣ ਦੀ 9 ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਧੁਨੀ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਿਮੇ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ, ਫੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਸਪੇਨ, ਫਰਾਂਸ, ਬਿਟੇਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ।

ਚਿੱਤਰ ਲਿੱਪੀ ਹੀ ਸੀ।

ਭਾਵ ਲਿੱਪੀ .

ਇਹ ਲਿੱਪੀ ਚਿੱਤਰ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਨਿਖਰਿਆ ਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਸੀ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਾਤਮਿਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਚਿੱਤਰ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੋਲਾਕਾਰ ਸ਼ਕਲ। ਦੇ ਨਾਲ ਸਵੇਰ ਸਾਰ, ਉਸ਼ਾ ਦੀ ਲਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਦਿਨ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵ ਜੋੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ ਲਈ ਪੁਰਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਰ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਭਾਵ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਜਿਵੇਂ

ਦੁੱਖ ਲਈ -ਅੱਖ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਵਹਿੰਦੇ। ਨਾਂਹ-ਨੁੱਕਰ ਲਈ ਪਿੱਠ ਮੋੜੀ ਦਿਖਾਣਾ। ਯੁੱਧ ਲਈ -ਹਥਿਆਰ ਫੜੇ ਦਿਖਾਉਣਾ।

ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ -ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਗਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤਰ ਇਸ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਲਿੱਪੀ

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਧੁਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਲਿੱਪੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਚਿੰਨ, ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਭਾਵ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿੱਪੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਪੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਿੱਪੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਲ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਉਹ ਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

| ਸਿੱਟਾ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਚਿੱਤਰ ਲਿੱਪੀ, ਭਾਵ ਲਿੱਪੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ ਅਜੋਕੀਆਂ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਲਿੱਪੀਆਂ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਜੋਕੇ ਰੂਪ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹਨ।

| ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

| ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ | ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

(1) ਦੈਵੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (ii) ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

ਦੈਵੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਦੇਵ ਮੰਨਿਆ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿੱਪੀ ਰੱਬ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣੀ ਦੱਸੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕੋਡਮਸ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਦੇਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਦੇਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਮੂਲ ਲਿੱਪੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਲਿੱਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਵੀ ਇਕੋ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿੱਪੀਆਂ ਵੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਈ ਮੰਜਿਲਾਂ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ। ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਿੱਤਰ ਲਿੱਪੀ ਤੇ ਫਿਰ ਭਾਵ ਲਿੱਪੀ | ਵਿੱਚ ਆਈ। ਭਾਵ ਲਿੱਪੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਲਿੱਪੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਇਹ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਲਿੱਪੀ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵੀਨ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵੀ ਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲੀ ਹੈ। ਅਲਬਰੂਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ 'ਅਲਹਿੰਦ ਇਕ 11 ਲਿੱਪੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਰਧਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ (ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਚਲਿਤ ਸਿੰਧਮਾਤਰਕਾ ਭਾਵ ਸਾਰਦਾ ਅਤੇ ਉਜੈਨ (ਮਾਲਵਾ) ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਨਾਗਰ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਧ ਨਾਗਰੀ ਸਿੱਪੀ ਭੱਟੀ ਦੇਸ਼ ਭਾਵ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੀ।

ਸਾਰਦਾ + ਨਾਗਰ - ਅਰਧ ਨਾਗਰੀ) ਇਹ ਅਰਧ ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚਣ ਲਈ ਇਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬਣਾਈ। ਇਹੀ ਲਿੱਪੀ ਅੱਗੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅਖਵਾਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮੀ ਦੀਆਂ 52 ਧੁਨੀਆਂ ਘੱਟ ਕੇ 35 ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ

ਵਰਣਮਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਇੱਕ ਉਹ ਲਿੱਪੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ - ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ | ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਭੁਲੇਖੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, | ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਤਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਨਾਮਕਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉੱਪਰ | ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤਦ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਦੇਖੀ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਾਵਨ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਮਨ ਦੇਸ਼

ਆਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਹਰ ਜ਼ਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨਾਲੋਂ ਦਿੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹਾਂ | ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ

ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਟਕੀ, ਜੁਟਕੇ , ਹਿੰਦਕੇ ਅਤੇ | ਗਵਾਰੂ ਖਿਆਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ ਨਾਮੀ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੇ ਢੁੱਕਵੀਂ ਲਿੱਪੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ 35 ਧੁਨੀਆਂ, ਅੱਜ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਚ ਉੜਾ, ਐੜਾ, ਸੱਸਾ, ਕੱਕਾ ਆਦਿ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪੈਂਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਪੱਟੀ ਨਾਮੀ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ। ਪੱਟੀ ਨਾਮੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ

ਈ

ਵਿੱਚ

ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਧ ਨਾਗਰੀ ਪਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ 1 ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੰਡਾ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਧੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਗੱਲ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ | ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ (ਗੁਰਮੁੱਖੀ) ਵਿੱਚ 1 ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੱਕੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੀ ਲਿਖਤ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ , ਵਿੱਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਥਾਪ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਰਧ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹੁਣ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ,

ਅਰਧ ਨਾਰੀ

| ਗੁਰਮੁੱਖੀ , ਸ , ਓ , ੩।

ਓ, ਅ, ਏ ਸਹ। ਕ, ਖ, ਗ, ਘ , ਙ॥

ਕ, ਖ, ਗ, ਘ , ਙ। ਚ, ਛ, ਜ, ਝ।

ਚ, ਛ, ਜ, ਝ, ਵ॥ ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਣ।

ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਣ। ਤ, ਥ, ਦ, ਧ, ਨ।

ਤ, ਥ, ਦ, ਧ, ਨ। ਪ, ਫ, ਬ, ਭ , ਮ।

ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ॥ ਯ, ਰ, ਲ, ਵ, ੩॥

ਯ, ਰ, ਲ, ਵ, ॥ ਹ, ਅ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣੇ ਬੜੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕ ਸੂਰਤ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ। ਅਰਧਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਕਾਢ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਿੰਮੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁੱਖ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੈੜੇ ਮੇਖੇ ਨੂੰ ਜੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਤੇ ਅਰਧਨਾਗਰੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਬੁਲਾ ਕੇ ਭਾਈ ਬਾਲੀ, ਹੈ ਮੰਗੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਲੱਗਭੱਗ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਲੂ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਲੰਡੇ ਕੇਵਲ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੰਗਾਰ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਇਸੇ ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੀ। ਜਦ ਉਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੀ ਤਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਮ ਉੱਪਰ ਇਹ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਭਗਤਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਜੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ ਭਾਵ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ 'ਗੁਰਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ

ਬਾਈ ਦਾ ਧਾਰਨੀ, ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਸੱਚਾ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੇ ਗੁਰਮੁੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਗਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਿੱਪੀ ਨਾਗਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕਾਇਸਥਾਂ ਤੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਿੱਪੀ ਕੈਥੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਪੈ ਗਿਆ।

ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖੇ ਕਾਰਨ, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਲਿੱਪੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਹੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਇੱਕ ਲਿਪੀ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਤਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ

ਪੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਰਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੀ। ਗੌਰੀ ਸੰਕਰ ਹੀਰਾ ਚੰਦ ਓੜਾ ਜੀ ਨੇ ਅਰਧਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰਦਾ ਤੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ , ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਤੇ , ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜੈਪਾਲ ਤੇ ਆਨੰਦਪਾਲ ਨਾਲ ਟਾਕਰੇ ਕਰਨੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੰਬ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਗਠੀ ਨੂੰ ਜਾ ਛੂੰਹਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਜੈਪਾਲ ਹਾਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਜਾਂ ਇਸ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਬਠਿੰਡਾ ਬਣ ਕਿ ਜੇ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਕਰ ਲਿੱਪੀ ਅਰਧਨਾਗਰੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੁਆਬਾ ਕਿ ਜਲੰਧਰ, ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਤੇ ਉੱਚ ਸਰੀਫ ਤੱਕ ਸੀ। ਸੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਲਿੱਪੀ ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਲਬਰੁਨੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ਅਲਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਆ ਹੈ। ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਨਵੀ ਰਾਜ ਤੇ ਨਾ ਵੰਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਧਨਾਗਰੀ ਦੇ ਅੱਖਰ, ਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਗਿਣ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ।

ਜੀ ਬੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਹੁਕੀ ਲਿੱਪੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਉੱਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਖਰ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਲੱਭੇ। ਇਹਨਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਮੰਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬ ਧੁਨੀ ਇਸ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰਿਦਵਾਰ ਦੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਿਖਤਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ।

ਜਪਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੇਜ ਪੱਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ ਉਸਈਸ਼ਵਿਸ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਰਣਮਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਅੱਧੇ ਅੱਖਰ ਅਜੋਕੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਾਲੇ । ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਈ ਪੀ. ਨਿਊਟਨ ਦੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ , ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 35 ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 6 ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ, 12 ਅੱਖਰ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਪਰਵ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ।

ਕੁਝ ਲੋਕ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਸਾਰਦਾ ਅਤੇ ਟਾਕਰੀ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਸਾਰਦਾ ਨਾਲ ਸੱਤ ਅੱਖਰ (7) ਬਿਲਕੁਲ ਤੇ ਬਾਗ 112)

ਅਤੇ

ਰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਟਾਕਰੀ ਨਾਲ 15 ਅੱਖਰ ਸਾਂਝੇ 55 ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਪਰ (5 ਅੱਖਰ) ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਟਾਕਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਅੱਖਰ

-ਅਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 35 ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ 52 ਅੱਖਰ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ | ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿੱਪੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲਤਾ

ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ

ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਤਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਲਿੱਪੀ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦਾ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਰਥਿਕ ਮੰਨ ਸਕਦੇ

ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ

1. ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ 52 ਅੱਖਰ ਹਨ ਜਦਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ 41

ਅੱਖਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ 11 ਵਾਧੂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। 2. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਧੁਨੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਘ, ਙ, ਞ, ਠ ਅਤੇ ਡ ਦੀ ਜੇ

ਆਵਾਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ

ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋੜੇ ਅਤੇ ਕਨੌੜੇ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। 3. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ 'ੜ' ਅੱਖਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖਰ

ਤੇ ਧੁਨੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਸਮੇਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। 4. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੁਵਿਧਾ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਤੇ

ਅੱਖਰ

ਪਰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਟਾਕਰੀ ਨਾਲ 15 ਅੱਖਰ ਸਾਂਝੇ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜ

5 ਅੱਖਰ) ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਟਾਕਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 35 ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ 52 ਅੱਖਰ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰੇਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਖੇਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ

a ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਬਹਮੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿੱਪੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲਤਾ

ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ 2 ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਤਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਲਿੱਪੀ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦਾ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਰਥਿਕ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ

ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ

1. ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ 52 ਅੱਖਰ ਹਨ ਜਦਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ 41

ਅੱਖਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ 11 ਵਾਧੂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਪਾਉਣ ਦਾ

ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। 2. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਧੁਨੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਘ, ਝ, ਢ, ਧ ਅਤੇ ਭ ਦੀ ਜੋ

ਆਵਾਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ

ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਨੌੜੇ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। 3. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ 'ੜ' ਅੱਖਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖਰ

ਤੇ ਧੁਨੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਸਮੇਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। 4. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ

ਸੁਵਿਧਾ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਦੂਹਰਾ ਕਰਨ ਲਈ

ਦੂਹਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਅੰਕ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਕੰਮ ਮਰ ਜਾਂ

ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗ, ਰੱਸਾ ਆਦਿ। (, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ .

ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੇ

ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ | 1. ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ 'ਸ਼' ਨੂੰ 'ਚ' () ਪੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਰਣ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ

ਵਿੱਚ ਗਲਤੀ ਲੱਗ ਸਕੇ। ੪, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ 'ਕ' ਅਤੇ 'ਅ' (ਬ) ਵਿੱਚ ਗਲਤੀ ਲੱਗ

ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ

ਗੁੰਝਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। 4), ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਕਈ ਅੱਖਰ ਜਿਵੇਂ , ੫, ੪ (ਰੀ, ਸ਼, ਕਸ਼ਯ) ਆਦਿ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ। 10, ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਸਰਲ

ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ

ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ

1. ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਦੇ 5 ਸਵਰ ਅਤੇ 21 ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਲ

26 ਅੱਖਰ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪੈਂਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ | ਲਈ ਛੱਬੀ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਂਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਕਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਕਨ।

ਕਾਰਜ ਹੈ। 2. ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਅੱਖਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਧੁਨੀਆਂ

ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤੇ 'ਸ' ਤੇ 'ਕ' ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ | ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਤਿੰਸ (Prince) ਅਤੇ ਕੈਟ (Ca) ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਦੋਂ

(C), ਐੱਚ (H) ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ 'ਚ' ਧੁਨੀ ਅਤੇ 'ਸ਼' ਧੁਨੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੇਨ (Chain, Machine), ਮਸ਼ੀਨ

ਆਦਿ। 3, ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ 'ਡ' ਤੇ 'ਦ' ਲਈ ਕੇਵਲ M ਕ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ (D) (ਡੀ) ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਡੇਲੀ (Daily), ਮਹਿਮੂਦ (Mehmood) ਆਦਿ। ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ 'ਸ' ਅਤੇ 'ਜ਼' ਲਈ ਕੇਵਲ

ਇਕ ਹੀ ਧੁਨੀ ਚਿੰਨ੍ਹ 'S' (ਐਸ) ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ-Sat (ਸੈਟ), ਮੈਜ਼ਰ (Measure) ਆਦਿ। ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ 'ਟ', 'ਤ' ਅਤੇ 'ਚ' ਲਈ ਕੇਵਲ 1) ਧੁਨੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-ਟੀਚਰ (Teacher), ਭਾਰਤ (Bharat), ਸਿਚੂਏਸ਼ਨ (Situation) ਆਦਿ। ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚਲਾ 'AY (ਏ) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਅ, ਆ, ਏ ਅਤੇ ਐ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ (America), ਕਾਸਟ (Cast), ਟੇਬਲ (Table), ਮੈਨ (Man) ਆਦਿ। 1. ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ • ਵਿਚਲਾ ਅੱਖਰ 'U (ਯੂ) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਅ, ਓ,

ਉ ਆਦਿ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੱਟ (Cut), ਪੁੱਟ (Put),

ਟਿਊਨ Tune) ਆਦਿ। 8. ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਖਰ ਆਵਾਜ਼ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ

ਕਿ often, Know, Knife ਆਦਿ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਲਿੱਪੀ ਹੈ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ

1. ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਟ, , ਝ ਆਦਿ ਲਈ ਕੋਈ

ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਨੂਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ

2. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਘ, ਢ, ਤ, ਧ ਆਦਿ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ

ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

3. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚਲੇ ਅੱਖਰ 'ਸ' ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਸੇ, ਸੁਆਦ,

ਸੀਨ, 'ਜ' ਅੱਖਰ ਲਈ ਜੀਮ, ਜੁਆਦ, ਜੇਏ, 'ਕ' ਅੱਖਰ ਲਈ ਵੱਡਾ ਕਾਫ਼ ਤੇ ਛੋਟਾ ਕਾਫ਼, ਗ' ਅੱਖਰ ਲਈ ਗਾਫ਼ ਤੇ ਗੈਨ ਆਦਿ ਕਈ-ਕਈ

ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁੱਕਵੀਂ ਲਿੱਪੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ 2 ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹਮੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸ਼ਾਰਦਾ ਅਤੇ ਟਾਕਰੀ 2ਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਕਈ ਅੱਖਰ ਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੈਗਭੱਗ ਪਿਛਲੇ (49) ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ

ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹੇਠੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹਮੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁੱਕਵੀਂ ਲਿੱਪੀ ਹੈ। 3, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਇੱਕ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿੱਪੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਬਹੁਤੇ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ

ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਨ। 4, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਲਿੱਪੀ ਹੈ। 5. ਇਹ ਇੱਕ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਲਿੱਪੀ ਹੈ। 6, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਸੱਤ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਅਨਾਰਾਂ ਅੱਖਰ

ਹਮੀ ਲਿੱਪੀ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। 1. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਲਚਕਦਾਰ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। 8, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਂ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ ਸੀ। 9, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ

ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। 10, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਰੇਕ ਧੁਨੀ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਅੱਖਰ ਹਨ। 11. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਆਸਾਨ ਹੈ। 12. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਦੀਰਘ, ਅਤੇ ਸਵ, ਸਵਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। 13, ਦੇਹਰੇ ਅੱਖਰ ਲਈ ਅੱਧਕ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 14. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰਤੀਬ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਚਾਰਨ

ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੈ। 15, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਓ, ਅ, ਏ, ਤਿੰਨ ਸਵਰ ਵਾਹਕ ਹਨ। 16, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਸ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਦਸ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ' ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 17. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਸ਼, ਖ਼, ਗ਼, ਜ਼, ਫ਼ ਅਤੇ ਲ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਅੱਖਰ

ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। 1. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਹੁਣ 41 ਹੈ। 15, ਹ, ਰ, ਵ, ਦੁੱਤ ਅੱਖਰ ਹਨ। 20, ਬਿੰਦੀ, ਟਿੱਪੀ ਅਤੇ ਅੱਧਕ ਸਹਾਇਕ ਜਾਂ ਲਗਾਖਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਲਿੱਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਲਿੱਪੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਲੇੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿਰਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਲੇੜ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੇੜਾਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸਦੀ ਪਿੱਠ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ 9 ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ

ਲਿਪੀ ਇੱਕ ਰਹਿਤ ਲਿਪੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਕਮੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਖਿ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧੁਨੀਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਢਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਮੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ 1. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਰੋਮਨ

ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਖਾਸ ਨਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ

ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। 2 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮਿਆਰੀ ਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ

ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚੋਂ

ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਰੂਪ ਸਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹ ' ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 3. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਵਿੱਚ 'ਰ' ਪਾਉਣ ਬਾਰੇ ਹੀ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ

ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਈ ਪਰੀਖਿਆ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ

ਦੇਵੇਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। 4 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ 'ਸੀ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਿਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ।

ਅਸਲ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭਿਕ 'ਸਿਹਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲਿਖਣ

ਵੇਲੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। 5 ਟਿੱਪੀ ਅਤੇ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਅਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। 6 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੋਮਨ ,

ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ 26 ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਟਾਈਪਿੰਗ ਥੋੜੀ ਔਖੀ

1 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਲਮਕਾਅ ਕੇ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲਮਕਾ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਲਮਕਾਅ ਅਤੇ ਭਰਾ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਭਰਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੋਟਾ , ਸੋਟਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ

ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। 8. ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਧਾ ਅੱਖਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਅੱਖਰ ਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰ, ਵ ਅਤੇ ਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਅੱਖਰ ਅੱਧੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਗਤਰਾ, ਮੁੰਗਫਲੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਗ ਦੀ ਧੁਨੀ ਅੱਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਥੇ ਪੂਰਾ ਅੱਖਰ ਹੀ

ਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 9. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਹਲੰਤ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। 10. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਝ', 'ਬ', 'ਘ', 'ਙ', ਆਦਿ ਕਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ

ਲਿਖਣ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫੀ ਕਠਿਨ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਖਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਖੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

1. ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਧੁਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ . ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 2. ਕੋਈ ਵੀ ਨਵੀਂ ਧੁਨੀ ਜੇਕਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ

ਨਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਘੜ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 3. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ 'ਝ' ਅਤੇ 'ਬ' ਲੇਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ

ਇਹ ਅੱਖਰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿੱਚੋਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। 4. ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਹਲੰਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 5. ਸਯੋਸ਼ ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਘ, ਙ, ਞ, ਟ, ਠ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 6. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਘੜਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। 7. ਟਾਈਪਿੰਗ ਪੱਖੋਂ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। 8. ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੁਧਾਰ ਖਾਸ ਚੋਖਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ

ਡਾ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਉਪਯੁਕਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹਨ, a ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੁਧਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੋਖਟੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ

1. ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਹਰ ਅੱਖਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰ

ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਧੁਨੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅੱਖਰ ਕੱਢਿਆ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 2. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਂ ਗੁਆਂਢੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਜੇ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ

ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੈਵੀਂ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਅੱਖਰ ਵਧਾਇਆ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 3. ਕਿਸੇ ਲਿੱਪੀ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ .

ਬੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹਰੇਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਲਿੱਪੀ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਤੇ ਦੁਸਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ

ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਬੇਲੋੜਾ ਹੈ। ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਖ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ।

ਸਿੱਟਾ

| ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਵਿੱਲਖਣਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲ ਲਿੱਪੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿੱਪੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਆਸਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਧੁਨੀਆਂ ਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਲਿੱਪੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

ਲਿਪੀ ---ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ

ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ---ਲਿਖਤੀ ਵਰਣਨਮਾਲਾ

ਲੇਪ--- ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਧਾਤੂ

ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ---ਨਿਕਾਸ ਰੂਪ ਲਿਪੀ ਦਾ

ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ---ਦ੍ਰਿਸ਼

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ

‘ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ :

(ਉ) ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ

(ਅ) ਦੁਨੀ ਚੰਦ (ੲ) ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ

(ਸ) ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਗੰਗਾਵਾਲਾ .....

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ’ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਰ ਹੈ :

(ਉ) ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

(ਅ) ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ

(ੲ) ਜੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ.....

(ਸ) ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਕਿਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ :

(ਉ) ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ

(ਅ) ਜੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ

(ੲ) ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ

(ਸ) ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ.....

‘ਏ ਰੈਫਰੈਂਸ ਗ੍ਰਾਮਰ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਹੈ :

(ਉ) ਕਪਲ ਕਪੂਰ

(ਅ) ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ .....

(ੲ) ਜੇਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ

(ਸ) ਐਸ.ਐਸ. ਜੋਸ਼ੀ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਟਾਈਪ ਬਣਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ:

(ਉ) ਲੁਧਿਆਣਾ (ਪੰਜਾਬ)

(ਆ) ਸੀਰਾਮਪੁਰ (ਬੰਗਾਲ) .....

ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ

(ੲ) ਲੰਦਨ (ਬਰਤਾਨੀਆ)

(ਸ) ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਟਾਈਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ :

(ੳ) ਜੀ.ਏ. ਸ਼੍ਰੀਅਰਸਨ

(ਅ) ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ .....

(ੲ) ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ

(ਸ) ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਟਾਈਪ ਨਾਲ ਛਪੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ :

(ੳ) ਆਈਡਿਓਮੈਟਿਕ ਸਨਟੈਨਜ਼ ਇਨ ਪੰਜਾਬੀ

(ਅ) ਏ ਗਾਮਰ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਗੂਏਜ਼

(ੲ) ਨਵੀਂ ਸ਼ਾਖ਼

(ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ .....

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ :

(ੳ) ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਗੰਗਾਵਾਲਾ

(ਅ) ਰਾਮ ਸਿੰਘ

(ੲ) ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ .....

(ਸ) ਦੁਨੀ ਚੰਦ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ :

(ੳ) ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ

(ਅ) ਆਤਮ ਸਿੰਘ .....

(ੲ) ਵੇਦ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ

(ਸ) ਐਸ.ਐਸ. ਜੋਸ਼ੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਬੋਲੀ) ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ

(ਅ) ਵਿਦਿਆ ਭਾਸਕਰ ਅਰੁਣ

(ੲ) ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ .....

(ਸ) ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ

ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

(ੳ) ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ

(ਅ) ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ .....

(ੲ) ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ

(ਸ) ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ

ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਹੀ ਕਮ ਹੈ :

(ਉ) ਧੁਨੀ ਲਿਪੀ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਪੀ, ਚਿੱਤਰ ਲਿਪੀ, ਗੰਢ ਲਿਪੀ

(ਅ) ਚਿੱਤਰ ਲਿਪੀ, ਗੰਢ ਲਿਪੀ, ਧੁਨੀ ਲਿਪੀ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਪੀ

(ੲ)-ਗੰਢ ਲਿਪੀ, ਚਿੱਤਰ ਲਿਪੀ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਪੀ, ਧੁਨੀ ਲਿਪੀ .....

(ਸ) ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਿਪੀ, ਧੁਨੀ ਲਿਪੀ, ਗੰਢ ਲਿਪੀ, ਚਿੱਤਰ ਲਿਪੀ

13. ਗੁਰਮੁਖੀ ਟਾਈਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ :

(ਉ) ਏ ਗਰਾਮਰ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਗੂਏਜ

(ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ .....

(ੲ) ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕ ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ

(ਸ) ਦੀ ਫੋਨੋਲੋਜੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਬ

14. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਅ :

(ਉ) ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਲੋਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਕਿਰਤ, ਅਪਭ੍ਰਸ਼, ਪਾਲੀ

(ਅ) ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਕਿਰਤ, ਅਪਭੰਸ਼, ਪਾਲੀ .....

(ੲ) ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰਸ਼, ਪ੍ਰਕਿਰਤ, ਪਾਲੀ

(ਸ) ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਲੋਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰਸ਼, ਪਾਲੀ

15. ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਧੁਨੀ ਵੈਦਿਕ ਧੁਨੀ ਹੈ :

(ਉ) ਖ

(ਅ) ਸ .....

(ੲ) ਗ

(ਸ) ਜ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ
2. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰੋ।
3. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ
4. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
5. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ.ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

https://pa.wikipedia.org/wiki/%E0%A8%97%E0%A9%81%E0%A8%B0%E0%A8%AE%E0%A9%81%E0%A8%96%E0%A9%80_%E0%A8%B2%E0%A8%BF%E0%A8%AA%E0%A9%80_%E0%A8%A6%E0%A9%80_%E0%A8%B8%E0%A9%B0%E0%A8%B0%E0%A8%9A%E0%A8%A8%E0%A8%BE

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%u0a17%u0a41%u0a30%u0a2e%u0a41%u0a16%u0a40+%u0a32%u0a3f%u0a2a%u0a40>

<https://www.punjabipathshala.com/post/gurmukhi-punjabi-lipi>

<http://punjabi-univ2.pugmarks.in/topic.aspx?txt=%E0%A8%97%E0%A9%81%E0%A8%B0%E0%A8%AE%E0%A9%81%E0%A8%96%E0%A9%80%20%E0%A8%B2%E0%A8%BF%E0%A8%AA%E0%A9%80>

ਅਧਿਆਇ-14: ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਅਤੇ ਨਿਯਮ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Content)

1. ਉਦੇਸ਼
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
3. ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ
4. ਸਾਰੰਸ਼
5. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ
7. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
8. ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ
9. ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੈੱਬਸਾਇਟਸ

ਉਦੇਸ਼:

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ :

ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ (Rules For Spellings) ਹਰ ਬੋਲੀ ਜਿਸ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ ਅਜੇ ਥੋੜਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੱਧਦੀ-ਫੁੱਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਿਆਕਰਣ ਬਣਾਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਅਮਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਲੇਖਕ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇੱਕ ਲਿਖਾਰੀ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਇੱਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ਾ (Compulsory Subject) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਐੱਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਹੁਣ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਲਿਖਾਈ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਹਿਤ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ।

1. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੁਨਿਹਰੀ ਨਿਯਮ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੋਲੇ, ਤਿਵੇਂ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਲਾਕਾਈ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਓ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਖੰਡ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕੇ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਦੀ ਮਾਝੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਟਕਸਾਲੀ ਬੋਲੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੇ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਇਲਾਕਾਈ ਬੋਲੀ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਉੱਕਾ ਮਨਾਹੀ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦੁਆਬੇ ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ) ਵਿੱਚ ਵ ਦੀ ਥਾਂ ਬ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਟਕਸਾਲੀ ਬੋਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੁੱਧ ਹੈ। ਜੇ ਵਸਤੂ ਵਹੀ, ਵੱਖ, ਵੱਟ, ਵੱਡਾ, ਵਾਜਾ, ਵਾਸ, ਵਾਧਾ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਬਸਤੂ, ਬਹੀ, ਬੱਖ, ਬੱਟ, ਬੱਡਾ, ਬਾਜਾ, ਬਾਸ, ਬਾਧਾ ਤੇ ਬਿੱਦਿਆ ਲਿਖਣਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਠੇਹਾਰੀ (ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਪਾਰ ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ ਕੈਮਲਪੁਰ) ਵਿੱਚ ਕਰਸਾਂ, ਜਾਸਾਂ ਤੇ ਰੋਸੀ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਗ਼ਲਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪ ਠੀਕ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਵਜੋਂ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਵੱਲ-ਛੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਧੇ-ਪੱਧਰੇ ਬੋਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਦੂੱਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅੱਖਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹਾਹੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਿਯਮ

2. ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਹਾਰੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਏਹਨਾਂ, ਸੇਹਰਾਂ, ਸੇਹਤ, ਕੇਹੜਾ, ਜੇਹਾ , ਜੇਹੜਾ, ਮੇਹਨਤ ਤੇ ਮੇਹਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ, ਸਿਹਰਾਂ, ਸਿਹਤ, ਕਿਹੜਾ, ਜਿਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ, ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਮਿਹਰ ਲਿਖਣਾ ਠੀਕ ਹੈ।

3. ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੁਲਾਈਆਂ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਦੁਲਾਵਾਂ ਹਟਾ ਕੇ ਹ ਨਾਲ ਸਿਹਾਰੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੈਹਰ, ਕੈਹਣਾ, ਕੈਹਰ, ਖੈਹਣਾ, ਦੁਪੈਹਰ, ਬੈਹਰ, ਰੈਹਣ ਤੇ ਵੈਹਣਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਹਿਰ, ਕਹਿਣਾ, ਕਹਿਰ, ਖਹਿਣਾ, ਦੁਪਹਿਰ, ਬਹਿਰ, ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਵਹਿਣਾ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋੜੇ ਵਾਲੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋੜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਔਕੜ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੋਹਣਾ, ਦੋਹਰਾ, ਮੋਹਰੇ ਤੇ ਮੋਹਲਾ ਆਦਿ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਹਣਾ, ਦੂਹਰਾ, ਮੁਹਰੇ ਤੇ ਮੁਹਲਾ ਲਿਖਣਾ ਸੁੱਧ ਹੈ।

5. ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਨੋੜੇ ਵਾਲੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਨੋੜਾ ਹਟਾ ਕੇ ਹ ਨੂੰ ਔਕੜ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੋਹਰਾਂ ਖੋਹਰਾਂ, ਬੋਹਰ, ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਵੋਹਟੀ ਆਦਿ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਹਰਾਂ, ਖਹੁਰਾਂ, ਬਹੁਰਾਂ, ਮਹੁਰਾਂ ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਲਿਖਣਾ ਸੁੱਧ ਹੈ।

ਜੱਜੇ ਅਤੇ ਯੱਯੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਿਯਮ

6. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜ ਜੱਜਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਯ' (ਯੱਯੇ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਠੀਕ ਸਮਝੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਸ, ਜੱਗ, ਜਤਨ, ਜੰਤਰ ਜਮ, ਜਾਤਰਾ, ਜਾਰੀ, ਜੁੱਗ, ਜੁੱਧ, ਜੇਧਾ, ਜੇਗ, ਜੇਗੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ। ਪਰ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਜੱਜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਯੱਯੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ | ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੇ ਯੋਯੇ ਵਾਲੇ ਜੋੜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਯਤਨ, ਯੰਤਰ, ਯਾਤਰਾ , ਯਾਤਰੀ, ਯੁੱਗ, ਯੁੱਧ, ਯੋਗ, ਯੋਗੀ, ਯੋਧਾ ਆਦਿ) ਪਰ ਤਰਜੀਹ ਜੱਜੇ ਵਾਲੇ ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

7. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ 'ਯ' (ਯੱਯੇ) ਵਾਲੇ ਜੋੜ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਹਨ-ਸੰਯੁਕਤ, ਸੰਯੋਗ, ਵਿਯੋਗ ਆਦਿ।

8. ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 'ਯ' ਮੁਕਤਾ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜੋੜ ਠੀਕ ਹਨ (1) ਸੂਰਜ, ਕਾਰਜ, ਧੀਰਜ, ਬੀਰਜ ਆਦਿ। (ii) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਮ 'ਯ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਸਵਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਾ, ਆਰੀਆ, ਵਿਦਿਆਲਾ, ਹਿਮਾਲਾ, ਤੱਲ, ਨਿਰਭੈ, ਭਾਰਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ।

ਵਾਵੇ ਅਤੇ ਬੱਬੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਿਯਮ

9. ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ 'ਵ' (ਵੇ) ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਇਹ ਹਨ ਬਾਈ, ਬਸੰਤ, ਬੰਜਰ, ਬਣਵਾਸ, ਬਰਸੀ, ਬਿਕਰਮੀ ਆਦਿ।

10. ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਵਰ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਠਾਕੁਰਦੁਆਰਾ, ਸੁਆਦ, ਸੁਆਮੀ, ਦੁਆਰਾ ਆਦਿ।

11. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ 'ਵ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬ' ਨਾਲ ਲਿਖਣੇ ਠੀਕ ਹਨ ਪੂਰਬ ਗੁਰਪੂਰਬ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ), ਸਰਬ, ਗਰਬ।

12. ਪੂਰਵ ਅਤੇ 'ਪੂਰਬ' ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਪੂਰਵ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ।

ਣਾਣੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਿਯਮ

13. ਕਾਣ, ਖਾਣ, ਤਾਣ, ਥਾਣੇਦਾਰ, ਪਾਣੀ, ਮਣ, ਮਾਣ, ਹਾਣ ਆਦਿ ਸ਼ੁੱਧ ਜੋੜ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੰਨੇ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਮਿਤ ਰੂਪ (intinitive) 'ਣਾ ਪਿਤਰ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖਾਣਾ, ਜਾਣਾ, ਜਾਗਣਾ, ਤੱਕਣਾ, ਸਣਾ, ਲਿਖਣਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਣ ਣਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨੇ 'ਨੰਨਾ' ਲਿਖਣਾ ਗਲਤ ਹੈ।

14. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਜੇਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਰ, ਲ, ਤ' ਅਤੇ 'ਣ' ਪਿੱਛੇ , ਣ, ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਕੈਮੀਕਰਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਸਧਾਰਨ, ਸੰਪੂਰਨ, ਮਰਨ, ਕਾਰਨ, ਪੂਰਨ ਕਰਨਾ, ਤੁਰਨਾ ਗੋਲ, ਵਲਨਾ, ਸਾੜਨਾ, ਚੜ੍ਹਨਾ, ਜਾਣਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹਨ।

ਸ, ਖ, ਗ, ਜ, ਫ ਅਤੇ ਲ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਿਯਮ

15. ਸ' ਅਤੇ 'ਸ਼' ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਸ' ਧੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਸੱਸੇ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਬਿੰਦੀ ਲਾ ਕੇ (ਸ) ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

10 'ਖ', 'ਗ' ਅਤੇ 'ਫ' ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

17. ਉੱਚਾਰਨ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ 'ਜ਼' ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਧੁਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ 'ਜ਼' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ। ਜੈਹਮਤ, ਜੈਹਰ,

ਜੈਹਰੀਲਾ, ਜੈਹਨੀਅਤ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜੋ ਕਿਤੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਹਿਮਤ, ਜ਼ਹਿਰ, ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

18. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਲ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਯੁਨੀ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲ, ਦੀ ਥਾਂ ਲ' ਵਰਤਿਆਂ ਅਰਥ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੋਲੀ ਗੋਲੀ

ਤਲਾ ਤਲਾ ਪਕੈੜੇ ਤਲਾ)

ਦਲ (ਸੇਵਾ ਦਲ) ਦਲ, ਦਾਲ ਦਲ

ਬਾਲ (ਬਾਲ ਬੱਚੇ) ਬਾਲ ਅੱਗ ਬਾਲ

ਇਸ ਲਈ ਲ ਯੁਨੀ ਨੂੰ ਲੱਲੇ ਪੈਰੀਂ ਬਿੰਦੀ ਪਾ ਕੇ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

19. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਰਥ (Infinitive) ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 'ਣਾ' ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਰਦੂ-ਹਿੰਦੀ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੰਬਣਾ ਸੁੱਟਣਾ, ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਗੱਡਣਾ, ਕਣਾ, ਜਾਣਾ, ਤੜਪਣਾ, ਥੰਮਣਾ, ਦੱਬਣਾ ਤੇ ਭੁੜਕਣਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੰਬਨਾ, ਸੁੱਟਨਾ, ਗੱਡਨਾ, ਵੱਡਨਾ, ਜਾਨਾ, ਤੜਪਨਾ, ਧੰਨਾ, ਦੱਬਨਾ ਤੇ ਭੁੜਕਨਾ ਲਿਖਣਾ ਗਲਤ ਹੈ।

20. ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਣ', 'ਰ' ਜਾਂ 'ੜ' ਮੁਕਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੈਰੀ 'ਹ' ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਾਵਾਰਥ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਨਾ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਣਨਾ, ਕੁੜਨਾ, ਖੁਣਨਾ, ਖੁਰਨਾ, ਕਿਰਨਾ, ਘੁਰਨਾ, ਚਰਨਾ, ਛੜਨਾ, ਜੜਨਾ, ਝਰਨਾ ਤੇ ਡਰਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ, ਕੁੜਨਾ, ਖੁਣਨਾ, ਖੁਰਨਾ, ਕਿਰਨਾ, ਘੁਰਨਾ, ਚਰਨਾ, ਛੜਨਾ, ਜੜਨਾ, ਝੁਣਨਾ ਤੇ ਡਰਨਾ ਲਿਖਣਾ ਗਲਤ ਹੈ।

21. ਜੇ ਭਾਵਾਰਥ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਣ' 'ਰ' ਜਾਂ 'ੜ' ਮੁਕਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਣ' ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਖਿੜਾਣਾ, ਗਿਰਾਣਾ, ਚੁਰਾਣਾ, ਸੁਣਾਣਾ, ਰੋਣਾ ਤੇ ਫੜਾਣਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਖਿੜਾਨਾ, ਗਿਰਾਨਾ, ਚੁਰਾਨਾ, ਸੁਣਾਨਾ, ਪਰੋਨਾ ਤੇ ਫੜਾਨਾ ਲਿਖਣਾ ਅਸੁੱਧ ਹੈ। ਨੋਟ-ਨਿਯਮ ਨੰਬਰ 19, 20 ਤੇ 21 ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਦੇ।

22. ਜਦ ਕਿਸੇ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਭਾਵਾਰਥ ਬਣੇ ਤਾਂ ਧਾਤੂ ਦਾ ਰੂਪ ਇਨ-ਬਿਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੁਣ ਤੋਂ ਸੁਣਨਾ, ਚੁਣ ਤੋਂ ਚੁਣਨਾ, ਬੁਣ ਤੋਂ ਬੁਣਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੁਨਣਾ, ਚੁਨਣਾ ਅਤੇ ਬੁਨਣਾ ਲਿਖਣਾ ਗਲਤ ਹੈ।

ਨਾਸਕਤਾ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ

ਅਜੋਕੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਜਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਵਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇ ਇੱਕ ਨਾਸਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵੀ ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਈਆਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਤਿਮ 'ਆਂ' ਨਾਸਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਚੇਤ ਉਚਾਰਨ ਆਈਆਂ ਹੈ। ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਝ, , ਣ, ਨ, ਮ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਵੀ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਨਾਸਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਰਾਮ ਨੂੰ ਰਾਮ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਸਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਬਿੰਦੀ ਜਾਂ ਟਿੱਪੀ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਥੇ ਹੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਵਿਆਕਰਣ ਪੱਖੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਾਸਕਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ।

23. ਆਈਆਂ, ਮਈਆਂ, ਗੁਆਈਆਂ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਤਿਮ 'ਆਂ' ਦੇ ਕੰਨੇ ਉੱਤੇ ਬਿੰਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

24. ਤੂੰ ਏਂ, ਤੂੰ ਭੁੰਨੇ, ਤੂੰ ਮੰਨੇ, ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਨਾ ਬਿੰਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਕਰੋਂ, ਤੂੰ ਪੜੇ ਤੂੰ ਲਿਖੇ ਵਿੱਚ ਬਿੰਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

25. ਜੰਗ, ਚੰਦ, ਡੰਗ, ਸਾਂਗ, ਮੂੰਗੀ, ਪੈਂਦ, ਲੋਗ, ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਨਾਸਕਤਾ ਮਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

26. ਕਿੰਨਾਂ, ਜਿੰਨਾਂ, ਲੰਮਾਂ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਕੰਨੇ ਉੱਤੇ ਬਿੰਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

27. ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਤੇ ਟਿੱਪੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਨ, ਕੰਮ, ਚੰਮ, ਡੰਮਣਾ, ਬੰਨ੍ਹ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਵਿੰਨ੍ਹ, ਗੰਨ, ਗੰਮ ਚੁੰਮ ਆਦਿ।

28. ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਸਕਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਸਕਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਹੀਂ ਥਾਈਂ ਟਿੱਪੀ/ਬਿੰਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਂ ਤੋਂ ਨਾਵਾਂ, ਮਾਂ ਤੋਂ ਮਾਵਾਂ, ਥਾਂ ਤੋਂ ਥਾਈਂ, ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਆਦਿ।

ਹਸਵ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ

29. ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਉਚਾਰਕ ਵਿੱਚ ਹਸਵ ਸਵਰ ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਇੰਜ ਹਨ ਉਨਤੀ, ਸਰਿਸ਼ਟੀ, ਕਰਾਂਤੀ, ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਜਾਤ), ਦਰਿਸ਼ਟੀ, ਪੁਸ਼ਟੀ, ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਬੁੱਧ), ਭਗਤੀ, ਭੂਮੀ, ਵਿਅਕਤੀ, ਰਿਸ਼ੀ, ਪਰਤੀਤੀ।

30. ਸਾਹਿਤਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਹਾਰੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਅਤਿ, ਆਦਿ, ਕਵਿਤਾ, ਭੂਮਿਕਾ, ਸਤਿ (ਜਿਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਤਿਨਾਮ ਵਿੱਚ)।

31. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਹ ਜੋੜ ਹੀ ਠੀਕ ਹਨ ਮੰਦਰ, ਵਣਜ, ਚਤਰ, ਠਾਕਰ, ਬਹਾਦਰ ਆਦਿ।

32. ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੂਲ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਨਾਲ ਸਿਹਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਹੋ ਜੋੜ ਠੀਕ ਹਨ ਸਾਬਤ, ਸਾਲਸ, ਰਾਜਰ, ਕਾਤਲ, ਖਾਰਜ, ਖਾਹਸ, ਖਾਰਜ, ਖਾਲਸ, ਜਾਹਰ, ਬਾਰਸ, ਮਾਲਕ ਆਦਿ। ਪਰ ਇਸੇ ਸਰੋਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭਿਕ ਵਿਅੰਜਨ ਨੂੰ ਸਿਹਾਰੀ ਲਾਈ ਦੀ ਹੈ --- ਸ਼ਿਕਾਰ, ਸਿਫਾਰਸ, ਹਿਸਾਬ, ਹਿਦਾਇਤ, ਕਿਤਾਬ, ਮਿਸਾਲ ਆਦਿ।

33. ਭੂਤ ਕਿਰਦੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਿਮ ਤੱਤੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਸਿਹਾਰੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਅੰਕਤ, ਸਾਧਤ, ਕਲਪਤ, ਰਚਤ, ਲਿਖਤ, ਵਰਜਤ ਆਦਿ।

34. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਗੇਤਰ 'ਸ' ਨੂੰ ਔਕੜ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਾਲੇ ਜੋੜ ਹੀ ਠੀਕ ਹਨ ਸਪੁੱਤਰ, ਸਵਖਤਾ, ਸਵੱਲਾ, ਸਵੇਲਾ।

ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ

35. ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ, ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਅੰਤ ਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ 'ਰ' ਅਤੇ 'ਵ' ਵਾਲੇ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨ ਉਚਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਇੰਜ ਹਨ ਸਰਾਧ, ਸਰਾਪ, ਕਰੇਪ, ਸਵੀਕਾਰ, ਪਰਗਟ, ਪਰਤੱਖ, ਪਰੀਤ, ਗਰੇਡ, ਕਰੇਨ, ਮੰਤਰੀ, ਈਸ਼ਵਰ, ਸੰਗਰਾਮ, ਅੰਗਰੇਜ਼, ਵਿਸਰਾਮ, ਇੰਦਰ, ਜੰਤਰ, ਮੰਤਰ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਦਿ।

36. 'ਕਿਰਤੀ' (ਕਾਮਾ) ਤੇ 'ਕ੍ਰਿਤੀ' (ਰਚਨਾ)।

37. ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ, ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਵਿੱਚ 'ਵ' ਧੁਨੀ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ਸਵੀਕਾਰ, ਸਵੈਸਿੱਧ, ਸਵੈਮਾਣ, ਸਵਾਧੀਨਤਾ, ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ, ਵਿਅਕਤਿਤਵਹੀਣ, ਮਹੱਤਵ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਅਸਤਿਤਵ

ਘ, ਝ, ਢ, ਧ ਅਤੇ ਭ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ

39 ਜੇ ਘ, ਝ, 'ਢ, ਧ ਤੇ ਭ' ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਘਰ, ਝਾੜਨੇ, ਢੰਗ, ਧਰਨਾ ਤੇ ਭਰਨਾ ਆਦਿ।

40. ਜੇ 'ਘ', 'ਝ', 'ਢ', 'ਧ' ਤੇ 'ਝ' ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਨੰਬਰਵਾਰ) ਗ', 'ਚ', 'ੜ', 'ਦੇ ਤੇ ਬ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਘਣੀ, ਸਿੰਘ, ਜੂਝਣਾ, ਜੂਝ, ਗੰਢੜੀ, ਗੰਢ, ਅੱਧਕ, ਅੱਧ ਤੇ ਹੰਭਲਾ ਹੰਭ।

41. ਗ' ਤੇ 'ਘ' ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਸੰਗ ਸਾਬ, ਸਰਮ), ਸੰਘ (ਲਾ), ਜੰਗ ਲੜਾਈ) ਹੈ ਲੱਤ), ਬਾਗ (ਫੁਲਵਾੜੀ), ਬਾਘ ਬਘਿਆੜ)

ਸਾਰੰਸ਼

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਾਂਗ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣਾ, ਕੁੱਝ ਕੁਝ, ਖੇਤੇ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਸਿਫ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ, ਸਮੇਤ ਮੇਰੇ, ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਉਹੀ ਸੁਧ ਹੈ; ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਗ਼ਲਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਜ਼ਰੀਆ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਕੱਪੜਾ ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੜਦਾ ਕੱਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਮਕਸਦ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇਕਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਢੁਕਵਾਂ ਫੱਬਵਾਂ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਂਗ, ਸਾਡੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਜਿਥੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇ ਗੁਫ਼ਤਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦਸਤਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਲਿੱਪੀ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੋਲਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹੋਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗੇਰੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ, ਬਹੁਤ ਸਮਾ, ਮੇਹਨਤ ਤੇ ਧਨ ਖਰਚ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗ੍ਰੰਥ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕੋਸ਼ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਕਾਂ, ਕੰਪੋਜ਼ਰਾਂ, ਪਰੂਫ਼ ਰੀਡਰਾਂ ਤੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਸਭ ਸੱਜਣਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਰਥ, ਵੈਸਟ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਤੇ ਚਲਾਵੀਂ ਜਿਹੀ ਝਾਤ ਪਾਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਗਿਆ ਇਸਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂਗਾ।

ਮੁੱਖ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ:

ਸ਼ਬਦ---ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ

ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ--- ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜੁੜਨਾ

ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ--- ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ

ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਭਾਵ---ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ

ਨਿਯਮ---ਤਰੀਕਾ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ:

1. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਪੁਸਤਕ ਕਿਸ ਦੀ
  - ੳ. ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ .
  - ਅ. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ
  - ੲ. ਡਾ. ਬੂਟਾ ਬਰਾੜ.
  - ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ

2. ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਪੁਸਤਕ ਕਿਸ ਦੀ ਹੈ
ੳ. ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ .
ਅ. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ
ੲ. ਡਾ. ਬੂਟਾ ਬਰਾੜ
ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ
3. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ
ੳ. ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ
ਅ. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ.
ੲ. ਡਾ. ਬੂਟਾ ਬਰਾੜ
ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ
4. ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਪੁਸਤਕ ਕਿਸ ਦੀ ਹੈ।
ੳ. ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ
ਅ. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ
ੲ. ਡਾ. ਬੂਟਾ ਬਰਾੜ
ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ .
5. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤਾ
ੳ. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ .
ਅ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ
ੲ. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ
ਸ. ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ
6. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕਿਸ ਨੇ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ
ੳ. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ
ਅ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ.
ੲ. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ
ਸ. ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ
7. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ
ੳ. ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਤਕ
ਅ. ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ 400 ਈਸਵੀ ਤਕ
ੲ. 400 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1000 ਈਸਵੀ ਤਕ
ਸ. 1000 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1700 ਈਸਵੀ ਤਕ.
8. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।

ਵਾਕ ਵਿਗਿਆਨ

ੳ. 400 ਈ.ਤੋਂ 1000 ਈ. ਤੱਕ

ਅ. 1000 ਈ.ਤੋਂ 1700 ਈ. ਤੱਕ

ੲ. 1700 ਈ.ਤੋਂ 1850 ਈ. ਤੱਕ.

ਸ. 1850 ਈ.ਤੋਂ 2000 ਈ. ਤੱਕ

9. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ

ੳ. ਜੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੇ

ਅ. ਜੇ ਬਦਲਦੇ ਹਨ.

ੲ. ਕਲਾ ਰੂਪ

ਸ. ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ

10. ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ

ੳ. ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ

ਅ. ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ

ੲ. ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ

ਸ. ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ

11. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਕਿਹੜੀ ਹੈ

ੳ. ਸ਼ਬਦ

ਅ. ਰੂਪੀਮ

ੲ. ਵਾਕ

ਸ. ਵਾਕੰਸ਼

12. ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ

ੳ. ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਰੰਚਨਾ

ਅ. ਸਧਾਰਨ ਸਰੰਚਨਾ

ੲ. ਅਸੀਮਤ ਸਰੰਚਨਾ

ਸ. ਖੋਜਪੂਰਨ ਸੱਜਣਾ

13. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਵਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ

ੳ. ਨੇ ਹੀ

ਅ. ਸਨ ਹਨ

ੲ. ਕਿ ਕੀ

ਸ. ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ.

14. ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਹੜੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਸ਼ਾ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ

ੳ. ਰਿਗਵੇਦ .

ਅ. ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ

ੲ. ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ

ਸ. ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਮਾਇਣ

15. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹਨ

ੳ. ਸਹਿਰ.

ਅ. ਸੈਹਰ

ੲ. ਸਹਰ

ਸ. ਉਪਰੋਕਤਸਾਰੇ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ।
2. ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਦੱਸੋ।
4. ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
5. ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2012
2. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1980
3. ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974
4. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੈਪਸੂ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
6. ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2011

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿੰਕ

<https://m.facebook.com/235789033225451/posts/1321530571317953/>

<https://www.hindivyakran.com/2021/06/punjabi-shabad-jod-de-niyam-in-punjabi.html>

<https://punjabipedia.org/topic.aspx?txt=%E0%A8%B6%E0%A8%AC%E0%A8%A6-%E0%A8%9C%E0%A9%8B%E0%A9%9C>

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY

Jalandhar-Delhi G.T. Road (NH-1)

Phagwara, Punjab (India)-144411

For Enquiry: +91-1824-521360

Fax.: +91-1824-506111

Email: odl@lpu.co.in